

Баженов О.Л.

# ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК  
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ  
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ  
ДЕННОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ВИДАННЯ 2

Кам'янець-Подільський  
2023

УДК 94(100):903:572.9(075.8)  
ББК 63.3(0)2+63.4(0)2+63.51(0)73  
Б16

*Рекомендовано до друку вченою радою  
історичного факультету Кам'янець-Подільського національного  
університету імені Івана Огієнка (протокол №2 від 22.02.2023 р.)*

**Рецензенти:**

- Шевчук А. В.** доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Задорожнюк А. Б.** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Михайлик А. О.** кандидат історичних наук, доцент, асистент кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти ЗВО «Подільський державний університет».

**Б16** Баженов О. Л. Історія первісного суспільства : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти історичного факультету денної форми навчання. Видання 2, доп. і перероблене. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 270 с.

Навчально-методичний посібник рекомендується студентам історичних факультетів спеціальності 032 Історія та археологія, галузі знань 03 гуманітарні науки, які навчаються на денній формі навчання. Він містить навчальну програму з курсу «Історія первісного суспільства», лекційний матеріал у якому висвітлено основні етапи первісної історії, навчально-методичне забезпечення дисципліни та термінологічний словник.

УДК 94(100):903:572.9(075.8)  
ББК 63.3(0)2+63.4(0)2+63.51(0)73

# ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	3
<b>Навчальна програма курсу</b> .....	5
<b>Структура навчальної дисципліни</b> .....	7
<b>Програма навчальної дисципліни</b> .....	8
<b>Лекція 1.</b> Визначення дисципліни .....	9
<b>Лекція 2.</b> Джерелознавство первісної історії .....	31
<b>Лекція 3.</b> Теоретичні аспекти процесу антропогенезу .....	45
<b>Лекція 4.</b> Антропогенез .....	66
<b>Лекція 5.</b> Людське суспільство за доби праобщини .....	96
<b>Лекція 6.</b> Доба ранньої первісної общини .....	118
<b>Лекція 7.</b> Суспільний устрій ранньої первісної общини .....	136
<b>Лекція 8.</b> Культура часів ранньої первісної общини.....	165
<b>Лекція 9.</b> Розквіт родової общини. Неолітична революція .....	184
<b>Лекція 10-11.</b> Суспільний устрій та культура .....	200
<b>Лекція 12.</b> Доба політогенезу. Економічні причини розкладу первісного ладу .....	226
<b>Лекція 13.</b> Шляхи становлення держави .....	240
<b>Навчально-методичне забезпечення</b> .....	254
<b>Термінологічний словник</b> .....	259

## ВСТУП

Навчальний-методичний посібник «Історія первісного суспільства» розроблений відповідно до курсу «Історія первісного суспільства», включеного до освітньо-професійної програми «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія, галузі знань 03 Гуманітарні науки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Цей навчальний посібник має на меті ознайомити здобувачів вищої освіти з основними етапами первісної історії. Загалом, історія людства охоплює значний проміжок часу, який можна умовно розділити на дописемну історію, яка є найтривалішим періодом і хронологічно охоплює декілька мільйонів років, та писемну історію, котра починається лише з виникненням перших держав і займає лише п'ять з половиною тисяч років. Тому, вивчення первісної історії є важливим. Саме у дописемний період були закладені усі підвалини майбутніх цивілізацій – поява та еволюція людини з її подальшим розселенням по всій земній кулі, зародження і розвиток різноманітних форм господарської діяльності (від привласнюючих до відтворювальних форм), матеріальної і духовної культури, формування та розвиток різноманітних форм суспільного устрою тощо. Отже, ці відомості, які відтворюються за різними джерелами, серед яких головними є дані археології, етнології та антропології дають змогу краще уявити і реконструювати ті історичні процеси, що відбувалися у дописемний час і провести паралелі з історичним періодом і особливо тими народами, які ще тривалий час знаходилися або знаходяться на первісній стадії розвитку.

Зважаючи на те, що історія людства відбувалася нерівномірно і її початок для певних територій є різним то матеріал, що представлений у навчально-методичному посібнику дає змогу зрозуміти первісну історію глобально. Матеріал спрямований, щоби зрозуміти основні процеси первісної історії та їх наслідки для людського суспільства в цілому.

# НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ

Дисципліна «Історія первісного суспільства» належить до переліку нормативних дисциплін, що забезпечують отримання загальних компетентностей випускниками Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та викладається для студентів освітнього рівня «бакалавр». Навчальна дисципліна знайомить студентів із найдавнішим етапами розвитку людства; дає знання про основні етапи антропогенезу; формування перших соціальних структур; зародження та розвиток матеріальної і духовної культури.

**Мета вивчення навчальної дисципліни.** На основі новітніх досліджень сформувати у студентів ґрунтовні знань з початкового періоду людства – від появи самої людини і суспільства до створення перших соціальних інститутів; розкрити соціально-економічні стосунки, особливості формування інститутів шлюбу та сім'ї, організації влади та управління, розвитку форм суспільної свідомості на різних етапах розвитку первісного суспільства, висвітити долі первісних суспільств у Новий та Новітній час.

## **Цілі курсу:**

1. Створення цілісної картини становлення і ранньої історії людського суспільства.
2. Характеристика розвитку основних соціальних і економічних структур.
3. Виникнення і еволюція матеріального та духовного життя суспільства в найдавніші періоди людської історії.
4. Ознайомлення здобувачів вищої освіти з давніми етносами, які представлені у вигляді залишків археологічних культур, що існували на території України у доісторичний період з певними історичними реконструкціями щодо давнього минулого людства.

*Згідно з вимогами освітньо-професійної програми підготовки фахівців здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти повинні набутти наступних компетенцій:*

## **Програмні компетентності.**

**Інтегральна компетентність.** Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми історії та археології у процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає

застосування теорій і методів гуманітарних та соціальних наук та характеризується комплексністю і невизначеністю умов.

### **Загальні компетентності (ЗК):**

**ЗК 03.** Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу

**ЗК 05.** Здатність до пошуку та аналізу інформації з досліджуваної проблеми з різних джерел.

**ЗК 06.** Здатність робити смислові узагальнення та висновки, виявляти в інформаційних даних і концептах хибні й вразливі місця, суперечності та неповноту аргументації.

**ЗК 16.** Здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.

### **Фахові компетентності спеціальності (ФК)**

**ФК 01.** Критичне усвідомлення взаємозв'язку між ключовими фактами, подіями, явищами і процесами в історії України та країн світу на різних етапах історичного розвитку.

**ФК 02.** Усвідомлення відмінностей в історіографічних поглядах різних періодів та в різних контекстах.

**ФК 08.** Здатність використовувати релевантні методи опрацювання історичних та археологічних джерел, зокрема інструментарій спеціальних історичних дисциплін, а також сучасні інформаційні технології для обробки історичних даних.

**ФК 10.** Усвідомлення особливостей розвитку людства у дописемний період його історії та володіння базовими принципами і навичками дослідження даного періоду на емпіричному й теоретичному рівнях.

**ФК 13.** Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.

### **Програмні результати навчання**

**ПРН 01.** Знати найважливіші факти історичного минулого українського народу та історії людства загалом, а також мати більш глибокі знання про певний історичний період або проблему.

**ПРН 02.** Розуміти контекст і причини відповідних історичних подій та використовувати ці знання у професійній діяльності.

**ПРН 03.** Володіти понятійно-категоріальним апаратом історичної науки, професійно оперувати науковими термінами, прийнятими у фаховому середовищі.

**ПРН 04.** Виявляти взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, аналізувати суспільні процеси в історії України у контексті європейської та світової історії.

**ПРН 05.** Вміти працювати з письмовими, речовими, етнографічними, усними, архівними та іншими історичними джерелами.

**ПРН 19.** Володіти навичками організації науково-дослідної роботи.

**ПРН 23.** Вміти акумулювати та поширювати кращий досвід професійної діяльності, інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних проблем історії та археології.

## Структура навчальної дисципліни

### Денна форма навчання

Найменування показників	Характеристика навчального курсу
Освітня програма, спеціальність	Освітньо-професійна програма «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія галузі знань 03 Гуманітарні науки
Рік навчання/ рік викладання	Перший
Семестр вивчення	Перший
нормативна/вибіркова	Нормативна
Кількість кредитів ЄКТС	5
Загальний обсяг годин	150
Кількість годин навчальних занять	50
Лекційні заняття	26
Практичні заняття	—
Семінарські заняття	24
Лабораторні заняття	—
Самостійна та індивідуальна робота	100
Форма підсумкового контролю	Екзамен

# Програма навчальної дисципліни

## Денна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин						ІНДЗ
	Разом	у тому числі					
		Лекційні заняття	Практичні заняття	Семінарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
<b>Змістовий модуль 1. Загальна характеристика дисципліни «Історія первісного суспільства». Доба праобщини</b>							
<b>Тема 1.</b> Визначення дисципліни.	9	2		2		5	
<b>Тема 2.</b> Джерелознавство первісної історії.	14	2		2		10	
<b>Тема 3.</b> Теоретичні аспекти процесу антропогенезу.	9	2		2		5	
<b>Тема 4.</b> Антропогенез.	14	2		2		10	
<b>Тема 5.</b> Людське суспільство за доби праобщини.	14	2		2		10	
<b>Разом за змістовим модулем 1</b>	50	10		10		40	
<b>Змістовий модуль 2. Общинно-родовий лад</b>							
<b>Тема 6.</b> Доба ранньої первісної общини.	14	2		2		10	
<b>Тема 7.</b> Суспільний устрій ранньої первісної общини.	14	2		2		10	
<b>Тема 8.</b> Культура часів ранньої первісної общини.	14	2		2		10	
<b>Тема 9.</b> Розквіт родової общини. Неолітична революція.	14	2		2		10	
<b>Тема 10-11.</b> Доба розквіту родової общини. Суспільний устрій та культура.	16	4		2		10	
<b>Разом за змістовим модулем 2</b>	72	12		10		50	
<b>Змістовий модуль 3. Політогенез</b>							
<b>Тема 12.</b> Доба політогенезу. Економічні причини розкладу первісного ладу.	14	2		2		10	
<b>Тема 13.</b> Шляхи становлення держави.	14	2		2		10	
<b>Разом за змістовим модулем 3</b>	28	4		4		20	
<b>Разом годин</b>	150	26		24		60	



# ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

## ЛЕКЦІЯ 1. ВИЗНАЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

1. Визначення дисципліни.
2. Проблеми хронології. Хронологічні методи.
3. Періодизація первісної історії.

### **1. Визначення дисципліни.**

Першим і найтривалішим за часом етапом розвитку людства є первісний, історія якого нараховує понад 2,5 млн років. Саме в цей час відбувалося становлення та еволюція людини, людського суспільства, її матеріальної і духовної культури, що, по суті, стало фундаментом сучасної цивілізації. І дослідити усі ці процеси, події та явища, котрі відбувалися впродовж усього розвитку людського суспільства, починаючи з найдавніших часів і до сьогодення, можна лише за допомогою історичних методів та історії, як науки, в цілому.

Сам термін історія, не зважаючи на його широке використання дуже неоднозначний у науці: ним можна позначати як певні події, що відбувалися з нами у побуті, так і застосовувати для встановлення певної послідовності подій починаючи з моменту формування нашої планети та її флори і фауни. Загалом, термін історія має грецьке походження, що означає «знання набуте дослідженням». І сьогодні під терміном «історія» ми розуміємо галузь знань, а також гуманітарну науку, котра займається дослідженням минулого, що пов'язане, насамперед, з діяльністю людини, покладаючись при цьому на письмові та матеріальні свідчення минулих подій. В більш вузькому розумінні, історія – це наука, що вивчає різноманітні джерела про минуле для того, щоби встановити послідовність подій, історичний процес, об'єктивність описаних фактів та зробити висновки про причини подій, що вже відбулися.

У свою чергу, історія як наука, є галуззю знань із значною внутрішньою диференціацією та періодизацією. Однак, незалежно від різних підходів – формаційного чи цивілізаційного, усю історію людства прийнято поділяти на ряд періодів, з яких, безумовно, першим виступає первісний. А підрозділом історичної науки, котрий його досліджує є дисципліна «Історія первісного суспільства» або «Преісторія» – органічна складова курсу всесвітньої історії, що започатковує вивчення історичного процесу як такого.

А отже, історія первісного суспільства вивчає першу найдавнішу стадію людства на протязі від 3 млн. р. до початку ранніх цивілізацій, а саме процеси формування, становлення та розвиток людини і суспільства в цілому, її господарської і суспільної діяльності, матеріальної і духовної культури, а також проблеми кризи й загибелі первісного суспільства та шляхи переходу до ранніх цивілізацій. Таким чином, початковий етап розвитку людства і є *предметом дослідження первісної історії*.

Водночас, *об'єктом вивчення* первісної історії виступає становлення фізичного типу людини, виникнення та розвиток виробництва, формування суспільства та різноманітних його структур на ранніх етапах, поява приватної власності та форм її накопичення, держави та політичної влади.

Основним *завданням* історії первісного суспільства є встановлення основних особливостей розвитку первісного ладу, виявлення загальних закономірностей його становлення, розквіту та занепаду, вивчення умов і форм його перетворення у політичне суспільство. А головною *метою дослідження* є реконструкція конкретних форм розвитку суспільства на початковій стадії та пошук закономірностей їхнього розвитку, а також, зважаючи на мету даного посібника, формування у студентів ґрунтовних знань з початкового періоду людства – від появи самої людини і суспільства до створення соціальних інститутів.

Однією з методичних проблем первісної історії є її визначення як підрозділу історичної науки, що зумовлено різними підходами західної та вітчизняної наукових шкіл у дослідженні найдавніших етапів людської історії. Наприклад, в американській науці історія первісного суспільства розглядається як розділ культурної або соціальної антропології. Це стосується і самої назви дисципліни. Так, з утвердженням формаційного підходу в радянській історичній науці для першого етапу розвитку людства застосовувався термін «первіснообщинний лад» і, як наслідок, дисципліна отримала назву «історія первісного суспільства». Натомість, у західній науковій школі, що переважно базується на цивілізаційному підході, починаючи з другої половини XIX ст., первісний період розвитку людства позначається як «доісторія», «преісторія» або «дописемна історія», котрі, по-суті, як і «первісна історія», є синонімами одного і того самого. Такий стан речей є нормальним з огляду на сучасний стан розвитку історичної науки, який підкреслює, насамперед, різні під-

ходи до вивчення історії людства спираючись, при цьому, на єдину джерельну базу, яка базується на археологічних, етнологічних, геологічних, антропологічних та інших даних.

Отже, застосовуючи в даному посібнику назву «історія первісного суспільства», ми виходимо з того, що первісна історія на всіх своїх етапах є першою, початковою і первісною по відношенню до усіх інших наступних етапів – стародавньої, середньовічної та ін. Окрім того, історія первісного суспільства як назва дисципліни є загальноприйнятою в українській історичній науці, і входить до переліку базових предметів зі спеціальності історія ЗВО України.

Таким чином, започатковуючи вивчення первісної історії, ми повинні відштовхуватися від того, що за часів первісності відбулося становлення людини, формується та ускладнюється її суспільна організація, розвивається господарство, а разом із ним матеріальна та духовна культура. Первісна людина в очах студента, в жодному разі, не зважаючи на існуючі стереотипи, не повинна виглядати як відстала або примітивна, оскільки саме вона змогла здійснити чимало відкриттів, життя без яких ми й сьогодні не можемо собі уявити. Наприклад, саме за часів первісності було відкрито землеробство і скотарство, котре й сьогодні займає провідне місце у світовій економіці, винайдено календар, сухопутний та водний транспорт, металургія, започатковується будівельна справа, мистецтво тощо. Також закладаються підвалини більшості традиційних наук: математики, медицини, хімії, біології, ботаніки та ін. А отже, первісна історія має велике світоглядне значення, котре дасть змогу поглибити здобувачу вищої освіти свої знання з найдавнішого періоду людської історії.

## **2. Проблеми хронології. Хронологічні методи**

**Проблеми хронології.** Одним із головних завдань історичної науки є вивчення закономірностей розвитку людського суспільства та поділ процесів еволюції матеріальної, соціальної і духовної культури на основні, якісно відмінні один від одного періоди, іншими словами, створення історичної періодизації. Перш ніж створити періодизацію первісного суспільства, досліднику, насамперед, необхідно простежити послідовність історичних подій у часі, тобто встановити хронологічне співвідношення матеріальних об'єктів і явищ, зафіксованих джерелами (археологічними, антропологічними, етнологічними, лінгвістичними тощо) та, по можливості, визначити час їх існування.

Відповідно до цього, історичну хронологію поділяють на відносну (релятивну, не точну, приблизну) й абсолютну (яка визнана точною, об'єктивною). Зокрема, відносна хронологія слугує лише приблизному датуванню послідовно визначених періодів первісного суспільства. Тому наведене в такій хронології датування періодів і подій чим більш віддалене, тим більш не точне. Скажімо, нині не має абсолютної думки на час створення планети Земля. Розходження в датуванні – від 11 млрд. років до 4,5 млрд. років тому (помилка в мільярди років!).

Відповідно страждає хронологія геологічної періодизації. Якщо візьмемо періодизацію раннього первісного суспільства в межах 1,5 млн. р. (за Л. Ліки 2 млн. років), то помилки в датуванні часу сягають в десятки тисяч років, а в пізньому палеоліті – кількох тисяч років, на порозі цивілізації – сотні і десятки років. Отже, відносна хронологія тут слугує лише певним критерієм для послідовного визначення історичних епох і в умовах відсутності абсолютного визначеного часу відіграє важливу роль у наших уявленнях про минулі епохи та складання періодизацій.

Абсолютна або точна хронологія не викликає ні в кого сумнівів. Об'єктивною передумовою її існування є в першу чергу наявність писемних джерел, календарів, хронік, дешифрування ієрогліфічного (у Давньому Єгипті), клинописного (у Межиріччі), хетського (Мала Азія) та інших видів письма, речей з металів (міді, бронзи, заліза). Зрозуміло, що така матеріально-духовна база виникає лише в період кризи первісного суспільства і переходу до цивілізації. Але навіть в часи цивілізацій Стародавнього Сходу, Греції є чимало похибок у датуванні і хронології загалом. Це пов'язано з відсутністю вичерпних джерел, скажімо, про династії правителів, свідомою фальсифікацією в античності списків правителів, лакуни писемних джерел в окремих періодах, залишаються не прочитаними письмо доведійського періоду в Індії, Критське письмо «А», етруське письмо в Італії, ряд письмен давніх народів Америки, Африки, Полінезії тощо. Проте в часи античності хронологія, в цілому, була на порядок точніша в порівнянні з пізнім етапом первісного суспільства.

Варто зазначити, що вибудована пряма лінія часу з давнини, була перервана на зорі християнства введенням в її поняття «до Різдва Христового» (до н. е.) та «від Різдва Христового» (нова ера) та застосуванням у добу середньовіччя й до наших днів юліанського і григоріанського християнських календарів. Зрозуміло, що до

цих календарів пристосована вся сучасна хронологія, в тому числі історична. Однак такі зміни також негативно позначилися на складанні абсолютної хронології. А спроба Організації Об'єднаних Націй реалізувати введення єдиного всесвітнього календаря поки не вирішена.

Однак природничі і гуманітарні науки чимало уваги приділяють уваги дослідженню проблем, пов'язаних із розробкою та застосуванням різних методів більш точного визначення часу, встановленню датування періодизацій і подій. До таких методів сьогодні відносяться геологічний, палеографічний, палеокліматичний, археологічний, фізичний (астрономічний, археомагнітний (палеомагнітний), та радіоактивний, зокрема, радіовуглецевий, калій-аргоновий, радіокарбоний; хімічні (фторовий, окислення металів), ботанічні (дендрохронологічний) та інші.

**Методи хронології.** Найпростішим, доступним і найдавніше застосовуваним методом є *дендрохронологічний метод*, який дає можливість визначити дату стародавньої пам'ятки з точністю до одного року. Він ґрунтується на підрахунку річних кілець стовбурів дерев. Наприклад, американське дерево секвоя живе до 10 тисяч років і може бути сучасником первісних племен.

Але поки що датування цим методом можна проводити в межах не більше як 10 тис. років, а крім того, дерево дуже рідко зустрічається на стародавніх об'єктах. Крім того, цей метод залежить від регіональних особливостей, порід дерев, потребує локальних серій дендрошквал для дерев, які росли в подібних умовах в одному регіоні. Тут значна роль відводиться застосуванню радіокарбонного методу визначення часу, стратиграфії, топографії, археології, архіву природних процесів та інших прикладних наук.

*Геологічний метод* дає змогу датувати історичні періоди, стійбища первісних людей за товщиною річних шарів стрічкових глин, вапнякових та інших порід земної кори (локальної території).

*Археомагнітний (палеомагнітний) метод* датування пов'язаний з вивченням фізиками магнітного поля і його силових ліній, якими невидимо вкрита планета між північним і південним полюсами. Особливість магнітних силових ліній полягає в тому, що вони упродовж тривалого часу повільно змінюються і ці зміни піддаються математичному обчисленню і вкладаються у фізичні формули. Силові лінії фіксуються на сирій глині, з якої виготовляється гончарний посуд. Якщо такий виріб потрапить до гончарної печі, то си-

лові лінії залишаються на стінках посуду закарбованими назавжди. Під мікроскопом ці лінії видимі і нагадують умовно відбитки пальців людини. Фіксація такого зображення відповідає спеціальним фізичним формулам, які дозволяють датувати такий гончарний посуд з точністю плюс – мінус 25 років. Якщо ж на стінці виробу фіксується відбиток пальця людини, то сучасна наука за ним може визначити, хто його виготовив (чоловік чи жінка) та вік майстра. Для археомагнітного методу найбільш зручно підходить ліпний випалений гончарний посуд. Проте магнітні силові поля не зберігаються на інших речах, а це звужує можливості і простір даного методу визначення часу.

Частіше у практиці датування застосовується *радіовуглецевий метод*, заснований на використанні періоду напіврозкладу ізотопу вуглецю «<sup>14</sup>C», який дорівнює 5730 рокам, з відхиленням до 40 років. Ізотопи радіовуглецю зберігаються у першу чергу в залишках органічних речовин, насамперед, остеологічному матеріалі давніх епох (залишки кісток людей, тварин, птахів, плазунів, риби). Більш-менш надійні дати, отримані завдяки цьому методу, сягають 60-70 тис. років. Проте радіовуглецеві дати останнім часом піддають сумніву (критика Мілойчича). За допомогою дендрохронології і вдосконалення радіовуглецевого методу розроблено декілька калібрувальних шкал, які дають змогу коригувати радіовуглецеві дати й отримувати більш надійні хронологічні реperi.

Для датування більш ранніх етапів розвитку людини і суспільства сьогодні широко застосовується менш точний, але досить надійний *калій-аргоновий метод*. Суть його полягає в тому, що калій-аргонові ізотопи більш поширені для фіксації ніж радіовуглецеві і виявляються не тільки в органічних речовинах, але й у різних породах і фізичних тілах. Тому цей метод широко застосовується в геології та у визначенні датування нашарувань земної кори, покладів різних мінералів (заліза, міді та інших порід).

Існує також чимало інших методів, які значно рідше застосовуються (діагенез амінокислот, гідровбирання штучного чи природного скла (обсидіану), за допомогою ізотопів кисню тощо).

Більш точно датуються речі, вироблені з металу. При цьому застосовується фізична шкала окислення виробів (іржа) із заліза, міді, срібла, олова тощо. Наприклад, більш-менш точно за цим методом можна визначити датування металічних наконечників стріл, списів, мечів, іншої зброї, інструментів, посуду, прикрас.

*Палеоастрономічний метод.* За яким розглядається зміна карти зоряного неба в історичному контексті. Ця зміна відповідає фізичним законам і має закономірну циклічність. Астрономи дають точний перелік від глибокої давнини до сучасності всіх сонячних і місячних затемнень, змін розташування головних сузір'їв і зірок відносно кожної історичної епохи. Тому астрономічні методи надають допомогу в уточненні загальної хронології в датуванні подій. Попри всілякі вади природничі методи в комбінованому вигляді дали можливість розробити надійну хронологію далекого минулого, яка, в узагальненому вигляді, буде розглянута нижче.

З методів гуманітарних наук визначення часу найбільшою популярністю користуються *археологічні методи*. По-перше, археологи широко застосовують стратиграфічний метод при дослідженні залишків стародавніх поселень і могильників та складанні відповідних топографічних планів місцевості. Тут використовується горизонтальна та внутрішня стратиграфія, яка дозволяє датувати культурні шари місцевості у поєднанні з геологічними шарами за розташуванням виявлених знахідок, таким чином, визначаючи їх час. Проте стратиграфія, яка в дослідженнях часто виступає суб'єктивним фактором (все залежить від професійності, досвідченості і принциповості тих, хто її здійснює) – основа відносної хронології.

Загалом серед археологів поширене застосування відносної хронології. Маючи багаторічний досвід археологічних досліджень, випробувану часом класифікацію (типологію) пам'яток матеріальної культури за часом, досвідчений археолог-практик легко, скажімо, по кам'яній сокирі може визначити, коли вона виготовлена (у палеоліті, мезоліті, неоліті, енеоліті), або за зразками гончарного посуду, виготовленого в неоліті, енеоліті, залізному віці. Одночасно визначається приналежність знахідки до певного історичного періоду або археологічної культури. Проте, в цьому випадку немає мови про абсолютно точне датування. Помилки тут складають тисячі років або століття. Тим не менше, археологи активно користуються вище названими науковими методами визначення часу і чимало докладають зусиль для уточнення датування періодів, культур і подій.

В своїй сукупності вони зараз дозволяють, правда, з великими або меншими допусками, датувати приблизно половину всієї первісної історії. Відносне датування досягається шляхом зіставлення самих культурних шарів, або археологічних типів, або шляхом їх зіставлення із змінами в природному середовищі: геологічними

ступенями, палеонтологічними (палеозоологічними і палеоботаничними) епохами та ін.

За допомогою відносної хронології історик визначає лише послідовність або одночасність історичних подій, матеріальних об'єктів та явищ у часі, тоді як завдяки абсолютній хронології він установлює конкретні дати їхнього існування щодо сучасного літочислення. Відносна хронологія історії первісного суспільства розроблена більш-менш досконало і спирається на науково обґрунтовані докази. «Абсолютним» датуванням об'єктів і подій первісності історики користуються здебільшого лише умовно, тому що встановити конкретно, коли саме відбулися ті чи інші події у первісності, навіть за допомогою найдосконаліших сучасних методів, у переважній більшості випадків практично неможливо. Як правило, «абсолютними» визнаються дати, отримані переважно природничими методами, які мають значні відхилення від сучасного календаря.

Таким чином, загальні хронології існують здавна і в досить значній кількості. Є хронології, що складені від однієї особи або від авторського колективу. Головна риса подібних схем – вони, маючи велику емпіричну базу, являють собою механічне об'єднання різних хронологій в якесь ціле. Однак як добре відомо, ціле не є сума окремого.

### **3. Періодизація первісної історії**

*Проблеми періодизації первісної історії.* Первісне суспільство було найтривалішим періодом історії людства. Її нижня межа, за новітніми даними, датується часом не менше двох мільйонів років тому, хоча деякі вчені відносять її до більш віддаленого часу. Визначити цю межу точніше нелегко, і погляди на її датування часто змінюються, оскільки в кісткових залишках наших далеких предків, що постійно знаходять археологи, більшість фахівців вбачають то передлюдину, то людину, внаслідок чого думки щодо цього питання весь час змінюються. Водночас, верхня межа первісного суспільства коливається в межах останніх 5 тисяч років: в Азії і Африці перші цивілізації виникли на рубежі IV і III тис. до н. е., в Європі – у I тис. до н. е., в Америці – у I тис. н. е.

Така сама ситуація склалась з періодизацією історії первісного суспільства, оскільки паралельно існують декілька спеціальних – археологічна, геологічна та антропологічна, що частково відображають характер дисциплін і загально-історична.



Складність цієї проблеми полягає також і в тому, що розглядати історію первісного суспільства, з точки зору, однієї з вказаних періодизацій недоречно, оскільки, зважаючи на нерівномірність історичного та господарського розвитку людства кожна з вказаних періодизацій є локальною і не може бути «абсолютною» для всього Старого і Нового світу. В силу цього, для більш ефективного дослідження історії первісного суспільства та окремих його етапів можливе лише поєднання спеціальних і загальної періодизації. Окрім того, з кожним роком уточнюється хронологія найдавніших етапів історії людства, що автоматично веде до змін в сучасних історичній, археологічній, геологічній та антропологічній періодизаціях.

**Історична періодизація.** В основу історичної періодизації первісного ладу покладено, в першу чергу, розвиток та еволюція суспільних відносин. Проте, вказана періодизація є складною, і ще не до кінця вирішеною науковою проблемою. Суть проблеми полягає в тому, що первісне суспільство розвивалося в планетарному масштабі неоднорідно, як в часовому просторі, так і з великими регіональними особливостями. Крім того, кожна з наук пропонує свою методичку і цілі дослідження даного періоду.

В цілому, історичні періодизації, в основі яких лежали історичні зміни, почали складатися досить рано. Ще у XVIII ст. були зроблені висновки про те, що в історії людства були різні періоди. Зокрема, німецькі вчені Іоганн і Георг Фостери вважали, що людство пройшло періоди дитинства (дикий стан), юність (варварський стан) і зрілість (добродійний і врівноважений стан). Близькі ідеї були висловлені в 1767 р. шотландським філософом Адамом Фергюссоном, який ввів терміни епох в історії людства «дикунства» (відсутність приватної власності), варварства (приватна власність і відносини залежності) та цивілізації (суспільний розподіл праці, класи і держава)». Проте це тільки була теорія, не підкріплена ні практикою наукових досліджень, ні хронологією й не претендувала на досконалу періодизацію історії людства. Однак до кінця XIX ст. теорія Фергюссона знайшла своїх послідовників, які спробували наповнити її змістом історичних, археологічних та етнографічних досліджень і публікацій, що позитивно позначилося на подальшій розробці наукових періодизацій, зокрема історії первісного суспільства.

Ці матеріали були узагальнені американським істориком і етнографом Люїсом-Генрі Морганом (1818-1881). Присвятивши себе вивченню закономірностей розвитку первісного суспільства, він понад

сорок років свого життя прожив в американському племені ірокезів та серед первісних людей Гвінеї й, так би мовити, з середини вивчав ці суспільства, їх спосіб життя, організацію управління, господарювання, ментальність, традиції, обряди, релігійні вірування, культуру. 1877 року в Нью-Йорку він видав свою основну працю «Стародавнє суспільство», яка стала справжньою сенсацією в науковому світі і здійснила переворот у поглядах на первісний лад й не втратила своєї актуальності і до початку XXI ст.

Книга «Стародавнє суспільство» розпочинається з розробки автором періодизації первісного суспільства, яка дістала назву морганівської. В її основу він поклав періоди періодизації Фергюссона, тобто дотримувався визначених філософом епох дикунства, варварства та цивілізації. Проте Морган наповнив ці епохи конкретним змістом і, ґрунтуючись переважно на критеріях рівня розвитку продуктивних сил («виробництва засобів для життя»), поділив їх на підперіоди: нижчий, середній і вищий ступені. Зокрема, нижчий ступінь дикунства починається з появи людини і членороздільної мови, середній – з виникненням рибальства і застосування вогню, вищий – з появи лука і стріл. Перехід до низького ступеня варварства знаменується розповсюдженням гончарства; з поширенням землеробства і тваринництва починається середній, а із освоєнням заліза – вищий ступінь варварства. З винайденням писемності, особливо буквеного письма-алфавіту починається епоха цивілізації, тобто класове суспільство.

Знаючи недосконалість наукової хронології, Морган так і не наважився датувати епохи дикунства, варварства і цивілізації та етапи їх розвитку. Тобто періодизація Моргана була позбавлена хронології. Крім того, як згодом було виявлено, що в ступенях епох допущені помилки, пов'язані з технічними відкриттями людства. Тому з початку XX ст. морганівська періодизація зазнала критики. Проте вона мала багато прихильників, раціональне зерно, пояснювала відмінності епох і етапів розвитку первісного суспільства. Врешті, в 60-х роках XX ст. періодизація Л. Моргана в західній науці була реанімована, зміст епох та етапів було наповнено новітніми досягненнями антропологічної, археологічної та історичної науки й чітко визначені хронологічні межі та датування всіх підперіодів. Враховуючи, що вона відтепер відображала існуючі історичну, археологічну, антропологічну, етнографічну періодизації, то набула певних рис універсальності й повною мірою сьогодні застосову-

ється в дослідженнях первісного суспільства як у зарубіжній, так і українській історичній та археологічній науці.

Першими, хто зрозуміли всю важливість досліджень Моргана, були К. Маркс, який детально законспектував книгу «Стародавнє суспільство» та його соратник Ф. Енгельс, котрий підтримав ідеї та висновки Моргана у рецензіях на видання. Крім того, Ф. Енгельс, взявши за основу матеріали книги Моргана, створив свою відому працю «Походження сім'ї, приватної власності і держави», в якій уже з «класових позицій» розглянув еволюцію первісного суспільства та ранніх цивілізацій (Сходу, Греції та Риму). Марксистська модель історичної періодизації, в основі якої лежала все та ж ідея загальної еволюції, передбачала виділення п'яти прогресивних соціально-економічних формацій, заснованих на відповідному способі виробництва. Перша з них архаїчна, за К. Марксом, була представлена первісним суспільством, головним структурним компонентом якого був «рід». Спочатку модель цієї формації була схематичною і складалася з трьох стадій. Потім вона була деталізована і розширена, але, не зважаючи на серйозні зміни, зберігає своє значення.

У 1946 р. на основі того ж самого (марксистського), але значно уточненого критерію рівня розвитку продуктивних сил С. Толстов запропонував свою періодизацію історії первісного суспільства. Він виділив такі основні етапи первісної історії:

1. первісне стадо – епоха становлення первісного суспільства і людини;
2. первісна (родова) община. Для цього етапу було характерно існування роду, при чому обов'язково материнського;
3. воєнна демократія – час трансформації первісного суспільства в станове.

Запропонована С. Толстовим і прийнята на озброєння в радянській науці історична періодизація первісного суспільства була розроблена на противагу західним («буржуазним») періодизаціям, утверджувала марксистську схему розвитку людства на першій стадії (формації) розвитку, носила чітко виражений «класовий характер». В основу радянської історичної періодизації покладено два головних фактори: 1) розвиток продуктивних сил; 2) общинна форма розвитку людського колективу.

Упродовж наступних десятиліть відбувався активний пошук критеріїв для створення найбільш досконалих схем-періодизацій історії первісного суспільства. Так, у 50-х роках ХХ ст. дослідники

звернули увагу на те, що єдино вірним критерієм періодизації первісної історії може бути лише той, на якому ґрунтується формаційне членування всього історичного процесу: відмінності в способі виробництва, й, зокрема, у формах виробничих відносин. Водночас було зроблено спробу простежити розвиток форм первісної власності на засоби виробництва, що привело до виділення, крім етапу первісного людського стада, етапів первісної родової общини і первісної сусідської общини.

В середині 70-х рр. ХХ ст. поглиблене вивчення первісної економіки дало змогу виявити важливі відмінності у відносинах розподілу і власності на основних стадіях розвитку первісної общини. У ранньопервісній общині, яка вела привласнююче господарство й одержувала переважно лише продукт, що забезпечував життя, панували зрівняльний розподіл і спільна власність; кожний член общини мав право на частку виробленого продукту незалежно від того, чи брав він участь у його виробництві. В пізньопервісній общині, що перейшла до високоспеціалізованого привласнюючого господарства, зародився та поширився трудовий розподіл, при якому частина продукту могла надходити в розпорядження окремих членів общини; поруч із спільною розвинулася особиста власність. Теоретичний аналіз дав змогу також визначити форму, що передувала первісній общині, як праобщину, а наступну після первісної общини форму – як протоселянську общину.

Таким чином, на середину 70-х – початок 80-х років ХХ ст. в радянській історіографії була утверджена, згідно марксистської схеми, історична періодизація первісного суспільства, що й досі використовується в сучасній українській історичній науці. Зокрема, ця періодизація поділяє первісне суспільство на три великих епохи:

1. Праобщина.
2. Родова община.
3. Доба політогенезу.

Окрім того, кожен з даних етапів поділяється на періоди. Зокрема, епоха праобщини складається з: а) ранньої праобщини; б) пізньої праобщини.

Період родової общини в свою чергу поділяється на два великих етапи розвитку, що відповідають способам господарювання первісних общин:

- а) ранньородова община первісних мисливців, збирачів та рибалок;
- б) пізньородова община землеробів і скотарів.

Цей типологічний ряд: праобщина (первісне людське стадо), родова община (ранньородова і пізньородова) та епоха політогенезу відповідають основним етапам первісної історії. Однак таксономія, а, відповідно, і кількість етапів, лишаються спірними.

У західній науці, не зважаючи на широку популярність марксистських ідей, спостерігається певне недовір'я у ставленні до радянських моделей історичного розвитку. Англійські вчені Колін Ренфрю і Пол Бан в своїй книзі «Археологія: теорія, методи, практика» (1993) дають сумарне уявлення про історичну періодизацію, прийняту в західній археології. Головними її критеріями є рівень розвитку як самої людини (на стадіях антропогенезу), так і рівень складності організації людського суспільства.

Вельми важливим рубежем в історичному розвитку була поява господарства (землеробства і скотарства), одним з наслідків якого було формування сегментарних суспільств. Сегментарні суспільства – це невеликі, незалежні осілі спільноти, такі, що не мають чіткої централізованої організації. У класифікації американського антрополога Маршалла Саллінза вони відповідають рівню племені, будучи характерними для неоліту.

Відповідно до тези сегментарних суспільств, в залежності від конкретно-історичного та матеріально-технічного розвитку, первісні людські колективи поділено на:

- егалітарні суспільства, що характеризуються привласнюючим господарством і розподілом лише по горизонталі;
- ранговані (за соціальним розподілом);
- стратифіковані та ієрархічні – продуктивним господарством і розподілом як по горизонталі, так і по вертикалі.

Дослідники, які розрізняють ранговані і стратифіковані суспільства, вважають, що для перших характерна лише соціальна, а для других – соціальна і майнова нерівність. Приваблива риса цих схем – прагнення взяти до уваги особливості розвитку первісної економіки. Проте, вузькість їхньої теоретичної (в тому числі й економічної) бази і неврахування відмінності між соціальним і класовим розшаруванням, роблять їх не досить переконливими.

У загальному плані, перераховані стадії суспільного розвитку об'єднуються поняттям «неурбанізовані» суспільства. Поява міст і міської цивілізації розглядається як ще один поворотний момент в історії людства. Він відкрив шлях до формування стратифікованих суспільств і держави.

Таким чином, за кілька останніх століть склалися різні тлумачення та підходи до визначення змісту та хронологічних меж історичної періодизації первісного суспільства. Західноєвропейські вчені сьогодні в більшості ігнорують марксистсько-радянську схему історичної періодизації (не визнають общинного підходу до неї) і, натомість, пропонують розглядати періодизації, крізь призму сегментарних суспільств та понять «преісторії» і «протоісторії», активно застосовують цивілізаційні підходи. В сучасній практиці дослідники первісного суспільства в Україні і за кордоном, які використовують історичну періодизацію, поєднують підходи до неї як західні, так і радянські (пострадянські) моделі.

**Археологічна періодизація.** Із спеціальних періодизацій первісної історії найважливішою є археологічна, в основу якої покладено відмінності в матеріалі й техніці виготовлення знарядь праці.

Ще давньокитайські (Сунь Цзи) і давньоримські філософи (Тіт Лукрецій Кар) помітили послідовність у використанні каменю, бронзи (міді) і заліза для виготовлення знарядь праці та зброї на певних етапах історичного розвитку. В I ст. до н. е. була написана поема Тіта Лукреція Кара «Про природу речей», в якій він виклав своє розуміння ходу історичного розвитку. Зокрема, він так пояснив «еволюцію та періодизацію первісного суспільства»: 1) спочатку зброєю людини служили руки та могутні кістки (ранній період); 2) каміння і вогонь (давній); 3) потім мідь (середній); 4) згодом залізо (пізній). Це фактично археологічна періодизація, яка базується на відмінностях матеріалів й техніці виготовлення знарядь праць. Інші римські філософи вважали, що людство пройшло через чотири послідовні епохи: золоту, срібну, бронзову і залізну. Отже, ділення на «віки» виникає у стародавніх учених досить рано як результат ідеалізації далекого минулого. Згодом, ці ідеї лягли в основу всієї системи періодизації людської історії.

Так, в XIX ст., у зв'язку з розвитком археології зароджується ідея трьох віків («кам'яний вік», «бронзовий вік», «залізний вік»), яка лягла в основу технологічної періодизації, вперше системно викладеної в роботах датського вченого К. Томпсона (1788-1865). В її основі були ті самі зміни в основних матеріалах для виготовлення знарядь праці, що їх помітив Т. Кар.

Археологічний час зовсім не схожий на наш календарний час. Археологія має справу з періодами невизначеної тривалості. Вона може відновити послідовність явищ, але не може сказати, як дов-

го вони тривали. Основна проблема полягає у відсутності прямих відповідностей між змінами в матеріальній культурі й іншими сферами діяльності. Археологічні епохи, за визначенням М. Аніковича – це найбільш великі періоди, на які членується історія людства, інтуїтивно відчуються дослідниками як більш-менш «однакові» за своїм значенням. Не зважаючи на універсальність застосування, в археології немає точного визначення «епохи», і вони часто не збігаються за конкретним змістом. Головна причина – відсутність єдиного принципу виділення епох. На думку англійського археолога М. Роуланда, основні соціальні і економічні зміни не збігаються з переходом від однієї технології до іншої, а виявляються, як правило, пізніше. Складність ситуації посилюється також тим, що у багатьох випадках археологічна періодизація без якихось обмовок мислиться як історична або етнічна, хоча вона, в кращому разі, може слугувати лише засобом побудови моделі історичного процесу.

Велику роботу із систематизації європейських старожитностей виконав французький вчений Г.Мортильє (1821-1898) в період його діяльності на посту директора відділу доісторичних старожитностей Музею Національних Старожитностей в Сен-Жермен у Парижі. Будучи геологом за освітою, він взяв за основу геологічну систему і надавав велике значення технологічному чиннику. Сучасну епоху він розділив на доісторичний (дописемний) та історичний (писемний) періоди. У першому він поділив історію первісного суспільства, як і К. Томпсен, на кам'яний, бронзовий і залізний віки. Проте на відміну від К. Томпсена Г. Мортильє кожен з цих віків поділив на періоди (культури) і дав їм французькі назви за знахідками речей, стійбищ, стоянок, знарядь праць на території Франції, які назавжди тепер зберігаються в загальній археологічній періодизації. Наприклад, у палеоліті (давньому кам'яному віці) сьогодні його періоди мають назви Ашель, Мустьєр, Оріньяк, Солютре та ін.

Розробка археологічної періодизації у XIX – на початку XX ст. була тісно пов'язана з типологічним методом, одним із засновників якого вважається шведський вчений О. Монтелиус (1843-1921). Вчений розділив бронзовий вік на періоди (ранній, середній і пізній) і позначив проблему початку залізного віку, підкресливши, що він настає тільки із загальним вживанням заліза.

Слід особливо відзначити, що французька школа первісної археології здійснила великий вплив на європейську археологію, у тому числі й на вітчизняну.

Отже, сучасна археологічна періодизація первісної історії вкрай узагальнено має наступний вигляд:

**1) кам'яний вік:**

***а) палеоліт.***

Як найдавніший етап кам'яного віку палеоліт прийнято подіяти на три етапи: ранній (нижній), середній та пізній (верхній);

***б) середньокам'яний вік (мезоліт або епіпалеоліт).***

Що стосується доби середньокам'яного віку, то згідно сучасних уявлень термін «мезоліт» переважно вживається для археологічних пам'яток Європи, натомість як для території Близького Сходу застосовують термін «епіпалеоліт».

***в) новий кам'яний вік (неоліт).***

**2) Мідно-бронзова доба:**

а) мідно-кам'яна доба;

б) доба бронзи.

**3) Залізний вік.**

Таким чином, не зважаючи на перший погляд на досить громіздку археологічну періодизацію, за кількістю етапів та хронології, вона найбільш уживана в зарубіжній та українській історичній науці. Вона зручна тим, що за матеріалами знярядь праці, інших викопних речей більш простіше датувати окремі періоди, події, факти, визначати археологічні культури та історичні періоди розвитку первісного суспільства.

Слід зауважити, що єдиної, загальноприйнятої археологічної періодизації історії первісного суспільства на сьогодні не існує. Справа в тім, що початковий розвиток людства проходив нерівномірно по всій території Старого і Нового світу. Це призвело до того, що для кожного регіону земної кулі існує своя локальна археологічна хронологія і періодизація. Наприклад, доба неоліту в Передній Азії настає наприкінці X тис. до н. е., водночас як в Україні – лише у середині VII тис. до н. е. тощо.

***Геологічна періодизація.*** В основу геологічної періодизації покладено визначення віку природних і культурних шарів земної кори в загально планетному і регіональному (місцевому) масштабі. Як відомо, шари, нашарування, пласти земної кори складаються в часі один за одним послідовно. Лише катаклізми спроможні в окремих місцевостях зруйнувати шари. Хоча така конструкція наявних шарів земної кори досить зручна для визначення хронології, але все-таки в геологічній періодизації панує відносна хронологія.



Вік Землі приблизно рівний 5 млрд. років. Історія Землі згідно геологічної періодизації ділиться на чотири великі ери: архейська (прадавня) (до 325 млн. р.), палеозойська (давня) (від 325 млн. р.), мезозойська (середня) (від 115 млн. р.) і кайнозойська (новітню) (від 70 млн. р.). Кайнозойську еру (еру «нового життя»), на яку припадає поява ссавців, поділяють на два періоди – третинний (70–3 млн. р.) та четвертинний (3-1 млн. р. – й до сьогодні). У третинному періоді з'явилися і розвинулися мавпи, зокрема антропоморфні (людиноподібні), а в четвертинному – з'являється людина. Тому цей період називають також антропогеном.

Стосовно самого терміну «Антропоген», то в 70-х рр. XVIII ст. німецький вчений А. Вернер виділив континентальні «наноси», що відповідають сучасній системі антропогену в «алювіальну формацію». В 1823 р. англійський дослідник У. Бакленд розділив її на дві частини: давню – «дилювій» (відкладення «всесвітнього потопу») і молодшу – «алювій» (назва всіх новітніх континентальних відкладень, що утворилися в післяльодовиковий час).

У 1825-1829 рр. французький учений Ж. Денуайє об'єднав «дилювій» і «алювій» в одну систему, яка отримала назву четвертинної. Четвертинну систему (період) він протиставив всім найдавнішим геологічним утворенням, що поділялися в той час на первинні, вторинні та третинні.

В 1832 р. англійський геолог Ч. Лайель ввів для молодих морських відкладень, що безпосередньо передували сучасним, назву плейстоцен, яка пізніше набула поширення і на континентальні відкладення «дилювію». Після встановлення факту загального похолодання клімату («Льодовикової теорії») і потужних заledenінь суші в плейстоцені, його стали називати також льодовиковим періодом, а колишній «алювій» – післяльодовиковим часом, або сучасною епохою чи голоценом.

У ХХ ст. назва «четвертинна система» (період) стала анахронізмом, оскільки від останньої номенклатури часів Денуайє давно відмовилися. На початку ХХ ст. була запропонована нова назва – «Система Антропогену», або антропоген, що було співзвучне назвам інших систем кайнозойської групи – палеогену і неогену і це відображало найважливіші події історії органічного світу – появу та розвиток людини і людського суспільства. Тому, вказаний термін «Антропоген», «система Антропогену», «Антропогеновий період» отримав широке розповсюдження.

Згідно з геологічної історії, четвертинний період поділяють на дві епохи:

- 1) передльодовикову і льодовикову, названу плейстоценом;
- 2) післяльодовикову – голоцен, або сучасну.

Перша хвиля холоду наступила в Європі ще в наприкінці третинного періоду. Останнім часом геологи відносять до четвертинного періоду також віллафранкський період, який разом з ранніми стадіями четвертинного періоду називають еоплейстоценом, або найдавнішим плейстоценом. Межа між третинним і четвертинним періодами умовно визначається в 2, 5-2 млн. років. Голоцен триває всього 10-12 тис. років.

Четвертинний період характеризується послідовними наступами і відступами льодовика, які і визначають його геологічну періодизацію.

На підставі вивчення геологічних відкладень в Альпах А. Пенк та Е. Брюкнер встановили для плейстоцену Західної Європи чотири льодовикових і три міжльодовикові епохи. За річками у підніжжях Альп, де вони проводили свої дослідження, чотири льодовикові епохи названо: гюнц, міндель, рисс і вюрм і, в цілому, ця назва набула широкого поширення. Однак спроби вчених встановити для цих епох абсолютні дати викликають постійні дискусії. Одна з таких більш менш вдалих спроб здійснена англійським ученим Зейнером і ось його шкала:

Епохи	Тривалість (у тис. років)
<b>1-ша</b> льодовикова – гюнцька	600-550 (50)
1-ша міжльодовикова – гюнц-міндельська	550-475 (75)
<b>2-га</b> льодовикова – міндельська	475-425 (50)
2-га міжльодовикова – міндельсько-рисська	425-250 (175)
<b>3-тя</b> льодовикова – рисська	250-200 (50)
3-тя міжльодовикова – рисс-вюрмська	200-125 (75)
<b>4-та</b> льодовикова – вюрмська	125-15 (110)

Таким чином, серед геологів немає єдиної точки зору не тільки з питання про тривалість заledenin, але й з питання про їх кількість. Так, прихильники концепції поділу плейстоцену на низку періодів переконують, що на протязі антропогену було декілька заledenin, які супроводжуються кожного разу зміною флори і фауни в тих областях

земної кулі, котрі підпадали під вплив наступу і відступу льодовика. Вони вважають, що було шість зледенінь, і вводять між мінделем і риссом ще дві льодовикові епохи – кандер і глюч. Натомість, на думку інших вчених, була лише одна льодовикова епоха і можна говорити лише про її різні стадії. Натомість, окремі вчені взагалі заперечують факт заледеніння, однак ця гіпотеза не отримала визнання.

З останнім відступом льодовика, який відбувся приблизно 12-10 тис. років до н. е., розпочинається новий етап геологічної та кліматичної історії земної кулі – голоцен, який дослідники поділяють на п'ять палеокліматичних періодів: пребореаль, бореаль, атлантичний, суббореальний, субатлантичний. Проте, як і у випадку з періодизацією А. Пенка та Е. Брюкнера, серед дослідників немає єдиної точки зору на датування початків та змін цих нових геологічних епох. Однак, найбільш поширеними у науковій та навчальній літературі є датування голоцену, насамперед, для території Північно-Західної Європи, А. Блітта і Р. Сернардера та Г. Лютциха і В. Мюллера.

<b>Датування за А. Бліттом та Р. Сернардром (до н. е.)</b>	<b>Датування за Г. Лютцихом та В. Мюллером (до н. е.)</b>	<b>Назва періоду</b>
10730-9610		Пізній Дріас
9610-8690	8300/7900-7000/6500	Пребореальний
8690-7270	7000/6500-5500/4600	Бореальний
7270-3710	5500-2500	Атлантичний
3710-450	2500-500/400	Суббореальний
Після 450	Після 500/400	Субатлантичний

Чому ми називаємо геологічну періодизацію основою всіх інших наукових періодизацій первісного суспільства? Саме в останньому четвертинному періоді кайнозойської ери відбувся антропогенез і становлення людського суспільства. Внутрішня періодизація четвертинного періоду зручна для визначення хронології і датування так званих культурних шарів, які сформувалися в процесі життя і трудової діяльності первісної людини.

Ці культурні шари містяться на природних геологічних шарах і нашаруваннях або навіть в середині них. Поєднання у вивченні обох – природного і культурного шарів, місць добування людиною

природної сировини для свого життя та виробництва активно використовується дослідниками первісного суспільства археологами, геологами, біологами, ботаніками, етнографами, фізиками, хіміками та спеціалістами інших суміжних наук.

**Антропологічна періодизація.** В основу антропологічної періодизації покладено результати антропологічних досліджень кісткових решток, черепів давньої і сучасної людини, за якими простежується еволюція фізичного розвитку людини як індивіда. Вона базується на суто матеріалістичних засадах та даних природничих наук (біології, медицини тощо) і знайшла своє відображення в систематиці людини та її предків.

Розроблена на суто природничих засадах, антропологічна систематика дає можливість історика простежити етапи еволюції людини та її предків, встановити принципову межу, яка відокремлює людину від тварини, розглянути суттєві питання послідовного становлення прямоходіння, формування руки, розвитку мозку, виникнення мислення і мови та початки її трудової діяльності. Антропологи поділяють епохи за змінами фізичного (морфологічного) типу людини в такому порядку: найдавніша людина (*Homo erectus*, архантроп), стародавня людина (*Homo sapiens neanderthalensis*, палеоантроп), сучасна людина (*Homo sapiens sapiens*, неоантроп). Будучи синхронізовані з геологічними і археологічними періодами, стадії антропологічного розвитку людини створюють антропологічну періодизацію первісного суспільства.

В цілому, антропологічна періодизація складається з наступних періодів, які різняться між собою за різними типами еволюції від мавпи до людини:

*1-й – доба приматів* (від 50 – до 3 млн. років). Сюди відносяться послідовно Іда (47 млн. років), Сааданіус (29-28 млн. років), родина дріопітекових (від 20 млн. років), ореопітеки (15 млн. років), сиво-пітеки (від 14 млн. років), сахелянттор Чадський (7 млн. років), ардіпітеки (5 млн. років) та ранні австралопітеки (4-2,5 млн. років). У цей час відбувається розподіл загону приматів на вищих і нижчих, формуються прогресивні еволюційні ознаки в їх фізичній будові (збільшення розмірів мозку, біпедальність та ін.), простежується використання, особливо для австралопітекових, сторонніх предметів (каміння, палиць) для добування їжі.

*2-й – доба ранніх Ното* (2,5-1,5 млн. років). До них належать найдавніші представники підродини гомінідів, з якої віднесено

й сучасну людину. Цей період започаткований появою так званої «людини вмілої» (*Homo habilis*), рудольфійської людини, котрі володіли прямоходінням та цілеспрямовано виготовляли перші архаїчні знаряддя праці.

*3-й – доба архантропів або найдавніших «справжніх» людей* (1,8 млн. – 150 тис. років). Зважаючи на географію знахідок та деякі особливості фізичної будови, виділяють наступні таксонімічні групи: ранньоафриканську «людину працюючу» (*Homo ergaster*); афро-азійську «людину прямоходячу» (*Homo erectus*) та афро-європейську «гейдельберзьку людину» (*Homo heidelbergensis*). Для цих предків було характерно виготовлення кам'яних знарядь праці, вища організація полювання і збиральництва у порівнянні з попереднім етапом тощо.

*4-й – доба палеоантропів* (150–50-40 тис. років). До цієї групи відносять неандертальців (*Homo sapiens neanderthalensis*), яких поділяють на ранніх та класичних. Для них характерна схожість з сучасною людиною, складні навички господарювання, зачатки соціальної організації, духовної культури.

*5-й – доба неоантропів* (від 50-40 тис. років – й до сьогодення). До вказаної групи входять кроманьйонці, грімальдійці, шандунська людина та інші підвиди, включаючи і сучасну людину, які в загальному утворюють вид – *Homo sapiens*.

Варто зазначити, що вказана періодизація не є досконалою і потребує подальшої розробки. Не зважаючи на певну зручність цієї періодизації, котра поділяє всіх викопних предків людини на п'ять основних груп, дослідники все більше починають скептично ставитись до такого підходу. Справа в тому, що згідно сучасних уявлень, між групами найдавніших, давніх та сучасних людей існують суттєві відмінності у будові ДНК, що виключають спадковість різних груп. Також, за аналізом ДНК, американські вчені поглиблюють історію появи людини розумної до 400-350 тис. років, тим самим вказуючи на синхронність існування пітекантропів, неандертальців та сучасних людей у часі. Деяким підтвердженням цієї тези є відкриття наприкінці 90-х рр. XX ст. в Ефіопії кісткових решток людини сучасного фізичного типу (*Homo sapiens Idaltu*), котра мешкала там близько 190 тис. років тому. А це, в свою чергу, веде до перегляду усталених уявлень про антропологічну періодизацію та історію появи та еволюції людства в цілому.

### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропогенеза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Дроздов В. В. Історія первісного суспільства в схемах і таблицях : навч.-метод. посіб. для студентів ВНЗ. Ізмаїл : РВВ ІДГУ-СМИЛ, 2016. 199 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Ситник О. С. Культурна антропология: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Що вивчає предмет «Історія первісного суспільства»?
2. Які завдання стоять перед предметом «Історія первісного суспільства»?
3. Що таке «відносна» та «абсолютна» хронологія?
4. Назвіть основні періодизації історії первісного суспільства.
5. Які джерела з первісної історії відносять до основних та неосновних?
6. Скільки основних етапів розвитку нараховує історія первісного суспільства?

## ЛЕКЦІЯ 2. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ПЕРВІСНОЇ ІСТОРІЇ

1. Поняття історичного джерела.
2. Археологічні джерела.
3. Етнологічні джерела.
4. Антропологічні джерела.
5. Лінгвістичні джерела.
6. Писемні джерела.

### 1. Поняття історичного джерела.

Упродовж досить тривалого часу історію розглядали не як науку, а відносили до літератури та мистецтва. Не випадково в грецькій міфології покровителькою історії вважалася одна з муз, що зображалася у вигляді молодої жінки з натхненним обличчям і з сувоєм папірису або пергаменту в руці. Ім'я музи історії – Кліо – походить від грецького слова «прославляю». І дійсно, перші літописи, хроніки, біографії присвячувалися, в основному, прославлянню правителів.

Отже, що ж таке історія? Слово «історія» запозичене з грецької мови, де так називалися оповідання про події. Уявлення про те, що таке історія і чим вона повинна займатися, історично видозмінювалося. Тому і визначення предмету історії пов'язано із світоглядом історика та його філософськими поглядами.

Проте, на яких би світоглядних позиціях не знаходилися історики (матеріалістичних чи ідеалістичних), всі вони використовують у своїх дослідженнях науковий апарат, тобто певні наукові категорії. Найважливішою серед них виступає категорія «історичний час». У цій категорії будь-яку подію можна вимірювати тимчасовими і просторовими характеристиками. А історія як процес – це не просто безліч поруч розташованих точкових подій, а саме рух від події до події.

Історик, зазвичай, має справу з минулим і не може безпосередньо спостерігати об'єкт свого вивчення. Головним, а в більшості випадків єдиним джерелом інформації про минуле для нього є історична пам'ятка, за допомогою якої він отримує необхідні конкретно-історичні дані та фактичний матеріал, що становить основу історичного знання.

Такою історичною пам'яткою виступає історичне джерело, яке відтворює історичне минуле людства. Історичне джерело в сучасній історичній науці розуміється у досить широкому значенні.

При невеликих розходженнях у формулюванні, воно найчастіше визначається як все те, що відображає історичне минуле. Водночас, саме формулювання історичних джерел розуміється як в широкому, так і у вузькому розумінні, в залежності від об'єкту дослідження та історичної епохи. В широкому значенні – історичні джерела – це весь комплекс документів і предметів матеріальної культури, що безпосередньо відображають історичний процес і зберігають окремі факти, події минулого, на підставі яких відтворюється уявлення про ту або іншу історичну епоху, висуваються гіпотези про причини або наслідки, що викликають за собою ті або інші історичні події та наслідки.

У вузькому розумінні – історичне джерело – це певна кількість артефактів минулого (старожитностей), в яких відклалися історичні свідчення, що відображають реальні явища суспільного життя і діяльності людини. Тому зміст цього поняття цілком залежить від комплексу уявлень епохи про залишки минулого.

Що ж виступає історичним джерелом? Джерело – це об'єкт, який внаслідок взаємодії з іншим досліджуваним об'єктом несе у собі ті чи інші сліди цього зіткнення. Джерело існує незалежно від дослідника, проте інформація може бути отримана з джерела тільки її суб'єктом – дослідником і лише в результаті визначеної джерелознавчої процедури.

Загалом, до джерел основних джерел історії первісного суспільства, які є безпосередніми свідками минулого людства і мають своїм предметом вивчення найдавнішого етапу його розвитку та матеріальної і духовної культури, є дані етнографії, археології, антропології, лінгвістики й інших природничих та гуманітарних наук.

Чи можна виділити з-поміж основних джерел первісної історії більш-менш суттєві? Мабуть, лише стосовно певних рамок дослідження, предметних чи стадіальних. Так, для реконструкції лише продуктивних сил переважне значення мають археологічні джерела, соціальних відносин – етнологічні, духовної культури – етнографічні та лінгвістичні. Відтворення епохи праобщини базується, головним чином, на даних археології та антропології, а наступних епох – переважно етнографії та археології (етноархеології). Таке співвідношення джерел на основні і другорядні можливе лише при обмеженому предметі або зоні дослідження. Якщо взяти історію первісного суспільства в цілому, то жодному з вище наведених джерел не може бути надано переваги перед іншим.



Отже, виділити серед основних категорій джерел більш-менш суттєві або другорядні неможливо через те, що вони всі тісно пов'язані між собою. Так, археологічні джерела тісно пов'язані з палеоантропологічними спільною методикою розкопок, з писемними – спільним інтересом до таких матеріалів для записів як камінь, метал, глина, береста. Лінгвістичні джерела тісно переплітаються не тільки з писемними, але і через спільну психологічну проблематику – з антропологічними.

Таким чином, під історичним джерелом слід розуміти будь-який предмет вивчення, за допомогою якого можна отримати історичні свідчення та будь-які дані природно історичного циклу. Тому, зважаючи на характер первісної історії, нами виділено наступні джерела: археологічні, етнологічні, антропологічні, лінгвістичні та писемні.

## **2. Археологічні джерела.**

Особливе значення для вивчення найдавніших епох, коли ще не існувало писемності взагалі, має археологія і, зокрема, археологічні дослідження. Вони проводяться на пам'ятках найдавніших часів і виявляють матеріальні предмети – знаряддя праці, залишки жител та інших будівель, культові споруди тощо. На цій основі археологи та історики реконструюють господарство та життєвий уклад первісних людей. *Основним методом археології є археологічні дослідження, або археологічні розкопки.* Мета розкопок – не пошуки речей, нехай навіть красивих, рідкісних, дорогих. Мета розкопок – історичне дослідження. Неправильні розкопки ведуть до загибелі археологічної пам'ятки і до помилкових висновків.

Оскільки об'єктом вивчення первісної історії є, переважно, доісторичні суспільства, то вона неминує має справу з археологією, при чому в тій її частині, яка займається первісним періодом, тобто первісною археологією. Загалом, археологія – наука, що висвітлює історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток кам'яного, мідного (бронзового), залізного віків і почасти пізніших часів.

Схематично роботу археолога можна звести до трьох головних процедур: виявлення археологічних матеріалів, їх обробка і класифікація та інтерпретація. Кожна з цих операцій потребує своєї специфічної методики. Першою займається польова археологія, в задачу якої входить розвідка і розкопки археологічних пам'яток. Друга, тривалий час здійснювалась головним чином на основі інтуїції та за допомогою загальноприйнятого в археології типологічного ме-

тоту в поєднанні з розробленим методом формалізації. Інтерпретація предмета є найбільш складною і відповідальною процедурою, оскільки від її результатів і залежить достовірність результатів та висновків дослідника.

При оцінці археологічних джерел потрібно чітко усвідомлювати, що вони складають лише малу частину тієї живої культури, що існувала в давні часи. За розрахунками Д. Кларка, матеріальна культура, яка здатна слугувати потенційним археологічним джерелом, складає не більш як 15% живої культури. Проте і ця цифра не виглядає ідеальною. Зазвичай уявляється, що після вилучення матеріальних цінностей із сфери живої культури, вони більше не змінюються. Проте, насправді, ці рештки зазнають значного впливу з боку інших факторів, як навколишнього природного середовища (нагрівання, охолодження, вимивання, вивітрювання предмету) та діяльності самої людини (розорювання пам'ятки, знищення, або деформація давнього предмету людиною через їх непотрібність або своє незнання тощо).

Не важко здогадатись, що в залежності від внутрішніх якостей самих предметів, від їхнього місцезнаходження та інтенсивності дії природних факторів збереженість різноманітних археологічних матеріалів не буде ідентичною. Наприклад, за даними остеології, при рівних зовнішніх умовах однакові кістки великих тварин зберігаються гірше ніж невеликих. Інакше зберігаються і кістки тварин різного віку і різні кістки однієї і тієї самої тварини. Експериментальні і етноархеологічні дані вказують, що палеозоолог здатний визначити лише 30-60% фауни, яка зустрічається в реальній дійсності. Тому помилка в сучасних кількісних фауністичних підрахунках сягає 70-65%.

Вказане явище не обмежується фауною, а зачіпає різноманітні археологічні джерела. Дослідження в Кенії показали, наскільки швидко руйнуються покинуті стоянки, причому в залежності від їх місця розташування цей процес проходив по різному.

Короточасні стоянки мисливців та рибалок в умовах Кенії збереглися значно краще ніж базові поселення скотарів. Картина, що постала перед очима дослідника, відтворювала реальне співвідношення між сусідніми суспільствами в сильно деформованому вигляді. Більш багатша в дійсності культура скотарів, яка складала 85% всього населення, виглядала за археологічними джерелами значно бідніше ніж культура мисливців і рибалок.

Отже, об'єктами дослідження археологів є знаряддя праці, залишки стійбищ, жител та інших будівель, культові споруди та ін. Вказані знахідки і формують джерельну базу науки.

У цілому, археологічні джерела можна умовно поділити на дві групи: речові пам'ятки, до яких належать знаряддя праці, залишки стародавніх будівель, прикраси, посуд та археологічні пам'ятки – залишки поселень і жител, поховання, стародавні системи зрошення, канали, греблі.

З-поміж археологічних джерел вагоме місце посідають речові джерела. Речові джерела, на відміну від письмових, не містять прямої розповіді про історичні події, і засновані на них історичні висновки є результатом наукової реконструкції. Речі – дуже цінне джерело, оскільки вони є продуктом своєї епохи, властиві цій епосі і відображають умови життя за того часу, коли їх було виготовлено. Окрім того, в матеріальних рештках минулого міститься різноманітна інформація, яка часто буває закодованою. Тому, основними проблемами, що постають перед археологами та істориками, які досліджують історію первісного суспільства, є реконструкція предмету, технології виготовлення, функціональне призначення тощо.

Складність відтворення історичної картини розвитку людських колективів за речовими знахідками також полягає в тому, що вони дійшли до нас у більшості випадків зруйнованими, часто з якихось причин переміщеними з місця свого початкового розташування, фрагментованими тощо. До того ж, самі речі, коли вони функціонували в діючому суспільстві, мали іноді різне призначення або взагалі інше значення, ніж узвичаєне в наш час.

Таким чином, речові джерела дозволяють відтворити напрямок, рівень економічного розвитку і лише частково суспільні відносини. Вони є особливо важливими для вивчення найдавніших епох людства, від яких до нас не дійшли етнологічні відомості. Наприклад, епоха праобщини і ранньородовий період історії людства представлені лише речовими пам'ятками. Наступні етапи розвитку первісного суспільства (розквіт та розпад родового ладу) відтворюються за допомогою етнологічних джерел.

Археологічними джерелами є не тільки речові знахідки, а й залишки поселень і жител, стійбищ, поховання, майстерні, печери, святилища, стародавні системи зрошення та ін. Всі ці об'єкти, поодинокі чи разом, складають групу археологічних пам'яток, чи археологічні комплекси. На відміну від більш ранніх періодів історії

людства, які відповідають праобщині чи ранньородовій общині – дані пам'ятки є дуже важливими, оскільки вони розкривають ряд питань пов'язаних із життєдіяльністю первісних людських колективів. Зокрема, вивчення еволюції житла або поселення дає змогу робити висновки про формування сім'ї та суспільні відносини, що не можливо здійснити на підставі речових знахідок.

Таким чином, археологічні джерела займають чільне місце серед інших джерел з первісної історії. Слід зауважити, що саме археологічні дослідження і формують історичну базу джерел з історії первісного суспільства, фактично постачають знахідки для інших наук, що займаються даною проблематикою, зокрема, антропології, палеонтології, палеозоології, палеоботаніки тощо.

### **3. Етнологічні джерела.**

Серед основних джерел первісної історії одно з перших, а на думку частини дослідників, навіть перше місце належить етнологічним джерелам. Етнологія – наука, що вивчає процеси формування і розвитку різних етнічних груп, їхню ідентичність, форми культурної самоорганізації, закономірності їх колективної поведінки і взаємодії, взаємозв'язку особи і соціального середовища.

Ні первісна археологія, ні палеоантропологія самі по собі не в змозі намалювати реальну картину розвитку суспільних відносин первісності. Це може зробити лише етнологія. Проте, не всі етнологічні концепції є теоріями первісної історії. Але будь-яка достовірна наукова теорія первісної історії може бути лише етнологічною.

Тому, етнології належить особливе місце в системі наук про історію первісного суспільства. Лише вона дає змогу зрозуміти, що людство – це етноси, їх культура, побут, етногенез та історія. Етнологія – наука про пізнання цивілізацій, народів, етносів. У різних наукових школах та в різні часи етнологія мала неоднозначний статус: і як наука про народи, і як частина соціальної антропології, і як описова дисципліна і, навпаки, теоретична галузь знання. Згідно з найбільш усталеною концепцією, етнологія є проміжним етапом у процесі наукового пізнання людини взагалі.

Сучасною наукою всі первісні суспільства прийнято поділяти на дві групи – апополітейні (від грец. апо – до, політейя – держава, цивілізація) та синполітейні (від грец. син – ті що існують одночасно). Апополітейні (АПС) і синполітейні (СПС) первісні суспільства не лише відрізняються один від одного, але і схожі, бо відносяться

до одного і того ж самого загального стадіального типу суспільства. Синполітейні соціоісторичні організми, які вивчає етнологія, знаходяться не на одному, а на різних етапах розвитку первісного суспільства. Це і робить можливим використання матеріалів синполітейних первісних суспільств для відтворення історії аполітейного історичного розвитку. Якщо вивчення аполітейних суспільств переважно забезпечувалося археологічними і палеоантропологічними джерелами, то синполітейні донедавна досліджувалися виключно етнологією.

На сьогодні в етнології склався комплекс методів етнологічних досліджень, який включає в себе польові дослідження, вивчення письмових джерел, усних переказів, опис археологічних і антропологічних матеріалів тощо.

Для реконструкції первісної історії одним з найважливіших є метод польового дослідження. Він ґрунтується на вживанні та тривалому перебуванні дослідника в синполітейному етнічному середовищі. Причому, термін стаціонарної роботи має бути не менш одного етнічного року, який за своєю тривалістю на два-три місяці перевищує календарний. Два-три місяці потрібно на первинне знайомство і адаптацію етнолога до нових умов, після чого він спостерігає життя етнічної спільності або її частини у всі тимчасові періоди річного циклу.

Закономірно, що плідність методу польового дослідження зростає із збільшенням терміну перебування дослідника в етносі, що вивчається. В цьому відношенні історія етнології особливо відзначає видатні заслуги американця Л. Моргана, що тривалий час прожив серед ірокезів, і українського етнографа М. Миклухо-Маклая, що перебував декілька років серед папуасів Нової Гвінеї. Безперечною перевагою стаціонарного методу польових досліджень обумовлена тим, що етнолог стає співучасником повсякденного життя народу. В даний час в етнології цей метод існує у вигляді термінового, або сезонного виїзду для польових досліджень, який поєднується з маршрутним варіантом цього методу, що має на меті охопити велику етнічну територію чи групу населення у відведені терміни.

Метод польових досліджень дозволяє етнологам отримати відомості і про матеріальну, і про духовну культуру. На кресленнях, схемах, фотографіях фіксуються об'єкти матеріальної культури: об'єкти виробничого і побутового життя етносу, знаряддя праці, житло, одяг тощо. За допомогою сучасних технічних засобів (кіно-

та фото-, аудіо- та відео- апаратури) і традиційних польових записів фіксуються об'єкти і явища духовного життя народу (традиції, обряди, звичаї, ритуали, фольклор тощо), причому матеріалізовані свідоцтва духовної культури, наприклад предмети культу, народного мистецтва, місця і типи поховань, фіксуються подібно до об'єктів матеріальної культури.

Проте етнологічні дослідження первісної історії наштовкують на значні труднощі й перешкоди. По-перше, етнологія не знає суспільств, соціальна культура яких відповідала б початковим етапам історії людства, оскільки, етнологічна історія сучасних первісних колективів сягає лише часу пізнього палеоліту. Тому етнологія не може здійснити реконструкцію суспільних відносин, побуту, звичаїв, традицій тощо, які відповідали би епосі праобщини, коли відбувався процес еволюції та формування людини та первісних людських колективів. По-друге, всі сучасні синполітейні суспільства, які перебувають на первісній стадії розвитку, зазнали значного впливу з боку «цивілізованого світу», що, безперечно, прискорило їх розвиток.

Зваживши на вказані проблеми, серед дослідників поширився особливий напрям наукового пошуку – етноархеологія, завданням якої є об'єднання в собі пріоритетів археології та етнології, зокрема в дослідженні проблем соціальної культури.

Потреба в етноархеологічних знаннях виникла тоді, коли використання прямих і непрямих аналогій – для археологів в етнографії та пошуки етнографами слідів традиційних культур предків сучасних народів в археологічних матеріалах, зайшли як би в безвихідь. Фахівці двох наук стали усвідомлювати обмеженість таких «прямих» звернень археологів до етнографії, а етнографів до археології. Вони зрозуміли, що проста консолідація зусиль досліджень, вимагала нових дослідницьких програм, в основі яких би лежало, насамперед, переосмислення під кутом предмету і проблем етноархеології результатів минулих досліджень. Тому, етноархеологічні дані, котрі базуються на вивченні існуючих первісних суспільств, є суттєвим доповненням для розуміння та інтерпретації археологічного матеріалу.

Таким чином, етнологічні джерела сьогодні є одним із пріоритетних джерел з історії первісного суспільства, що дають змогу відтворити побут, традиції та звичаї первісних людських колективів.

#### 4. Антропологічні джерела.

Для з'ясування проблем появи та еволюції людини важливе значення займає антропологія. Термін «антропологія» має грецьке походження і перекладається «наука про людину» (антропос – людина; логос – наука). Загалом, антропологія – комплекс дисциплін, що займається вивченням людини і людського суспільства. Традиційно виділяють фізичну антропологію, а також соціальну і культурну антропологію, основним предметом яких є порівняльне вивчення людських суспільств.

Антропологічні джерела ніколи не ставали предметом спеціального узагальненого дослідження, оскільки антропологія не є історичною дисципліною, позбавлена джерелознавчого аспекту.

Для первісної історії важливе значення мають палеоантропологічні дослідження, оскільки вони дозволяють уявити процес антропогенезу та расогенезу. Основними джерелами палеоантропології виступають кісткові рештки первісної людини та її предків, які дають змогу розкрити низку питань, що стосуються як окремо взятого індивідууму, так і життєдіяльності перших найдавніших людських колективів. Так, еволюція фізичної організації людини, особливо гомінідної тріади, тобто прямоходіння, розвитку руки та мозку, дозволяє судити про трудову діяльність. Черепи та ендокрани (зліпки порожнини черепа) містять свідчення про особливості психічного та розумового розвитку предків людини, на їх здатність до мислення і мовлення. Отже, ці палеоантропологічні відомості сприяють вирішенню питань, пов'язаних з формуванням людського суспільства.

Данні одонтології дають змогу судити про характер їжі найдавніших та давніх людей. За рельєфом скелетних решток формується уява про мускулатуру, що свідчить про фізичні кондиції наших предків. Ті ж самі скелетні рештки можуть свідчити і про деякі захворювання, що в свою чергу розповідає нам про умови життя, харчування та ін. На палеоантропологічних відомостях буде свої висновки і палеодемографія, яка пропонує гіпотези про статевовіковий склад, демографію, народжуваність і смертність, що також дає змогу судити про організацію первісних колективів. Так, свідоцтва ранньої смертності палеолітичних жінок дає змогу зробити припущення, що короткочасні контакти між поколіннями робили практично неможливими між поколіннями статеві стосунки. Дані мезолітичних могильників дозволяють визначити долю людей дошлюбного віку.

Дуже цінний матеріал для соціологічних гіпотез дають палеоантропологічні знахідки з такими штучними пошкодженнями як проломи і трепанації черепа, ампутації кінцівок тощо (наприклад, за частотою прижиттєвих пошкоджень артефактів можна судити про частоту конфліктів). Обпалені і розколені довгі кістки свідчать про канібалізм. Таким чином, в палеоантропології існує відносно розроблена методика аналізу матеріалу, яка дозволяє здійснювати реконструкції як на індивідуальному, так і на груповому рівнях.

Інший підрозділ антропології – приматологія – також постачає первісну історію фактами біологічного та соціального характеру на прикладі сучасних вищих приматів. Знаходячись на службі в палеоантропології, приматологія займається «оживленням» викопного матеріалу, використовуючи для цього численні і часто суперечливі за своїми результатами спостереження за приматами. На жаль, теоретичної бази, що дозволяла би визначити, які особливості поведінки сучасних мавп можна пов'язати з найдавнішими гомінідами, а які не можна, на сьогодні немає. Проте, якщо зважити на те, що епоха праобщини є взагалі «мертвим» періодом історії, то дані етнології приматів можуть бути використані для з'ясування механізмів переходу від стада прегомінін до праобщини давніх людей.

Ще одним важливим розділом антропології – є расознавство, яке вивчає класифікацію рас, історію їх формування й такі чинники їх виникнення, як селективні процеси, ізоляція, генетичні контакти і міграції, вплив кліматичних умов і взагалі географічного середовища на расові ознаки, а підрозділ антропології – «етнічна антропологія» дає цінну інформацію для комплексного дослідження проблем етногенезу.

Проте антропологічні джерела, не зважаючи на їхню привабливість в плані вивчення фізичного типу людини, її становлення та еволюції, мають певні недоліки. Зокрема, палеоантропологічні знахідки, як правило, є досить обмеженими, одиничними, або ж взагалі фрагментарними і не завжди дають відповіді на питання «де правило, а де виняток».

Чисельні пошкодження артефактів, які простежуються на черепках та кістках найдавніших і давніх людей, можуть свідчити про бійки та конфлікти всередині людських колективів, проте між ким: членами однієї чи різних груп? Крапінські неандертальці були канібалами, але кого вони їли: своїх чи чужинців? Тому, переважна



відповідь на ці запитання лежить у площині переважно поглядів самого дослідника і вони не можуть бути цілком об'єктивними.

Таким чином, антропологічні джерела з огляду на об'єкт дослідження та відповіді, які отримують дослідники на підставі палеоантропологічних реконструкцій, по праву займають одне з головних місць в дослідженні первісної історії.

### **5. Лінгвістичні джерела.**

Лінгвістичні або мовознавчі джерела історичної реконструкції первісної історії можуть бути розділені на дві категорії – прямі або непрямі. Прямі лінгвістичні джерела – це свідчення про найдавніший стан самої мови. Непрямі ж лінгвістичні джерела – це мовні дані про немовні факти, тобто відображення в мові особливості первісного мислення, культури тощо. Непряме використання лінгвістичних джерел в реконструктивних цілях відомо під назвою «лінгвістичної палеонтології», «історичної лінгвістики» та ін.

На жаль, сьогодні немає жодних прямих свідчень про мову не тільки наших найдавніших предків, але й про мову пізньопалеолітичної та неолітичної людності. Лише з появою перших писемних джерел ми отримуємо перші прямі й непрямі відомості про мовну ситуацію в різних регіонах Старого світу.

Як і за допомогою яких методів лінгвістика здійснює реконструкцію й датування появи мов та мовних сімей? Щоб провести дослідження, які б могли дати відповідь на час появи мови та мовної сім'ї, а також датувати мову, вчені використовують історично-порівняльний метод. Він, в його історико-генетичному різновиді, базується на трьох етапах дослідження, які дають відповіді на питання часу появи та еволюції мови. Перший етап дослідження – це встановлення закономірних відповідностей між фонологічними системами досліджуваних мов з виявленням на цій базі сімей і підсімей родинних мов. На другому етапі реконструюються архетипи або проформи цих сімей і підсімей, тобто предкові мови, які дали початок пізнішим мовам. Відтворюється сама рання з архетипів – прамова, або мова-основа і, на підставі цього, будується генеалогічне дерево мовної сім'ї. Нарешті, на третьому етапі може бути проведена хронологізація і локалізація стовбура і гілок цього дерева.

Проблему абсолютного датування мови допомагає розв'язати глоттохронологія. Глоттохронологія – це метод історично-порівняного мовознавства, за допомогою якого можна визначити час

розділення родинних мов за умови, що швидкість зміни базового словника мови залишається приблизно однаковою. Ця умова спочатку була сформульована М. Сводешем і висунута за аналогією із використанням радіовуглецевого методу для визначення віку органічних речовин, проте тут оцінюється «лексичний напіврозпад».

Цим методом, шляхом підрахунку кількості заміненних слів у кожній мові визначається лише проміжок часу, з якого дві або більше мов розійшлися від спільної первинної протомови, що дозволяє отримати приблизну дату появи цих мов. А отже, глоттохронологія заснована на гіпотезі, згідно якої в кожній мові існує стабільна і стійка до змін у часі невелика кількість однакових для всіх мов понять, котрі складають так звану «ядерну лексику». А темп зміни слів ядерної лексики завжди однаковий. Зазначимо, що глоттохронологія піддається гострій науковій критиці як серед мовознавців, так і серед істориків, і поки що його неможливо повною мірою використати в історичній реконструкції. Хоча, наприклад, у випадку з індо-європейськими мовами було пояснено 87% всіх відмінностей. Суттєвим недоліком як цього методу, так і лінгвістичних джерел в цілому є те, що його можна застосовувати лише в межах часу складення усіх сучасних мовних груп, котре відбулося не раніше – IX–VI тис. до н. е.

Вагоме місце серед мовознавчих джерел посідає один з підрозділів мовознавства – топоніміка. Топоніміка – це наука, що вивчає географічні назви, їх походження, розвиток, сучасний стан, написання і вимову. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка знаходиться на стику трьох галузей знань: географії, історії і лінгвістики. Вона дозволяє визначити етнічну приналежність давнього населення регіону, кордони його розселення, темпи його витіснення іншим населенням, особливості зниклого ландшафту тощо.

Таким чином, лінгвістичні джерела отримуються при вивченні як мови безписемних народів (дані топоніміки, ономастики, етимології), так і мовних фрагментів в писемних свідченнях сусідів про такі племена. Вони використовуються не тільки для вивчення відсталих в своєму розвитку племен, але й для історичної реконструкції первісного минулого більш розвинутих народів.

## **6. Писемні джерела.**

Серед усіх історичних джерел з первісної історії – письмові джерела займають другорядне значення, оскільки історія первісного

суспільства – це дописемна історія людства, Тому, на перше місце серед такого виду джерел виходять літописи, хроніки та праці найдавніших мандрівників, істориків, в яких містяться описи племен і народів, котрі за своїм історичним розвитком ще перебували на первісній стадії розвитку. Іншими словами, писемні джерела первісної історії – це повідомлення вже володіючих писемністю цивілізованих суспільств про їх ще безписемних первісних сусідах.

Другорядність письмових джерел можна пояснити також і самим їх характером. Спочатку вони утворені царськими надписами про переможні походи, завоювання і храмові надписи, що возвеличували те чи інше божество та правителя. Тексти наукового змісту, історичні трактатами, хроніки, географічні описи з'являються лише в Стародавній Греції і проходять через римську, візантійську і мусульманську історію. Для далекого сходу Азійського материка місце грецьких та римських джерел займають китайські хроніки. Цим практично і обмежується коло писемних джерел, які можуть бути використані при реконструкції подій первісної історії.

Одним з головних переваг таких джерел – це чітка фіксованість вміщеної в них інформації. На відміну, наприклад, від усних джерел вони ніколи не змінюють своїх свідчень, допускаючи їх багаторазове читання. В цьому писемні джерела схожі на речові, проте переважають їх своєю інформативністю, особливо по відношенню до суспільного життя та ідеології.

Водночас писемні джерела первісної історії відрізняються від інших її джерел характером адекватності отриманої з них інформації. Письмові повідомлення, як правило, несуть на собі більш глибокий відбиток індивідуального або колективного авторства ніж річ, слово чи звичай. В них завжди найбільш повно відображені кастові, станові, культурні етнічні, а в більш пізніший час – і наукові тенденції автора джерела. Проте, який би характер повідомлення не носили, вони є описом подій, що минули і мали відомості, які за своїм вмістом по різному сприймалися в різні часи і епохи. Класичний приклад неадекватності письмових повідомлень є використання Л. Морганом місіонерської кореспонденції про гавайців, які стали однією з причин помилок у реконструкції початкових форм шлюбно-сімейних відносин. Навряд чи вказана кореспонденція була сфальсифікована місіонерами, ймовірно, що вони просто були не в змозі зрозуміти ворожі їм звичаї. Іноетнічність, або пов'язаний з нею етноцентризм найчастіше буває подвійним або потрійним: на-

приклад, європейський дослідник користується повідомленнями арабських авторів про племена Тропічної Африки – авторів, які, в свою чергу, могли також отримати невірну інформацію про вказані племена або взагалі нафантазувати про них.

Проте, який би характер не носили письмові джерела – адекватний чи неадекватний, відсутність іншої, більш-менш достовірної інформації робить їх важливими для реконструкції суспільних відносин епохи розпаду первісного суспільства.

### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропогенеза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Залізняка Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 303 с.

Ситник О. С. Культурна антропология: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Що таке історичне джерело?
2. Що слід віднести до етнологічних джерел?
3. Дайте визначення археологічних джерел?
4. Що слід віднести до антропологічних джерел?
5. Чим важливі лінгвістичні джерела?
6. Чому писемні джерела є другорядними по відношенню до етнологічних, археологічних та палеоантропологічних джерел?

## ЛЕКЦІЯ 3. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОЦЕСУ АНТРОПОГЕНЕЗУ

1. Місце людини в тваринному світі.
2. Рушійні сили процесу антропогенезу.
3. Найдавніші еволюційні витоки людства.
4. Проблема прабатьківщини людства.

### 1. Місце людини в тваринному світі.

З часів виникнення перших цивілізацій й до сьогодні, багатьох дослідників, мислителів та простих людей цікавить питання про місце людини в системі органічного світу й, зокрема, про ті чинники, які відрізняють людину від тваринного світу. Нам, звичайно, добре відоме твердження про те, що природа створила людину. Ми також знаємо, що природа, у всій своїй складності, включаючи й те, що міститься в повітрі, на землі і під землею, складає величезний запас ресурсів, необхідних людині в її життєдіяльності.

Яке ж місце людини в природі? У зв'язку з цим питанням існують різні точки зору. Давні китайці, наприклад, уявляли всіх живих істот у вигляді сходів, на нижньому рівні якої розташовуються рослини, потім – риби, потім – тварини, а на самій верхівці – людина. Хоча наука з тих пір пішла далеко вперед, в основі спільної концепції про еволюцію знаходяться все ті ж незмінні висхідні сходи з людиною на верхньому рівні. Таким чином, у біологічній системі людина розглядається як «цар» (або «вінець») природи.

Згідно іншої думки, людина є лише ланкою у еволюційному ланцюзі, що не має певної спрямованості від простого до складного. Прихильники цього погляду не вважають людину останньою ланкою у зазначеному ланцюзі, більш того, після неї можуть слідувати інші організми. Одним з аргументів є те, що розмежування організмів на простих і складних – поняття відносне, оскільки, насправді, важко визначити, який організм складніший – бджоли чи риби.

Історія життя на Землі містить відомості про те, яким чином одні групи тварин зникли, а інші з'явилися, щоб згодом так само й зникнути. Життя, тим часом, не зупинилося. Прийшла черга інших господарів – ссавців, з яких виділилася людина. Оскільки умови життя на планеті постійно змінювались, верх взяли ті групи організмів, яким вдалося краще пристосуватися до змін у природі. Життя продовжується.

Власний родовід завжди цікавив людей більше, ніж походження рослин і тварин. Спроба зрозуміти і пояснити, як виникла людина, відбита у давніх віруваннях, легендах, казках різних племен і народів. У вирішенні цієї проблеми особливо загострено виявляється боротьба матеріалістичних і ідеалістичних поглядів. Питання про місце людини в системі органічного світу вперше було поставлено на наукову основу лише в середині XVIII ст. Саме тоді була запропонована ієрархічна система «клас-загін-сімейство-рід-вид», що лягла в основу сучасної таксономії. Її винайшов шведський ботанік і натураліст К. Лінней. У 1735 р. він опублікував своє дослідження «Система природи», в якій людина була об'єднана в один загін з напівмавами, мавпами, кажанами. Даний загін Лінней назвав «примати» – перші, очолюючі. Примати – єдиний загін ссавців, який зберіг свій статус з часів Ліннея. Сьогодні приматів прийнято підрозділяти на два підряди: нижчі примати, або напівмави, і вищі примати, або людиноподібні.

Тривалий час наукові знання були дуже уривчастими і неповними, щоби вирішити проблему походження людини. Лише у 1857 р. Ч. Дарвін висловив гіпотезу, а в 1871 р., у своїй праці «Походження людини і статевий відбір» переконливо довів, що люди походять від мавп, а не створені актом Божественного творіння, як вчить церква. Роль соціальних чинників, на які також вказував Ч. Дарвін, була розкрита Ф. Енгельсом у роботі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» (1896). До 80-х рр. XX ст. було виявлено значну кількість кісткових решток як людини так і її попередників, а використання найрізноманітніших методів дослідження дозволили значно прояснити питання еволюції людиноподібних. Однак і сьогодні неможливо з упевненістю сказати, від яких саме мавп походить людина.

Спільність людини і хребетних тварин підтверджується спільністю плану і будови, в які входять скелет, нервова система, системи кровообігу, дихання, травлення. Особливо переконлива спорідненість людини і тварин виявляється при порівнянні їх ембріонального розвитку. На його ранніх етапах зародок людини важко відрізнити від зародків інших хребетних тварин. У віці 1,5-3 місяці у нього є зяброві щілини, а хребет закінчується хвостом. Дуже довго зберігається схожість зародків людини і мавпи. Специфічні (видові) людські особливості виникають лише на найпізніших стадіях розвитку.

Рудименти і атавізми слугують важливим свідоцтвом спорідне-

ності людини з тваринами. Рудиментів в тілі людини близько 90: куприкова кістка (залишок зредукованого хвоста); складка в куточку ока (залишок мигальної перетинки); тонке волосся на тілі (залишок шерсті); відросток сліпої кишки – апендикс тощо. Всі ці рудименти не виконують якісь важливі функції для людини і є спадщиною тваринних предків. До атавізмів (незвичайно сильно розвинені рудименти) відносяться зовнішній хвіст, з яким вкрай рідко народжуються люди; суцільний волосяний покрив на обличчі і тілі; багатососковість, сильно розвинені ікла тощо.

Спільність плану будови, схожість зародкового розвитку, рудименти, атавізми – безперечні докази тваринного походження людини і свідоцтво того, що людина, як і тварини, – результат тривалого історичного розвитку органічного світу. За будовою і фізіологічними особливостями найбільш близькими родичами людини є людиноподібні мавпи або антропоїди. До них відносяться шимпанзе, горила та орангутанг.

Про близьку спорідненість між людиною і антропоїдами свідчать схожі деталі морфологічної будови: спільний характер статури, редукція хвоста, протиставлення великого пальця іншим на руках, наявність нігтів, а не кігтів на пальцях, форма очей і вух, однакове число різців, іклів і корінних зубів; повна зміна молочних зубів тощо. Важливим аргументом на користь теорії антропогенезу виявилось встановлення імунологічної і біохімічної спорідненості людини з мавпами. Людиноподібні вищі мавпи набагато ближче до людини, ніж до нижчих мавп за структурою лейкоцитів та генетичними особливостями. Так, у людини диплоїдне число хромосом дорівнює 46, а у людиноподібних мавп – 48, тоді як у нижчих приматів ця кількість коливається в межах від 54 до 78. Відомі випадки успішного переливання крові шимпанзе людям, що мають відповідну групу крові, і навпаки. Водночас, для нижчих приматів кров людини абсолютно чужорідна.

З усіх вищих приматів саме шимпанзе вважаються найближчими родичами людини. Виходячи з новітніх досліджень, їх генетична база збігається з людською на 98,7 %. Це дозволяє передбачати, що еволюційні дороги людини і шимпанзе розійшлися біля шести мільйонів років тому. Однак, не зважаючи на схожість генів у людини і шимпанзе, вони проявляють різну активність у різних органах тіла.

Тонкі методи, засновані на визначенні амінокислотних послідовностей білків, показують, що людина і шимпанзе відрізняють-

ся на 1% амінокислотних замін. Багато білків людини і шимпанзе, наприклад, гормон росту, взаємозамінні. Дуже важливі й інші межі фізіологічної схожості: спільні хвороби (туберкульоз, грип, віспа, холера, запалення легенів) і паразити (наприклад, воші).

Ретельне вивчення вищої нервової діяльності людиноподібних мавп виявило близькість цих тварин до людини по низці їх поведінкових реакцій. Так, вищим мавпам (наприклад, шимпанзе) властива «людяність» побутової поведінки на волі: вони обіймаються при зустрічах, поплескують один одного по плечу або по спині, стикаються руками. В експериментальних умовах мавпи намагаються робити примітивні знаряддя (наприклад, розщеплюють гострим каменем дошку), навчаються та спілкуються з людиною на мові жестів, а також за допомогою комп'ютера тощо. Вивчення всіх особливостей будови і розвитку показує, що людина належить до заgonу приматів класу ссавців.

Проте, анатомічні відмінності людини від антропоїдів досить значні. І головні з них ті, що забезпечують людині можливість повноцінної трудової діяльності та мовної комунікації. Людина – істота соціальна та наділена свідомістю. Вже багато тисячоліть вона живе в суспільстві собі подібних і цілком природно, що однією з найважливіших її здібностей є вміння спілкуватися з іншими людьми – передавати відомості про те, що відбувається в навколишньому світі, і про факти своєї суб'єктивної реальності.

Друга сигнальна система – членороздільна мова, по-праву вважається однією з найважливіших ознак, що якісно виділяє людство з тваринного світу. Характер інформаційного обміну між членами навіть самого найпримітивнішого племені багато разів перевищує за своєю складністю все те, що можна побачити у тварин. Комунікація в людському суспільстві має ще одну відмінну ознаку – вона вузько виборча. Ми розмовляємо з різними людьми абсолютно по-різному, і те, що повідомляємо одній, ми можемо приховати від іншої.

Лише людині властиве істинне прямоходіння та пов'язані з цим особливості будови хребта, тазу, ніг, рук, мускулатури, розташування внутрішніх органів. Розвинута кисть руки людини здатна виконувати найрізноманітніші і високоточні рухи. Череп людини вищий і закруглений, не має суцільних надбрівних дуг; мозкова частина черепа переважає над лицевою, лоб високий, щелепи слабкі, з маленькими іклами, і лише в людини є підборідковий виступ.



Мозок людини приблизно в 2,5 рази більше мозку людиноподібних мавп за об'ємом (1400-2200 см<sup>3</sup> проти 450 см<sup>3</sup>) і в 3,5 рази – за площею його поверхні. В людини сильно розвинені тім'яні, скроневі і лобові долі мозку, в яких розташовані найважливіші центри психіки і мови. Проте, з біологічної точки зору, вказані відмінності є біологічною особливістю виду *Homo sapiens*.

Таким чином, вище наведенні чинники, які вказують на морфологічну близькість людини до тваринного світу і дають змогу віднести людину до надцарства – Еукаріоти, або Ядерні організми (*Eucaryota*), царства – Тварин (*Animalia*), типу – Хордові (*Chordata*), класу – Ссавці (*Mammalia*), загону – Примати (*Primates*), сімейства – Гомініди (*Hominides*), роду – Людина (*Homo*) і виду – «розумний» (*sapiens*). Просто кажучи – *Homo sapiens* або *Homo sapiens sapiens*.

## **2. Рушійні сили процесу антропогенезу.**

Однією з складних проблем появи та еволюції людини є рушійні сили атропогенезу. Іншими словами, це ті чинники, що сприяли олюдненню мавп, початків їх трудової діяльності та подальшої фізичної еволюції. Ще з античних часів дослідники намагалися пояснити появу людини, вказували на еволюцію використання людиною матеріалів, заклавши при цьому основу майбутньої археологічної періодизації та намагалися пояснити місце людини в тваринному світі тощо. Фактично античні автори підняли те коло питань, навколо яких і сьогодні точаться гострі дискусії.

Наукове осмислення проблеми антропогенезу розпочалося лише в XIX ст. і головним досягненням у цій галузі є утвердження еволюційної концепції. Так, у 1795 р. шотландський учений геолог Дж. Геттон сформулював теорію еволюції геологічних формацій. Він представив геологічну історію Землі як повторення циклів руйнування одних континентів і виникнення інших, вказавши при цьому на схожість сучасних і давніх геологічних процесів. Вслід за ним у 1796 р. французький астроном, математик і фізик П. Лаплас запропонував свою гіпотезу космогонії походження Сонячної системи (гіпотеза Лапласа).

Значний вклад в обґрунтування еволюціонізму здійснив французький дослідник природи Ж. Ламарк. Він створив досить цілісну концепцію еволюції живої природи, згідно якої види тварин і рослин постійно змінюються, ускладнюючись у своїй організації у результаті впливу навколишнього зовнішнього середовища і вну-

трішнього прагнення всіх організмів до удосконалення. Ламарк проголосив принцип еволюції загальним законом живої природи, хоча і не зміг розкрити їх справжніх причин.

З виходом праць Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного відбору» (1859) та «Походження людини і статевий відбір» (1871) було визначено основні фактори і причини еволюції органічного світу та запропоновано чітку концепцію походження людини. У своїх дослідженнях Дарвін довів, що еволюція в органічному світі здійснюється в результаті трьох основних чинників: мінливості, спадковості та природного відбору. Мінливість є основою утворення нових ознак у будові і функціях організмів. Спадковість закріплює їх. Під впливом природного відбору в процесі боротьби за існування зникають лише ті організми, які не можуть пристосуватися до нових умов життя. Завдяки цьому єдиному процесу, організми у ході еволюції нагромаджують нові визначальні ознаки, які допомагають їм пристосуватись до навколишнього природного середовища, що призводить до утворення нового виду.

Таким чином, Дарвін визначив рушійні сили еволюції органічного світу, науково пояснив процес становлення і розвитку біологічних видів. Його теорія дала уявлення про розвиток видів і, тим самим, заклала основи наукової концепції еволюції.

Однак, запропонувавши власну теорію природного походження людини, Дарвін лишив поза увагою вплив соціальних чинників. Це пояснюється й тим, що він надавав перевагу винятково біологічним критеріям у процесі антропогенезу. Цей недолік був швидко помічений німецьким дослідником Ф. Енгельсом, який у своєму дослідженні «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» проголосив головною рушійною силою процесу антропогенезу трудову діяльність людини. Прихильники цієї концепції вважали, що праця не відмінняє дії біологічних законів, але змінює самий характер дії природного відбору. Праця, у процесі свого становлення розвиває здатність змінювати оточуюче середовище, матеріали (камінь, дерево, кістку) у своїх потребах, а також сприяє розвитку самої людини. Саме під впливом праці еволюціонує мозок і мислення, розвиваються засоби комунікації, відбувається об'єднання людей у соціальні колективи.

Немає сумнівів, що виникнення праці та її розвиток дійсно вчинили вплив на антропосоціогенез. При чому, важливим моментом є те, що будь-яка трудова діяльність пов'язана із виготовленням

знарядь праці, в яких закріплюються соціальний досвід людини, її навички, уміння, спосіб мислення. Крім того, знаряддя праці та технології їх виготовлення стали основним способом передачі соціального досвіду, тобто лежать в основі нової, соціальної форми спадкоємства, яку Дарвін не розглядає. Отже, становлення людини і суспільства – процес взаємозв'язаний. Хоча, як пише, наприклад, М. Урисон, «сама праця виникла в результаті жорсткого природного відбору».

Однак сьогодні, теорія еволюції не є загальноприйнятною. Так, наприклад, на хвилі перших успіхів генетики, що зародилася на рубежі ХХ ст., з'явилася мутаційна теорія еволюції нідерландського ученого Хуго де Фріза, згідно якої, новий вид виникає стрибкоподібно, у результаті великих одиничних мутацій у генному спадковому апараті (геномі). І це явище ніяк не пов'язане з природним відбором, про який писав Дарвін. Окрім того, в країнах Заходу й досі широко розповсюджений креаціонізм (точка зору, згідно якої людина є вінцем Божественного творіння).

Що ж стосується самої теорії еволюції, то сьогодні вона вдосконалена і існує у вигляді синтетичної теорії, яка на підставі популяційної генетики розглядає елементарні еволюційні процеси не в індивідуальному організмі, а в популяціях тварин і рослин.

Таким чином, враховуючи досягнення різних наукових шкіл та концепцій, слід виділити наступні біологічні та соціальні фактори антропогенезу.

*Біологічні чинники.*

**1. Прямоходіння.** Для визначення прямоходіння у викопних приматів вчені користуються наступними основними ознаками:

- *розташування потиличного отвору* – у прямоходячих воно знаходиться в центрі довжини основи черепа та відкривається вниз. Таке розташування простежується у сахелантропа чадського (*Sahelanthropus tchadensis*) та ардіопітека рамідуса (*Ardipithecus ramidus*) біля 7-4 млн. років тому. Натомість, у чотириногих – у задній частині основи черепа та повернено назад;

- *будова тазу* – у прямоходячих таз широкий і низький (така будова відома, починаючи з австралопітека афарського (*Australopithecus afarensis*) 3,2 млн. років тому), в чотириногих – таз вузький, високий і довгий;

- *будова довгих кісток* – у прямоходячих ноги довгі, колінний і гомілковостопний суглоби мають характерну будову. Така будова

відома, починаючи з орроріна (*Orrorin tugenensis*) 6 млн років назад. У чотириногих приматів руки довші за ноги;

- *будова стопи* – у прямоходячих виразне зведення (підйом) стопи, пальці прямі, короткі, великий палець не відведений у бік, малорухливий (подібне фіксується в австралопітека афарського (*Australopithecus afarensis*). У *Homo habilis* стопа сплюснена, проте пальці прямі, короткі), водночас як у чотириногих стопа плоска, пальці довгі, зігнуті, рухливі;

- *будова рук* – у повністю прямоходячих гомінідів руки короткі, не пристосовані до ходіння по землі та лазінню по деревах, фаланги пальців прямі. Риси пристосування до ходіння по землі або лазінню по деревах наявні в австралопітеків (*Australopithecus anamensis*, *Australopithecus afarensis*, *Australopithecus africanus*, *Paranthropus robustus* і навіть *Homo habilis*).

Таким чином, прямоходіння виникає біля 6 млн. років тому, але ще довго відрізнялося від сучасного варіанту. Деякі австралопітеки і *Homo habilis* використовували й інші види пересування – лазіння по деревах і ходіння з опорою на фаланги пальців рук. Повністю сучасне прямоходіння сформувалося, приблизно, 1,8-1,7 млн. років тому.

## **2. Становлення руки пристосованої до виготовлення знарядь.**

Рука, здатна виготовляти знаряддя, відрізняється від руки мавпи. Хоча морфологічні ознаки робочої руки не є сповна надійними, проте можна виділити наступний трудовий комплекс:

- *сильний зап'ясток*. Починаючи з австралопітека (*Australopithecus anamensis*), будова зап'ястя проміжна між мавпами і людиною. Сучасна будова зап'ястка простежена у *Homo habilis* 1,8 млн років тому;

- *протипоставлення великого пальця кисті руки іншим*. Ознака відома вже 3,2 млн. років тому в *Australopithecus afarensis* та *Australopithecus africanus*. Він був повністю розвинений у *Paranthropus robustus* і *Homo habilis* 1,8 млн. років назад. Нарешті, воно було своєрідним або обмеженим у неандертальців Європи близько 40-100 тис. років тому.

Кістки кисті у найдавніших прямоходящих гоміноїдів (*Orrorin tugenensis*, *Ardipithecus ramidus kadabba*, *Australopithecus anamensis* і *Australopithecus afarensis*) мають поєднання ознак людиноподібних мавп і людини. Швидше за все, ці види могли використовувати предмети як знаряддя, але не виготовляти їх. Першими, хто почав виготовлення справжніх знарядь – *Homo habilis*. Ймовірно, що зна-

ряддя виготовляли і південноафриканські масивні австралопітеки *Paranthropus robustus*. Отже, кисть руки, що була пристосована до трудової діяльності в цілому сформувалася біля 1,8 млн. років тому.

**3. Високорозвинений мозок.** Мозок сучасної людини суттєво відрізняється від мозку людиноподібних мавп за розмірами, формою, будовою та функціях. Однак серед викопних форм можна знайти безліч перехідних варіантів. Типові ознаки мозку людини наступні:

- *великі розміри мозку.* В австралопітеків розмір мозку був як у сучасних шимпанзе. Бурхливе зростання розмірів простежується лише з *Homo habilis* (приблизно 2,5-1,8 млн. років тому), а у пізніших гомінідів спостерігалось поступове збільшення до сучасних показників;

- *будова долі мозку.* У людини значно розвинені нижня тім'яна і лобні доли, гострий кут сходження скроневої і лобової долі; скронева доля широка і округла спереду; потилична доля відносно невелика, нависає над мозочком. В австралопітеків будова і розміри мозку були такі ж, як і у людиноподібних мавп. Будова мозку *Homo habilis* була примітивною, проте самий мозок мав великі розміри.

Гомінідний тип мозку виник близько 1,8 млн. років тому або дещо раніше, при чому збільшенню розмірів передувало його ускладнення. Надалі мозок активно еволюціонував і повністю сформувався у людини сучасного фізичного типу біля 200-40 тис. років тому. Таким чином, біологічні концепції антропогенезу широко знаходять своє застосування при дослідженнях найдавніших предків людини та мавпи, де простежити соціальні чинники практично неможливо.

**Соціальні чинники.** Що стосується соціальних критеріїв, то основними їх чинниками є, ймовірно, постійна соціальна організація людських колективів починаючи від найдавніших часів й до сьогодні та праця як основний соціальний чинник еволюції людини. Однак, на нашу думку, поєднання біологічних і соціальних факторів антропогенезу можливе, але лише в тих випадках, коли ми маємо змогу говорити про найдавніших людей, наприклад пітекантропів (*Homo erectus*) або людей вмілих (*Homo habilis*), тобто з того часу, коли почали виготовляти перші примітивні знаряддя праці.

### **3. Найдавніші еволюційні витoki людства.**

Проблема походження людини, як і найдавнішого спільного предка людини і мавпи, є одним з найбільш дискусійних питань сучасної історії та антропології. Справа у тому, що, починаючи з

Ч. Дарвіна, було висунуте припущення, що такий предок, ймовірно, існував в Африці і був спільним як для людини, так і для вищих мавп. І дійсно, більшість представників, які мешкали з еоцену і до плейстоцену, які були виявленні в різних регіонах земної кулі, мали багато спільних ознак з сучасними вищими приматами – горилою, шимпанзе та orangутангом.

Для зручності розгляду і орієнтування в етапах кайнозойської ери, що завершилася формуванням людини сучасного фізичного типу, ми подамо хронологічну періодизацію третинного і четвертинного етапів даного геологічного періоду.

Період	Епоха	Тривалість
<b>Третинний (палеоген)</b>	Палеоцен	65 млн. р.
	Еоцен	55 млн. р.
	Олігоцен	37 млн. р.
	Міоцен	22 млн. р.
	Пліоцен	5 млн. р.
<b>Четвертинний (неоген)</b>	Плейстоцен	2 млн. р.
	Голоцен	12 тис. р.

Загалом, примати – одна із найстаріших груп сучасних плацентарних ссавців. Еволюційну історію приматів можна простежити приблизно на 90 млн. р., коли приматоподібні розділилися на приматів і шерстокрилів. 85 млн. р. сухоносі мавпи відокремилися від мокроносих і близько 80 млн. р. розійшлися лінії довгопятопібних та мавпоподібних, а лемуруподібні відокремилися від лоріподібних. Залишки прадавніх приматів відомі лише з палеоценових і еоценових відкладень Північної Америки, Євразії і Африки (плезіадапіси, антрасимія, нотарктус, дарвініус (Іда) тощо).

У ранньому еоцені (55-45 млн. років тому) у межах заgonу приматів можна виділити низку сімейств, родів і видів, серед яких є і предки сучасних лемурів та довгоп'ятів. Звичайно, цих ранніх напівмавп поділяють на лемуроморфних (лемури та їх предки) і тарзиморфних (довгоп'яти та їх предки). Не пізніше 40 млн. років тому, швидше за все, у середині або навіть на початку еоцену відбувається, судячи зі знахідок у Східній Азії та Північній Африці, відокремлення лінії вищих приматів – антропоїдів (Anthropoidea) або інакше кажучи мавп. Для зручності розуміння цих ранніх приматів ще поділяють на мокроносих (нижчих) та сухоносих (вищих).

Варто мати на увазі й те, що у вітчизняній літературі термін «антропоїди» застосовується для позначення людиноподібних мавп. Проте, таке його застосування, хоча і знаходить у низці випадків своє виправдання, хоча би з етимології самого слова (від грец. – людиноподібний), однак є не бажаним й може призвести до плутанини. Антропоїди, згідно загальноприйнятої зоологічної номенклатури – це усі мавпи загалом, а для окремого позначення людиноподібних мавп використовують інший термін «гоміноїди».

Отже, з-поміж вище наведених представників приматів, найбільш цікавим є дарвініус (Іда), який було виявлено в 1984 р., у Німеччині поблизу селища Мессель. За унікальним станом збереженості (скелет цієї істоти зберігся на 95%) та віком (біля 47 млн. р.) отримало назву «Істота Дарвіна із Месселя» або *Darwinius masillae*.

На жаль, кістяк був розділений палеонтологами-любителями і проданий на аукціоні. У 2006 р. обидві частини були викуплені і розпочалося планомірне дослідження. За своєю будовою Іда нагадує сучасних лемурів, проте на відміну від них, в істоти Дарвіна (Іди) на пальцях були не кігті, а плоскі нігті. Крім того, великий палець цих істот був протиставлений всім іншим, а стопа містила таранну кістку (надпяточну). Всі ці ознаки дозволили вченим стверджувати, що еволюційно Іда ближче до людини, ніж до інших приматів, хоча сьогодні її розглядають як предка сучасних лемурів. Крім того, за своєю будовою Іда поєднує в собі ознаки мокроносих і сухоносих мавп. За сучасними уявленнями еволюція в напрямку гомінізації була пов'язана з сухоносими мавпами.

Проте, до кінця епохи еоцену і початку міоцену не можна чітко простежити різких еволюційних змін у фізичній будові вищих приматів. Загалом, вони характеризувалися невеликими розмірами і вагою, в середньому від 40 до 80 см. зросту та від 10 кг ваги.

Олігоценові примати за своєю будовою мало чим відрізнялися від еоценових. До найбільш цікавих, на нашу думку, представників слід віднести сааданіуса хіджазєнсіса (*Saadanius hijazensis*), кісткові скам'янілості якого було виявлено на заході Саудівської Аравії, поблизу Мекки, та єгиптопитека (*Aegyptopithecus zeuxis*), знайденого поблизу Каїра.

Важливе значення для реконструкції ранніх етапів еволюції також мала знахідка кісткових решток так званого єгиптопитека в олігоценових відкладеннях поблизу Каїра (Єгипет). Це була досить примітивна мавпа, яка характеризувалася відносно невисоким рів-

нем церебралізації та невеликими розмірами лобної долі мозку, як і самим об'ємом мозку. Водночас за ступенем розвитку зорової кори і слабкою вираженістю нюхального відділу, мозок (ендокран) єгиптопітека прогресивніший ніж у нижчих мавп. Вага єгиптопітека складала біля 6 кг. Дослідження зубів показали, що в його харчовому раціоні переважала м'ясна їжа і він міг мешкати лише в умовах субтропічного клімату.

Що стосується сааданіуса, то за сучасними уявленнями цей представник вважається спільним предком примітивних мавп та вищих приматів. Загалом, знахідка сааданіуса, на думку сучасних дослідників, є однією з найважливіших за останнє десятиліття. У його зовнішній будові переважали примітивні риси, зокрема, відносно витягнуте обличчя з вузькими носовими кістками, масивними корінними зубами, відсутність лобних пазух, що притаманні гоміноїдам та іншими рисами, які простежуються у більш давніх приматів, що мешкали на краю пустелі Сахари в Єгипті. Однак декілька істотних анатомічних особливостей, включаючи довгий трубчастий вушний канал, будова ектотимпаніка (кістка, що відноситься до слухового апарату «барабанна пластинка», яка в гоміноїдів, на відміну від інших вузьконосих, не самостійний орган, а приростає до скроневої кістки спереду і знизу від слухового отвору), відрізняють сааданіуса від його попередників-приматів. На відміну від мавп Старого Світу та гоміноїдів, які еволюціонували згодом він не мав носових пазух і великих іклів, що були характерними для пізніших приматів. Ґрунтуючись на його розмірах та формі, дослідники вважають, що сааданіус важив 15-20 кг, що дозволяє відносити його до середньорозмірних мавп цієї епохи, які мешкали 29-28 млн. років тому. Виходячи з цього, було зроблено висновок, згідно якого сааданіус – спільний вузьконосий примат, який еволюційно передував мавпам Старого світу.

Наступний етап розвитку приматів пов'язують з міоценом. Для даного періоду характерні наступні представники, що входили до родини дріопітекових, сивапітекових, австралопітекових.

Подальшу еволюцію приматів пов'язують із сімейством дріопітетинів (*Dryopithecinae* – «деревні мавпи»). Це перші людиноподібні мавпи, які, ймовірно, вперше з'явилися в Африці у міоцені і розселились в Європі та Азії. Вони вели деревний спосіб життя, у їхньому харчовому раціоні переважала рослинна їжа.

До цієї родини відносять три види: проконсула, дріопітека, лімонітека, які проживали в різний хронологічний період. Найдавніші



з них – проконсули (Proconsul) – мешкали у Східній Африці, близько 21-17 млн. років тому, ведучи напівназемний-напівдеревний спосіб життя. Своєю зовнішністю вони нагадували людиноподібних мавп. Проконсули характеризувалися різко виступаючим уперед лицевим відділом, тонким шаром емалі на зубах не пристосованих до пережовування грубої їжі, вузькою грудною клітиною, мали короткі передні кінцівки. Деякі дослідники висловлювали припущення, що проконсули були спільними предками людини та сучасних людиноподібних мавп.

Африканські дріопітеки (афропітеки) мешкали близько 12-9 млн. років тому. Почавши еволюціонувати у південній частині Східно-Африканської рифової долини (Аропітек, що належав до сімейства проконсулів), предок дріопітека розселився по всьому Африканському континенту та Аравії (Геліопітек), проник в Азію та Європу (Грифопітек). Його зріст сягав 60 см., можливо він мав довгі передні кінцівки, за допомогою яких пересувався з гілки на гілку як сучасні орангутанги та гібони. Від своїх попередників – проконсулів він відрізнявся широкими, низькими різцями, мав довгі нижні ікла. Цікаво, що на жувальній поверхні нижніх молярів цих викопних форм уже є дуже важлива еволюційна ознака – так званий «ігрек-візерунок», або «візерунок дріопітека», утворений міжгорбиковими борозенками, який зберігся в сучасних антропоморфних мавп та людей.

У середньому міоцені, коли між Африкою та Євразією утворився сухопутний перешийок (17-16 млн. років тому), ареал проживання гоміноїдів значно розширився за рахунок потрапляння до нього території півдня Європи та Азії. Можливо, до дріопітеків був генетично близький Аноіапітек (*Anoiapithecus brevirostris*) з Каталонії, що був схожий з афропітеком і з сучасними людиноподібними. Деякі особливості будови скелету видів рудапітека (*Dryopithecus brancoi*) та іспанопітека (*Dryopithecus laietanus*) свідчать про ймовірно прямоходіння цих представників. За сучасними уявленнями, родина дріопітекових була спільною для сучасних горил, шимпанзе та людей.

Близько 15 млн. років тому з'являються представники сімейства понгінів. До цього сімейства відносять сивопітеків (*Sivapithecus*), котрі існували від 13 до 9 млн. років тому. Що стосується сивопітеків, які мешкали на території сучасних Індії та Пакистану від 12,5 до 8,5 млн. років тому, то сьогодні, дослідники виділяють три

види: *Sivapithecus indicus* (12,5-10,5 млн. років тому); *Sivapithecus sivalensis* (9,5-8,5 млн. років тому); *Sivapithecus parvada* (10 млн. років тому). Сивопітеки характеризувалися тим, що своїм обличчям були схожі на орангутангів, кістками стопи – на шимпанзе, мали розвинутий зап'ясток.

Донедавна дослідники виділяли ще один вид викопних приматів – рамапітеків (*Ramapithecus*), які мешкали в Африці, Азії та Європі і характеризувалися відносно короткою зубною дугою, яка, мабуть, мала параболічну, тобто близьку до людської форму. Проте, після виявлення повних зразків кісткових решток рамапітека у 1975-1976 рр. було встановлено, що вони мають багато спільних рис з сивапітеками. Тому, сьогодні побутує думка про те, що рамапітеки є жіночою формою сивапітеків і вони належать до одного виду та родини сивапітеків і є відділеними від загального предка шимпанзе, горили та людей. Загалом, сивопітеків вважають предком сучасного орангутанга.

У середині міоцену клімат стає більш холодним та засушливим, що призводить до нового масового вимирання фауни. Проте гоміноїди як і інші види пережили кліматичні зміни і зуміли до них пристосуватися.

Таким чином, проблема пошуку найдавнішого предка й нині залишається актуальною. Отже, починаючи з дріопітека до нас починають доходити домінантні еволюційні ознаки, як, наприклад, «ігрек візерунок», котрий спостерігається як в людей, так і в сучасних вищих приматів. Можна припустити, що такий спільний предок міг існувати в проміжку 30-20 млн. років тому, однак, його ще потрібно знайти.

#### **4. Проблема прабатьківщини людства.**

Де прабатьківщина людства? Звідки пішло розселення наших предків? На яких підставах схиляються до тієї чи іншої гіпотези про найдавнішу прабатьківщину людства? На чому ґрунтуються докази дослідників? На всі ці запитання ми спробуємо дати відповідь.

У сучасній науці проблема прабатьківщини людства все ще залишається відкритою. Щодо цього дослідники, спираючись на археологічні та палеоантропологічні знахідки, створили декілька основних теорій прабатьківщини людства, зокрема, африканську, азійську та позатропічну прабатьківщину. З ймовірних областей прабатьківщини вилучається Австралія, де еволюційний розвиток

ссавців не пішов вище сумчастих тварин. Також вилучається північ Євразії та Америка, де взагалі не мешкали вищі примати.

Слід зауважити, що на сьогодні у науковому світі розглядається дві концепції – африканська та азійська. Це пояснюється тим, що в Африці та Азії майже синхронно мешкали різні представники вищих приматів, наприклад, сивапітеки в Азії та дріопітеки в Африці. Також немає достовірних відомостей про найдавнішого предка людини і мавпи, що ускладнює проблему вирішення початкового ареалу зародження людства і прабатьківщини в цілому.

**Африканська теорія.** Вперше гіпотезу про африканське походження людства обґрунтував Ч. Дарвін, давши при цьому поштовх теорії моноцентризму щодо походження людини сучасного фізичного типу. Проте, враховуючи обмеженість викопних решток найдавніших людей у другій половині XIX ст. (так кісткові залишки неандертальців були вперше виявлені в 1868 р., яванських пітекантропів – 1893 р.), теорія африканської прабатьківщини людства була науково обґрунтована лише з початку 60-х рр. XX ст. подружжям Льюїсом та Мері Лікі. На сьогодні ця концепція є пануючою. Для з'ясування окремих аспектів, які свідчать про переваги цієї теорії слід звернутися до екологічних умов, які існували тоді у Північно-Східній Африці, і, безперечно, мали вплив на еволюцію вищих приматів.

*По-перше*, традиційно вважається, що на африканському континенті наприкінці третинного і початку четвертинного періоду кайнозойської ери сформувалися сприятливі для олюднення мавп кліматичні умови. Зокрема, за часів міоцену (від 25 до 5 млн. років тому) та пліоцену (від 5 до 2 млн. років тому) клімат став більш прохолодним, внаслідок чого почав поширюватися степовий ландшафт з багатою фауною. За пліоцену відбувається зникнення великих лісів.

В таких умовах частина вищих приматів була змушена покинути тропічні ліси і вийти в інші ландшафтні умови та пристосовуватись до відповідних змін. Ймовірно, враховуючи невелику чисельність найдавніших пралюдських колективів та їхню примітивну організацію, вони зустріли небезпечних хижаків. Окрім того, вихід на степові простори позбавив найдавніші колективи звичної для тропічних лісів їжі, що автоматично вело до пошуку альтернативних джерел харчування.

Небезпека, яка надходила від хижаків, змусила мавп звестись на ноги, що в майбутньому призвело до звільнення рук від опорної

функції. Згодом для захисту від природних ворогів та для пошуку джерел харчування почалося спорадичне використання каміння, палиць та кісток в якості знарядь праці, а з часом і їх спеціалізоване виготовлення. Ця теза підкріплюється й палеоантропологічними та палеоархеологічними знахідками. Так, на підставі аналізу кісткових решток австралопітека афаренсіс (Люсі) людство перейшло до прямоходіння приблизно впродовж 6-3,2 млн. років тому, а найдавніші знаряддя праці датуються вже 2,6 млн. років тому. Отже, наведені факти свідчать, що кліматичні умови, які сформувалися на Африканському континенті, сприяли переходу частини вищих приматів до прямоходіння.

*По-друге*, починаючи з 1980-х рр., Р. Канн з Каліфорнійського університету стверджувала, що географічна область, де тривалий час мешкали сучасні люди, повинна мати зараз найбільшу генетичну різноманітність. Порівнюючи послідовності мітохондріальної ДНК у сучасних людей, вона прийшла до висновку, що Африка має найбільшу генетичну різноманітність і, отже, може бути їх загальною батьківщиною. Окрім того, в Африці виявлено найбільш давні носії генів – єдина найдавніша група людей, як викопних, так і існуючих сьогодні (бушмени), у той час як інші подібні африканським – відсутні. Проте, більшість науковців, що займаються пошуком генетичних доказів африканської теорії праатьківщини людства, поки що вказують на те, що ці дані носять попередній характер і не можуть слугувати остаточним доказом, оскільки пошук вівся переважно на африканському континенті. Сучасні генетичні дослідження лише чітко вказують на Африку, як на початковий осередок, де зародилися і звідки люди сучасного фізичного типу почали заселяти територію Земної кулі.

*По-третє*, на Африканському континенті виявлено значну кількість кісткових решток передлюдей і найдавніших людей, що дає змогу простежити еволюційні процеси, котрі виникали під впливом навколишнього природнього середовища, кліматичних умов, фактору спадковості та етапи зміни фізичного типу людини. З усіх можливих центрів походження первинного предка людини в Африці фіксується найбільш повний зв'язок міоценових і більш пізніх гомінідів. Найдавніші з цих гоміноїдів – проконсули (Proconsul) – 22-10 млн. років та афрорітеки (Australopithecus) – 20-17 млн. років і більш пізніші дріорітеки (Dryopithecus) – 16-9 млн. років тому. Їхня морфологія найбільш близька до сучасних понгідів (горила, шим-

панзе, орангутанг, гібон) та перших австралопітеків. Згодом їх змінюють накаліпітеки (*Nakalipithecus*) – 10 млн. років та сахелянтроп (*Sahelanthropus*) – 7-6 млн. років тому, що, безперечно, вказує на безперервну лінію еволюції. В Азії та Європі є доволі пізні людиноподібні мавпи, проте немає досить давніх гоміноїдів.

У цілому ж, еволюцію людиноподібних мавп за африканським континентом можна умовно поділити за представниками та їх зміною: прогресивний сахелянтроп – оррорін – ардіпітеки – австралопітеки – пітекантроп – неандерталець – людина сучасного фізичного типу.

*По-четверте*, Африка й надалі залишається найбільшим ареалом проживання сучасних вищих приматів, таких як шимпанзе і горила, з яких карликовий шимпанзе (бонобо) є найближчим до людини з точки зору поведінкових меж, «розумових» здібностей тощо.

Отже, африканська теорія сьогодні є найбільш науково обґрунтованою та має велику кількість прихильників у науковому світі.

**Азійська теорія.** Історично першою була різносторонньо аргументована саме азійська гіпотеза прабатьківщини людства. У Пакистані та Індії були виявленні численні знахідки середньоміоценових гоміноїдів сивапітеків (*Sivapithecus*), що мешкали впродовж 12-8 млн. років тому. До африканських відкриттів азійські примати вважалися найдавнішими предками людей та мавп. Однак, згідно сучасних уявлень, азійські сивопітеки були лише предками сучасних орангутангів.

Майже синхронне існування в Африці, Азії та Європі людей прямоходячих (*Homo erectus*) або пітекантропів призвело до появи азійської теорії прабатьківщини, на базі якої постала *мультирегіональна концепція походження людства*. Слід відмітити, що процеси гомінідізації вищих приматів могли зародитися саме й на Азійському континенті, і внаслідок несприятливих кліматичних умов, ця еволюція могла мігрувати до Африки. Окрім того, зважаючи на чисельні археологічні та деякі палеоантропологічні знахідки, азійську теорію цілком слушно можна перейменувати на євразійську. Справа втім, що багато людиноподібних мавп населяли в олігоцені та міоцені Південну Європу – лемуроподібна Іда (*Darwinius Masillae*), гориллоподібні Уранопітеки (*Ouranopithecus*) і шимпанзеподібні дріопітеки (*Dryopithecus*). Окрім зазначених представників, в Європі та Азії знайдено скам'янілості сивапітеків, які також мешкали в Північно-Східній Африці.

Не зважаючи на те, що азійська теорія прабатьківщини людства поступається африканській кількістю палеоантропологічних знахідок, на її користь свідчить наступне. *По-перше*, слід зважити на природно-кліматичні умови та географічний фактор, за якими наприкінці міоцену, різко змінюються кліматичні умови у несприятливому напрямі, постійні засухи, піднімання Гімалаїв, яке супроводжувалося утворенням пустель, просторів тощо, призводить до переселення найдавніших гоміноїдів в інші регіони земної кулі. Ймовірно, що частина вищих приматів покинула Азію і переселилася до теплішого африканського континенту, де продовжила свою лінію еволюції.

Зокрема, перехід частини гоміноїдів до прямоходіння пов'язують зі скелястим ландшафтом. Так, на думку П. Сушкіна, гірський скелястий ландшафт з відносно вузькими долинами річок та широким степовим простором і складає особливість Центральної Азії початку четвертинного періоду. В таких умовах, вищі примати, що населяли гірську місцевість характеризувалися наземною локомоцією і пересувалися на чотирьох кінцівках. Проте необхідність підніматися на задні ноги для обережного огляду місцевості, так само як і зміна положення тіла до майже випрямленого, повинна була слугувати передумовою для збереження тих представників, в яких здатність випрямлятися і надовго залишатися у такому положенні була вищою ніж у інших особин. Саме скелелазіння П. Сушкін вважав функціональним надбанням, з якого розпочався перехід до прямоходіння і вивільнення руки від опорної функції.

*По-друге*, враховуючи, що Азія залишається найбільшим ареалом проживання азійських або ж яванських пітекантропів та синантропів, виникає слушна думка про те, що ці представники вели свою, ізольовану від африканського континенту лінію розвитку, починаючи з кінця міоцену. Відсутність в Азії подібних африканським *Homo habilis* ще не вказує на те, що їх не існувало, можливо ця важлива знахідка ще чекає свого дослідника.

*По-третє*, в Азії і сьогодні мешкають вищі примати – орангутанги, що, безперечно, свідчить про ізольовану від Африки еволюційну лінію розвитку.

Отже, не зважаючи на недостатню кількість археологічних знахідок, можна стверджувати, що азійська або євразійська теорія прабатьківщини людства також має під собою наукове підґрунтя.

**Позатропічна гіпотеза.** Згідно цієї концепції прабатьківщина людства знаходиться не в Африці, а якомусь іншому, більш холод-

ному регіоні земної кулі. Вперше гіпотезу про походження людини в умовах холодного клімату високих широт Євразії висунув у 1870-х роках німецький мандрівник і натураліст М. Вегенер, сучасник Ч. Дарвіна. Він вважав, що саме суворі, несприятливі умови могли «примусити» деяких найрозумніших і діяльних мавп не загинути, а «олюднитися».

Основною тезою теорії позатропічної прабатьківщини людства є те, що в жаркому поясі зміни природного середовища були не настільки значними, що б могли послужити поштовхом для серйозної перебудови поведінки і організму будь-якого з видів приматів, що автоматично б призвело до появи нового, якісно відмінного від інших видів – людини. Про це свідчить й той факт, що в спекотному поясі існують різні види приматів.

Навпаки, у високих широтах, на північ від Гімалаїв, похолодання і осушення клімату, що почалося в олігоцені (38-23 млн. років тому), що особливо посилилося у пізньому міоцені і пліоцені (останні 10 млн. років) привели до того, що теплолюбиву лісову рослинність змінили степи. Наприкінці міоцену, в них широко розселяються пристосовані до цих умов степові тварини, серед них, ймовірно, і предки людини.

Неможливість прогодувати себе збиральництвом зумовила їх перехід до полювання, яке стимулювало властиве деяким приматам використання ними знарядь різних природних предметів, у першу чергу каменю. Холод сприяв поступовому переходу до використання природного вогню, що стало біологічною необхідністю. Рятуючись від холоду за допомогою одягу, вогню, вони (єдині з наземних ссавців) втратили волосяний покрив. Вже на самих ранніх стадіях людина була істотою суспільною, що було зумовлено, в першу чергу, тривалим періодом беззахисності новонароджених і мисливським способом життя.

Упродовж тривалого часу гіпотеза залишалася в забутті, насамперед, через відсутність будь-яких речових доказів. Однак, відносно недавно вона реанімувалася сенсаційним відкриттям на території Якутії стоянок часів раннього палеоліту – дирінгської культури (1982). Так, на стоянці Дирінг-Юрях було виявлено кам'яні знаряддя праці, за зовнішнім виглядом яких вони можуть бути зіставлені лише з олдувайськими.

За розрахунками Ю. Мочанова, вік кам'яних знарядь праці складає 1,8 млн. років. Згідно останніх досліджень (датування 1997 р.

за допомогою радіотермолюмінесцентного методу), вік знарядь дирінгської культури виявився все ж таки значно меншим перших оцінок і склав 370-260 тисяч років. Таким чином, гіпотеза позатропічної прабатьківщини людства знову виявилася позбавленою прямих археологічних доказів.

Однак, у 2001 р. спеціалізована лабораторія радіотермолюмінесцентного датування кафедр радіохімії та геоморфології Московського державного університету здійснила повторний радіотермолюмінесцентний аналіз, який показав, що вік лежачих над обробленими людиною камінням – 2,9 млн.  $\pm$  900 тис. років, що свідчить на користь припущення Ю. Мочанова про те, що людство могло виникнути в екстремальних умовах у різних регіонах земної кулі.

Однак, на сьогодні, питання датування дирінгської археологічної культури залишається відкритим. Критикується сам радіотермолюмінесцентний метод. Різна хронологія отримана одним і тим самим методом призвела до різного трактування перебування найдавніших людей на цій території. Так, М. Уотерс, який здійснив перше датування у 1997 р., визначає 260-300 тис. років; А. Дерев'янку притримується поглядів М. Уотерса; В. Матюшенко не звертає уваги на радіотермолюмінесцентний метод, і за технікою обробки самих знарядь праці датує стоянку часом 2,7 млн. років. Сам Ю. Мочанов, поєднуючи радіолюмінесцентний, палеомагнітний та інші методи визначення віку в комплексі з археологічними, геологічними і геоморфологічними даними, вказує на вік пам'ятки 3,2-1,8 млн. років тому.

Слід зазначити, що найбільшим недоліком теорії позатропічної прабатьківщини людства, є повна відсутність кісткових решток найдавніших людей синхронних олдувайській археологічній культурі.

Таким чином, наведені теорії прабатьківщини людства лише вказують на те, що дана проблема ще далека від остаточного вирішення, хоча на сьогодні вважається, що африканська є поки що найбільш обґрунтованою через відносно достатню кількість знахідок.

#### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропогенеза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.



Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага Артия, 1985. 568 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В.В., Шрамко Б.А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

Gibbons, Ann. The first human : the race to discover our earliest ancestors. New York : Doubleday, 2006. 306 p.

The Cambridge encyclopedia of human evolution / Edited by Steve Jones, Robert Martin, and David Pilbeam ; executive editor, Sarah Bunney; foreword by Richard Dawkins. Cambridge [England] ; New York, NY, USA : Cambridge University Press, 1992. 506 p.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Яке місце займає людина в системі тваринного світу?
2. Дайте визначення терміну «антропогенез»
3. Які головні рушійні сили антропогенезу ви можете виділити?
4. До якого часу можна віднести появу найдавніших приматів?
5. Які теорії «прабатьківщини людства» ви знаєте?
6. Яка з теорій «прабатьківщини людства» є сьогодні найбільш обґрунтованою?

## ЛЕКЦІЯ 4. АНТРОПОГЕНЕЗ

1. Австралопітеки: систематика та антропологічні особливості.
2. Ното Habilis та його роль в антропосоціогенезі.
3. Архантропи: систематика, антропологічні особливості.
4. Палеоантропи: систематика, особливості фізичного типу.

### 1. Австралопітеки: систематика та антропологічні особливості.

**Систематика.** Період з 8 до 5 млн. р. донедавна вважався найменш дослідженим через відсутність кісткових решток найдавніших предків людини. Тому, говорячи про «предка людини», ми повинні зважувати на те, що при порівнянні ДНК сучасних мавп було з'ясовано, що гібони відокремились від загального стовбура гомінід приблизно 18 млн. років, орангутанги – біля 14 млн. років. Відокремлення горил та шимпанзе від людського стовбура відбулося біля 8-7 млн. років. Однак, згідно останніх досліджень було встановлено, що, починаючи з 7 млн. років тому, на земній кулі з'являються нові представники, яких було віднесено до нового виду «ранніх Ното» – австралопітеків.

Відносно останніх, то навколо них, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., точаться гострі дискусії, які стосуються їх походження, систематики та еволюції. Так, наприклад, О. Зубов відносить австралопітеків до родини понгідів (вищих приматів), а С. Дробишевський вбачає у них – «істинних» гомінідів. У цілому ж, у науково-популярній та навчальній літературі родину австралопітекових, зазвичай відносять до безпосередніх предків архантропів (найдавніших людей), і ми також будемо притримуватись цієї думки.

Тому, під австралопітеками ми розуміємо групу гоміноїдів, що поєднує «мавп'ячий» череп з людською локомоцією (прямоходінням). Сьогодні австралопітеків можна умовно розділити на три групи; 1) ранні австралопітеки; 2) грацильні австралопітеки; 3) масивні австралопітеки.

Під ранніми австралопітеками розуміються найдавніші гомініди, що мають велику кількість архаїчних ознак. Морфологія їх вкрай мозаїчна і включає в себе як «понгідні», так і «людські» риси, при цьому деякі риси їхньої фізичної будови унікальні. Від людиноподібних мавп їх надійно відрізняють малі розміри іклів і досить виразні ознаки прямоходіння. До таких представників ранніх австралопітеків, або ж ранніх «Ното», сьогодні вважають сахелян-

тропа (*Sahelanthropus tchadensis*), орроріна (*Orrorin tugenensis*) та ардіпітека (*Ardipithecus*).

Грацильні австралопітеки – більш пізня група, яка характеризується відносно невеликими розмірами скелета в цілому і зубощелепного апарату. Чіткої межі між ранніми та грацильними австралопітеками провести неможливо. Їх основними відмінностями є хронологічна різниця і менша кількість примітивних ознак у пізніших видів. Від масивних, грацильні австралопітеки доволі чітко відрізняються меншою загальною масивністю кістяка та пропорціями зубних рядів: у грацильних, зазвичай, передні зуби відносно задніх досить великі, корінні зуби не гіпертрофовані в розмірах. Тому до грацильних австралопітеків слід віднести австралопітека афарського або афаренсіс (*Australopithecus afarensis*), австралопітека африканського (*Australopithecus africanus*) та австралопітека седіба (*Australopithecus sediba*).

Стосовно масивних австралопітеків, то це найбільш спеціалізована група. Їх характеризує підвищена масивність черепа і, особливо щелеп; також постійною ознакою масивних австралопітеків є так звана заїклова мегадонтія, при якій різці та ікла помітно зредуковані в розмірах, а премоляри і моляри різко збільшені і мають товсту емаль. Відповідно до загальної краніальної масивності значно розвинений і рельєф черепа, який перевершує в своїх розмірах грацильних австралопітеків. Сьогодні, масивних австралопітеків дослідники вважають бічною, або тупиковою гілкою розвитку австралопітеків і їх було виділено з родини австралопітеків в самостійне сімейство парантропів, до якого належать парантроп ефіопський (*Paranthropus aethiopicus*), зинджантроп або парантроп Бойса (*Paranthropus boisei*) та робустус (*Paranthropus robustus*). Хоча, останні знахідки вказують на те, що вони могли виготовляти примітивні знаряддя праці. Для покращення сприйняття пропонуємо звернути увагу на нижче розташовану таблицю складену С. Дробишевським.

Назва	Регіон	Час існування
<b>РАННІ АВСТРАЛОПІТЕКИ</b>		
Сахелянтроп	ЧАД	7-6 млн. років
Оррорін	Кенія	6,2-5,65 млн. років
Ардіпітек	Ефіопія	5,5-3,9 млн. років
Австралопітек Анамський	Кенія	4,2-3,9 млн. років

<b>ГРАЦИЛЬНІ АВСТРАЛОПІТЕКИ</b>		
Австралопітек афарський	Кенія, Ефіопія	3,9-2,5 млн. років
Австралопітек африканський	Південна та Східна Африка	3,5-2,4 млн. років
Австралопітек гархі	Ефіопія	2,5 млн. років
Австралопітек седіба	Південна Африка	1,95 млн. років
<b>МАСИВНІ АВСТРАЛОПІТЕКИ (ПАРАНТРОПИ)</b>		
Парантроп ефіопський	Кенія, Ефіопія	2,6-2,3 млн. років
Парантроп Бойса	Східна Африка	2,3-1,1 млн. років
Парантроп робустус	Південна Африка	2,5-0,9 млн. років

**Ранні австралопітеки.** Цікавою для з'ясування проблеми предка людини є кісткові рештки сахелантропа чаденсіса. У 2001 р. експедиція під керівництвом професора М. Бруне (університет Пуатьє) в Чаді, біля міста Тумаї виявила череп гомініда, який поєднував як примітивні, так і прогресивні риси. На підставі аналізу цих залишків, що демонструють дивну мозаїку ознак, характерних для гомінідів і нижчих приматів, вчені виділили знайдену істоту в окремий вид сахелянтропа чаденсіса (*Sahelantropus tchadensis*) або «Чадську пралюдину».

Череп «Чадської пралюдини» відрізнявся сплющеною формою і невеликим об'ємом мозкового відділу – від 320 до 360 см<sup>3</sup>. Мозок такого розміру характерний для сучасних шимпанзе. Зуби, надбрівні дуги і структура лицевої частини черепа сильно відрізняються від людських. Не зважаючи на видовжену черепну коробку, яка є характерною для мавп, сахелянтроп рисами обличчя був більше схожим на *Homo erectus* (найдавнішу людину), ніж будь-які інші види австралопітеків та викопні гоміноїди попереднього і пізнього часу. Дослідження показали, що ця істота проживала біля 7-6 млн. років тому.

Також аналіз кісткових решток, зокрема хребта, підтвердив думку науковців про те, що ця істота пересувалася на двох ногах, тобто мала прямоходіння, хоча сьогодні це питання залишається ще не до кінця з'ясованим. Ймовірно прямоходіння, а також будова черепа вказує на те, що сахелантроп може бути найдавнішим відомим предком людини з кількості тих, що вже не були предками шимпанзе.

Іншою важливою знахідкою стали кісткові рештки орроріна тугененсіса (*Orrorin tugenensis*), виявлені у 2000 р. у Кенії експедиці-

єю під керівництвом Б. Сенута та М. Пікфорда з французького музею природознавства в Парижі.

Сьогодні оррорін гіпотетично вважається одним з найдавніших предків гомінінів і можливо сучасних людей. У ході досліджень було виявлено кісткові рештки, що належали п'ятьом різним особинам: задню частину нижньої щелепи, декілька зубів, три фрагменти стегнової кістки, фрагмент плечової кістки та фаланг пальців руки. Аналіз стегнових кісток показав, що даний представник вже володів прямоходінням, рука хоча була і придатна для лазіння по деревам, проте виявилася непридатною для брахіації (пересування з гілки на гілку). Форма корінних зубів та ікол є характерною для тварин, що харчуються рослинною та зрідка м'ясною їжею. За розмірами оррорін нагадує сучасну шимпанзе.

Однак, на думку дослідників, якщо оррорін є предком людини, то ардіпитек та австралопітеки є бічною тупиковою гілкою еволюції, оскільки оррорін жив ще до їхньої появи, а форма його стегнової кістки ближче до людини ніж, наприклад, у австралопітека (Люсі). Тому сьогодні питання про належність орроріна до найдавнішого предка залишається дискусійним.

Ще однією цікавою знахідкою є кісткові рештки ардіпитека (*Ardipithecus ramidus*), які були виявлені у 1992 р. в Ефіопії. Через поганий стан кісткових залишків їхнє дослідження тривало майже 15 років. За підсумками цієї роботи дослідники встановили, що вік «Арді» складає 5,5-3,9 млн. років тому. Проте, думки щодо ардіпитека серед науковців розділились. Деякі автори вважали, що через багато спільних рис з африканськими мавпами – шимпанзе та гориллами цей представник є швидше предком сучасного шимпанзе ніж людини. Водночас як інша група дослідників вважає ардіпитека предком людини через схожість його зубів із зубною системою австралопітека.

Загалом, ардіпитек поєднує як прогресивні, так і примітивні риси, характерні для давніх мавп. Зокрема, «Арді» вибирав різні способи пересування залежно від ситуації. Аналіз скелету показав, що ардіпитек пересувався на двох задніх кінцівках.

Щодо морфологічних особливостей, то череп ардіпитека більше черепа шимпанзе, але менше черепа австралопітеків. Потовщення над очними ямками (глазницями), простежене в «Арді» – нехарактерне для мавп. За підсумками аналізу нижньої частини черепа, де за життя проходили кровеносні судини і нерви, було встановлено,

що мозок ардіпитека містився в черепній коробці так само, як мозок сучасної людини.

Будова і розташування кісток у верхній частині тазу дозволяли «Арді» та його родичам пересуватися по землі, не розгойдуючись з одного боку в інший (саме так бігають на задніх лапах шимпанзе). При цьому на нижній частині тазу вистачало місця для розміщення потужної мускулатури нижніх кінцівок, необхідної для лазіння по деревах. Окрім того, в стопі ардіпитека є додаткова мала гомілкорова кістка, яка присутня в стопі людини і є відсутньою в стопі сучасних людиноподібних приматів.

На даний момент не всі учені упевнені, що ардіпитек є прямим предком людини. Критики такої точки зору вважають, що «Арді» міг належати до бічної вітки еволюції. Проте для доказу правомірності однієї з цих версій необхідні додаткові дослідження. Також, знахідка «Арді» доводить, що в еволюції людини була довга перехідна стадія, про яку до цих пір вченим не було відомо.

**Грацильні австралопітеки.** Наступний етап еволюції пов'язують з грацильними австралопітеками. До них належать: австралопітек афарський або афаренсіс (*Australopithecus afarensis*), австралопітек африканський (*Australopithecus africanus*) та австралопітек седіба (*Australopithecus sediba*).

Уперше кісткові рештки австралопітека були виявлені в Південній Африці у 1924 р. і описані австралійським анатомом Р. Дартом, який на той час працював в університеті Вітватерсранда в Йоганнесбурзі. За сучасними уявленнями дані представники мешкали від 4 до 2 млн. років тому. Основним кандидатом на роль еволюційного предка австралопітека сьогодні вважають ардіпитека, від якого походить австралопітек афаренсіс.

*Австралопітек афарський (афаренсіс).* Дані представники мешкали від 4 до 2,5 млн. років тому. Аналізуючи кісткові рештки австралопітека афарського (Люсі), дослідники прийшли до висновку про їх невеликі розміри. За своєю будовою він є найменшим серед усіх представників виду австралопітеків. Ймовірно, мав темний колір шкіри і був вкритий волоссям. Самці були більших розмірів за самку. Зріст складав 1-1,3 м., вага – біля 30 кг. (зріст Люсі складав 105 см, вага – 27 кг). Об'єм мозку складав 380-430 см<sup>3</sup>, що є дещо більшим ніж у шимпанзе. Вважається, що афаренсіс був прямоходячим, тобто вів наземний спосіб життя. Розміри черепа відносно невеликі: мозковий відділ черепа малий, лоб низький, спостеріга-

ється надочний валик, ніс плоский, щелепи з масивними корінними зубами виступають вперед. Підборідний виступ відсутній. Зубна дуга австралопітека афарського дещо нагадує зубний ряд людиноподібних мавп. Характерними рисами зубної дуги афаренсіса є діастема (проміжок) між різцями та іклами, а також товстий шар емалі на корінних зубах. За зовнішнім виглядом австралопітек афарський швидше за все нагадував шимпанзе.

За сучасними уявленнями австралопітек афарський під кінець свого існування розділився на два види. Одна гілка – пішла шляхом олюднення, заснувавши вид *Homo habilis*, представником яких став австралопітек африканський. Інша – утворила новий рід – парантропів, що вміли користуватися палками та камінням і стали родоначальником австралопітека бойсового та австралопітека робустуса (*robustus*).

*Австралопітек африканський.* Дані представники мешкали від 3,5 до 2,4 млн. років тому в Південній Африці. Кісткові рештки походять з стоянок Таунг (1924), Стеркфонтейн (1925), Макапансгат (1948), Гледісвейл (1992). У багатьох випадках будова скелета австралопітека африканського нагадує скелет австралопітека афарського, однак мав більше мавпоподібних рис. Загальна будова тіла має більше спільних рис з людиною ніж з сучасними людиноподібними мавпами. За будовою тазового поясу простежено, що австралопітек африканський був прямоходячою істотою. Однак, довжина рук ще перевищувала довжину ніг. Разом з тим, його пальці були довгими і скрученими, що дозволяло йому лазити по деревам; форма вух схожа з шимпанзе, однак мали менші розміри тощо.

Вага, зріст та об'єм мозку був майже однаковий з афарськими австралопітеками з невеликими винятками (зріст – 1-1,3 м., вага – 20-45 кг). Так, об'єм мозку південноафриканського австралопітека названого «Бебі з Таунга» сягав 520 см<sup>3</sup>. На думку Р. Дарта, австралопітек африканський був творцем так званої остеодонтокератичної культури (культури кісток, зубів та рогів), однак зафіксовані ним сліди використання кісток для виконання певних операцій ще не дають підстав для окремого виділення такої археологічної культури. Припускають, що австралопітеки могли цілеспрямовано розколювати каміння.

*Австралопітек седіба.* Кісткові рештки даного представника було виявлено в 2008 р. у печері Малапа неподалік від Йоханесбурга, що в Південній Африці. Під час археологічних досліджень вияв-

лено фрагментарні залишки двох кістяків (дорослої жінки та підлітка), зокрема, нижньої щелепи з зубом. У 2009 р. було виявлено череп. На підставі аналізу кісткових решток було з'ясовано, що ці представники мешкали біля 1,95 млн. років тому.

У його фізичній будові поєднувалися архаїчні та прогресивні риси. Так, у якості «австралопітекових» рис варто виділити невеликий об'єм мозку, який складав 420 см<sup>3</sup>, особливості будови рук і ніг. Проте, за формою носових кісток, невеликими корінними зубами, слабко виступаючими щелепами та деяких рис будови мозку, кисті руки та тазу ця істота наближалася до роду «Номо». Варто зауважити, що за реконструкцією мозку, науковці прийшли до висновку, що він більше схожий на сучасний людський ніж на мозок австралопітека африканського. В будові руки та стопи химерно переплітаються архаїчні та прогресивні ознаки. Так, у цілому, частина кісток руки схожа на аналогічні кістки людини, інша ж частина на австралопітеків.

Що стосується місця австралопітека седіби в «еволюційній драбині», то серед науковців побутує декілька версій. Зокрема, його вважають перехідною ланкою між австралопітеком африканський та людиною вмілою. Однак найдавніші хабіліси мають значно раніше, майже на 300 тис. років датування. *По-друге*, вони можуть бути представниками власної південноафриканської гілки, проте трохи пізнішої. *По-третє*, як вважають дослідники, ця істота може виявитися метисом між пізніми грацильними австралопітеками і ранніми людьми вмілими. Однак ця версія виглядає малоімовірною.

## **2. Номо Habilis та його роль в антропосоціогенезі.**

У сучасній антропологічній та історичній науці триває гостра дискусія щодо визначення найдавнішого представника родини Номо. Справа в тому, що за певними ознаками фізіологічної та соціальної організації, таким донедавна вважався пітекантроп (*Nomo erectus*), який мав значно більший об'єм мозку в порівнянні від пізніх австралопітеків і цілеспрямовано виготовляв знаряддя праці. Проте, останні дослідження дають змогу стверджувати, що першими найдавнішими людьми, які системно виготовляли знаряддя праці, є пізні австралопітеки. До них слід віднести презинджантропа, якого виділили в окремий вид *Nomo habilis* або людину вмілу та його нащадка *Nomo ergaster* – людину працюючу.

Щодо самої приналежності людини вмілої до еволюційного предка людини, то сьогодні серед науковців немає єдиної точки



зору. Побутує думка, що виготовлення і використання знарядь праці цими представниками носило безсистемний характер, тобто, на потребу робочого дня. При цьому, проводиться аналогія з сучасними вищими приматами, які також для задоволення своїх потреб харчування використовували каміння та палиці. Вказується й на те, що людина вмiла за своєю будовою і розмірами нагадує звичайних австралопітеків. Обстеження кісткових решток хабілісів (ОН 62) у 1986 р. навіть переконали Р. Лікі викреслити людину вмiлу з роду Номо і перейменувати її в «австралопітека вмiлого». Однак з цим не всі згодні.

Інша група науковців вказує на те, що за фізіологічними ознаками будови тіла та мозку, людина вмiла відрізняється від своїх попередників у бік сапієнтації. Самий арсенал знарядь праці, якими вони користувалися суттєво відрізняється від того, який сьогодні використовують вищі примати. Зокрема, ми можемо говорити про розколоте на дві частини каміння з метою отримання гострого ріжучого леза та різні за розмірами уламки, які іноді прийнято називати еолітами. Такі знахідки були виявлені поруч з кістковими рештками людини вмiлої, що наводить на думку про цілеспрямоване виготовлення і використання хабілісами кам'яних знарядь.

Однак, слід зауважити, що хронологічно людина вмiла разом зі своїм еволюційним наступником Номо *ergaster* (людина працююча) існувала фактично синхронно з пітекантропами, які були більш прогресивними в фізіологічному плані і мали більш досконалу будову скелету, об'єм мозку тощо. Синхронне існування, умовно, може перекреслити еволюційну лінію від Номо *habilis* до Номо *erectus*, однак фізіологічна спадковість анатомічних ознак все ж таки дає змогу поки що вести цю лінію еволюції. Також не відкидається думка про те, що ці представники мали загального предка і, можливо, могли схрещуватися між собою.

*Фізіологічний тип людини вмiлої.* У 1960 р. у ході археологічних досліджень в Олдувайській ущелині (Танзанія) археологами Мері та Джонатаном Лікі були виявлені кісткові рештки (стопу, п'яткової кістки, ключицю і фрагменти черепа), а також примітивні знаряддя праці. Нового гомініда спочатку назвали презинджантропом (*Prezinjaanthropus*), однак після опису кистяка в 1964 р. Л. Лікі перейменував його в Номо *habilis* або людину вмiлу. Пізніше аналогічні знахідки були зроблені в Кообі-Фора, Сварткрансі та інших місцях Східної і Південної Африки.

Цей представник існував близько 2,3-1,7 млн. р. тому. Можливо, такий тип зберігався до 500 тис. років тому. В цілому, людина вміла мала багато схожих рис з своїми попередниками австралопітеками, проте на відміну від них, у будові скелету презинджантропа простежуються прогресивні риси. Зокрема, об'єм мозку вже становив у середньому біля 650 см<sup>3</sup>, (варіював від 450 до 700 см<sup>3</sup>). В будові тазу простежується більш досконала біпедальність (прямоходіння).

Череп змінюється в бік круглоголовості. Вважається, що в людини вмілої відбувається перерозподіл доль мозку – примітивна потилична доля мозку зменшується на користь збільшення прогресивніших доль – лобової, тім'яної, скроневої з асоціативними долями. Відрізнявся він від інших австралопітеків і самою будовою черепа. Він розширений у підочноямковій і тім'яно-потиличній областях. Розмір зубів зменшується, зубна емаль стає менш товстою.

Структура кисті *Homo habilis* мозаїчна і поєднує в собі як прогресивні риси, так і сліди адаптації до лазіння по деревах. Розширення нігтьових фаланг – прогресивна риса, що свідчить про формування пальцевих подушечок як дотикового кінestetичного апарату. Сформувалося силове охоплення, за допомогою якого можна було виготовляти знаряддя праці. Від ноги хабіліса залишилися п'ять фаланг пальців, п'ять кісток ступні, кість п'яти і кісточка. Це була примітивна нога по з'єднанню кісток, але все таки – нога людини. У людини вмілої перший палець стопи не був відведений убік і також як у сучасної людини він розташовувався разом з іншими пальцями. Це означало, що нога його була повністю пристосована лише до двоногого пересування.

Їхній зріст становив 1,0 – 1,50 м, вага – 30-50 кг., що може вказувати на статевий диморфізм.

Вважається, що інтелект і соціальна організація людини вмілої була більш складнішою, ніж в звичайних австралопітеків та сучасних шимпанзе. Однак, не зважаючи на використання кам'яних знарядь, вони ще не могли ефективно полювати. Як вказують археологічні дослідження, хабіліси самі часто ставали об'єктом полювання хижаків. Кам'яні знаряддя використовувалися лише для обробки їжі (розробка туші тварини, розколювання кісток), а не для захисту.

Еволюційним наступником людини вмілої вважають рудольфійську людину (*Homo rudolfensis*), котра існувала 1,9 млн. років тому. Перші кісткові рештки (мозковий череп) цих представників були виявлені Р. Лікі у 1972 р. у Ефіопії (Кообі-Фора). Згодом ареал

знахідок розширився і фрагменти їх кістяків були знайдені в Кенії (озеро Туркана), Танзанії (озеро Малаві). За межами Африки, рудольфійську людину було виявлено в Італії (Апулія).

Спочатку їх розглядали як одну з гілок *Homo habilis*, однак, на підставі аналізу кісткових решток їх було виокремлено у вид *Homo rudolfensis*. У науковому світі побутує інша назва – рудольфійський пітекантроп. Загалом, сьогодні, питання щодо належності цього виду до людського стовбура вважається вирішеним.

На відміну від хабілісів, у рудольфійської людини середній об'єм мозку складав 700 см<sup>3</sup>. Однак, не зважаючи на збільшення об'єму мозку, в будові їх черепа простежується ряд архаїчних рис. Зокрема, масивність кісток черепа, нижньої щелепи, масивні зуби тощо. З прогресивних рис слід виокремити плоске обличчя. Хоча воно й не таке плоске, як у сучасних людей, однак цим він досить сильно відрізняється від *Homo habilis*. Зокрема у рудольфійської людини, майже не помітні очні валики. За будовою зубів можна простежити, що у їх харчовому раціоні переважала рослина їжа. Зріст – 150 см, вага – 50 кг.

Підсумовуючи вище наведене, зауважимо, що полеміка стосовно приналежності людини вмілої до роду *Homo* залишається незавершеною. Вона піднімала набагато глибші і принциповіші питання: як виділяти види, які критерії слід використовувати, які допустимі межі внутривидової мінливості? Візьмемо хоча би один приклад. У наші дні величина мозку сама по собі вважається сумнівним критерієм для ідентифікації видів. Вона дуже непостійна. Сьогодні, у сучасної людини об'єм мозку варіює в межах від 1000 до 1800 см<sup>3</sup>, перекиваючи у своїх нижніх значеннях з верхньою областю відповідного діапазону для виду *Homo erectus* (700-1250 см<sup>3</sup>). Якщо поставити поруч самого «головатого» *Homo erectus* і сучасного *Homo sapiens* з найменшим мозком, то, ігноруючи всі останні ознаки, їх видові назви, доведеться змінити місцями. Так само діапазон розмірів мозку *Homo habilis* від 500 до 800 см<sup>3</sup> перекиває відповідні величини для *Homo erectus*.

Окрім того, немає єдиної точки зору на критерії, за якими слід відносити ті чи інші кісткові рештки до того чи іншого виду. Фізіологічні дані, якими оперують науковці є недостатніми, а про соціальну організацію немає достовірних відомостей. Тому, виготовлення і використання кам'яних знарядь праці для господарських потреб вважається домінуючим і прогресивним.

Найдавніші примітивні знаряддя праці, які були виявлені поруч з кістковими рештками *Homo habilis*, дали змогу Л. Лікі виділити їх у так звану олдувайську або галькову культуру, яка датується 2,7-1,6 млн. років тому. Це була найпримітивніша культура обробки каменю для отримання гострого ріжучого «леза». Камінь просто розколювався навпіл без додаткової обробки і використовувався за призначенням. У цілому ж, олдувайська кам'яна індустрія представлена не тільки територією Африки, де вона виникла, а й простежується на стоянках Європи та Азії.

Варто зауважити, що перші припущення про виготовлення і використання примітивних знарядь праці, були висунуті Р. Дартом у 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, він припустив, що найдавніші гомініди, зокрема австралопітеки, створили так звану остеодонтокератичну культуру (культуру кісток, зубів і рогів). Однак, гіпотеза Дарта не зустріла серед дослідників підтримки, вважаючи, що ці скупчення кісток, ймовірно, можуть бути залишками «бенкетів» хижаків.

Щеоднією характерною особливістю цієї культури була наявність базових стоянок, на яких мешкали невеликі групи пралюдей і вели свою господарську діяльність (виготовляли знаряддя праці, розробляли туші тварин тощо). Зазначимо, що найдавніші колективи олдувайців були нечисленними і могли нараховувати до 10-15 осіб, які включали в себе самиць, їх дітей та декількох, можливо, трьох-чотирьох самців. Ймовірно, склад таких груп не був сталим, оскільки при їхній технічній та матеріальній оснащеності їм було досить важко протистояти як хижакам, так і іншим групам пралюдей. Мабуть основною формою господарства для таких груп було збиральництво їжі рослинного походження, оскільки відомий нам кам'яний інструментарій ще не дозволяв проводити активне полювання. Тому, вживання м'ясної їжі пралюдьми носило, зазвичай, випадковий характер, коли олдувайці могли натрапити на недоїдену хижакком здобич, або ж вполювати хвору, або кволу тварину, яка не могла втекти від них, або ж при голоді похарчуватися сородичем. Проте, виготовлення найдавніших знарядь праць є однією з найважливіших ознак сапієнтації пралюдей, оскільки саме від навичок виготовлення, використання та передачі про це відомостей наступним поколінням і залежала життєспроможність найдавніших пралюдських колективів.

### 3. Архантропи: систематика, антропологічні особливості.

Наступний етап розвитку людства пов'язаний з архантропами (в перекладі з латини – найдавніша людина). Цей термін був запроваджений у другій половині XIX – на початку XX ст. і по різному трактувався дослідниками. Найчастіше він використовувався для знахідок, які були давнішими за неандертальців, але і молодшими за австралопітеків. Проте сьогодні, він поступово виходить з наукового обігу, поступаючись новому терміну «*Homo erectus*» (людина прямоходяча) або ж просто «*erectus*», з яким пов'язують більшість кісткових решток цих представників з території Старого Світу, котрі з часом розпалися на ряд підвидів. Так, для африканського підвиду еректусів запропонована назва – *Homo ergaster* (людина працююча). Для європейського континенту характерне поширення власного підвиду – гайдельберзької людини, а в Східній Азії виокремлено ще два підвиди: більш прогресивний синантроп, що походив з Китаю, та більш примітивні пітекантропи з Індонезії. Отже, така деталізація та дроблення «еректусів» є дещо складним для сприйняття при умові, що в межах кожного з підвидів виділяються ще й локальні варіанти тих чи інших найдавніших людей. Тому, застосування нами терміну «архантроп» як найдавнішої людини має на меті узагальнення та бажання уникнути плутанини між різними предками людини та полегшити сприйняття матеріалу.

Систематика. Гомініди періоду 1800-400 тис. років тому відносяться до стадії архантропів. Період існування архантропів можна умовно розділити на три нерівні періоди, що відповідають нижньому еоплейстоцену (1,8-1,4 млн. років тому), верхньому еоплейстоцену (1400-800 тис. р.), нижньому плейстоцену (800-400 тис. років тому) та середньому неоплейстоцену (400-130 тис. років тому) геологічної шкали. Як можна легко помітити, перший часовий проміжок перегукується з попереднім – часом існування «ранніх *Homo*». Однак таке розбиття матеріалу виправдовується двома головними міркуваннями: по-перше, типові архантропи досить суттєво відрізняються від «ранніх *Homo*», будучи значно масивнішими та мали менш масивні зуби; по-друге, знахідки архантропів з датуваннями більше 1,4 млн. років тому поза Африкою розташовуються головним чином у Південно-Східній Азії, де подібне датування піддається сумнівам. Водночас, в Африці існує майже безперервний морфологічний ряд від «ранніх *Homo*» до *Homo ergaster* і далі – до *Homo erectus*, з послідовною тимчасовою спадкоємністю.

Населення у проміжку часу приблизно від 400 до 130 тис. років (середній неоплейстоцен) мало ознаки перехідні між «класичними» архантропами і «класичними» палеоантропами. Від архантропів їх відрізняють деякі прогресивні, а іноді спеціалізовано-неандертальські ознаки, від палеоантропів – архаїчно-низький череп з товстими стінками і дуже масивні щелепи з великими зубами.

Для розуміння еволюційних змін, які зазнавали найдавніші предки людини, нами запропоновано наступну схему за авторством С. Дробишевського, яка є узагальнюючою.

Назва	Синоніми	Регіон	Час існування
Людина пра-цююча (Homo ergaster)	Pithecanthropus leakeyi Pithecanthropus olduvaiensis	Східна Африка	17-1,2 млн.
Людина прямо-ходяча (Homo erectus)	Homo georgicus Pithecanthropus modjokertensis Atlantropus mauritanicus Homo erectus pekinensi	Африка, Азія, Європа	1,2-0,8 млн.
Гайдельберзька людина (Homo Heidelbergensis)	Pithecanthropus heidelbergensis Homo erectus presapiens Homo sapiens paleohungaricus	Африка, Європа	0,8-0.15 млн

Зазначимо, що систематика архантропів останнім часом досить сильно спростилася. Справа в тім, що вийшли з вжитку такі родові назви як пітекантроп, синантроп атлантроп, телантроп. Натомість, вся ця різноманітність зводиться до двох видів одного роду – Homo ergaster та Homo erectus.

Антропологічні особливості та ареали поширення. Біля 1,8 млн. років тому на Земній кулі з'являються перші люди, які за своєю фізичною будовою досить суттєво відрізнялися від своїх попередників, зокрема австралопітеків та людей вмілих. Відмінності стосувалися фізіології та господарської діяльності, змінами у кам'яній індустрії та, ймовірно, соціального укладу, що дало змогу вченим виділити цих представників в окремий вид – людей прямоходячих (Homo erectus). Останнім часом, палеонтологи, вважають їх нащадками або різновидом іншого типу найдавнішої людини, що веде

прямий родовід від людини вмілої (*Homo habilis*) до людини працюючої (*Homo ergaster*).

У 1971 р. на піщаному мисі Кообі Фора (Ефіопія) Р. Лікі виявив добре збережену нижню щелепу гомініда, яку після детального обстеження у 1975 р. було віднесено до нового типу найдавнішої людини, що отримала назву «людина працююча». Згодом у 1984 р. на березі озера Туркана (стоянка Наріокотоме III, Кенія) було виявлено добре збережений скелет підлітка у віці 13-14 років, датований часом 1,6-1,35 млн. років тому. Знахідка отримала назву «Хлопчик з Туркани». Також кісткові рештки ергастерів були виявлені в Танзанії, Південній Африці, Італії (Апулія).

За будовою скелета та пропорцією кінцівок ці давні гомініди мало чим відрізнялися від сучасних людей, особливо від теперішнього африканського населення.

У порівнянні з людиною вмілою об'єм мозку людини працюючої помітно збільшився і складав в середньому 900 см<sup>3</sup>, збільшилися і його відділи, що відповідають за абстрактне мислення, зокрема зріс розмір лобових доль. Одночасно зі збільшенням лобових доль відбувалося і укрупнення так званої зони Брока, відповідальної за мову. Вона, судячи з ендокранів (зліпкам з внутрішньої поверхні черепа) була вже розвиненішою у порівнянні з людиною вмілою. Можливо, *Homo ergaster* володів зачатками мови. Однак, якщо ж це була і мова то лише у самому її початковому стані. Не слова, а навіть протослова, складали її основу. Протомова, фахівці називають її лалія (лепетання), суттєво відрізнялася від сучасної членороздільної мови і, скоріш за все, усі слова були злиті в одно речення. Та й означали вони чуттєвий, безпосередньо близький цим давнім людям світ.

Ще однією особливістю ергастерів від людей вмілих було те, що різко збільшилася розміри тіла. Це пов'язують із зростанням частки м'ясної їжі у харчовому раціоні. Традиційно, це пояснювали тим, що *Homo ergaster* навчився ефективно полювати на велику і середню дичину. Останнім часом наводяться аргументи на користь того, що ергастер був все-таки падальником, і просто навчився ефективніше конкурувати з іншими істотами.

Отже, перехід від пралюдей (*Homo habilis*, *Homo rudolfensis*) до *Homo ergaster* був найважливішим якісним стрибком в еволюції гомінідів. Справа тут не лише в дещо більшому об'ємі мозку. Можливо, саме *Homo ergaster* є «автором» двох найважливіших винаходів: двосічного рубила (відносять до ашельського типу), що за формою

нагадував ікло хижого звіра (для порівняння, хабіліси користувалися тільки оббитою галькою з єдиним ріжучим краєм) та використання вогню (прадавні вогнища, що виявлені в Африці, мають вік більше 1 млн. років). Втім, не заперечується, що ці винаходи були зроблені не ергастерами, а їх прямими нащадками – ранніми представниками *Homo erectus*.

Загалом, анатомічно африканські *Homo ergaster* нагадують *Homo erectus*, проте мають деякі антропологічні відмінності. *По-перше*, ергастери мали значно тонкіші кістки черепа, відсутність надчочномкового отвору, слабкий потиличний виступ. За будовою та рисами обличчя ергастери були більш наближеними до сучасної людини ніж до еректусів. *По-друге*, ергастери мали дещо менший об'єм мозку та менш масивний скелет у цілому. Статевий диморфізм в ергастерів зменшується на відміну від своїх предків і складає біля 20%. Зменшення диморфізму прийнято вважати зниженням конкуренції між чоловіками за жінку, що може пояснюватися соціальними факторами. На думку науковців, за соціальною організацією вони нагадували ранніх мисливців-збирачів з родини *Homo erectus*.

Біля 1,6 млн. років тому ергастери поступаються новому типу найдавнішої людини, яка увійшла в історію під назвою *Homo erectus* – людина прямоходяча. Більш високорозвинений інтелект і досконаліша техніка виготовлення знарядь допомогли цьому мисливцеві раннього кам'яного віку колонізувати нові місця проживання. Вперше з'явившись, ймовірно, в Африці, окремі їх групи поширилися в Європу (гайдельберзька людина (*Homo Heidelbergensis*)), Східну Азію (сюди відноситься пекінська людина, або *Sinanthropus*) та Південно-Східну Азію (Яванська людина або *Pithecanthropus*). При цьому, розвиток місцевих популяцій, мабуть, проходив різними шляхами. Так, у Європі 400 тисяч років тому, в окремих осіб простежені риси, які зустрічаються у ранніх представників виду *Homo sapiens*. І вже 200 тисяч років тому *Homo erectus* зникають, ставши, ймовірно, жертвою конкуренції з боку своїх власних нащадків.

Отже, ареал проживання еректусів охоплював, як вже зазначено, досить значну територію Африки, Азії (Східна, Південно-Східна Азія) та Європи. Тому, зважаючи на ареали проживання, хронологію археологічних відкриттів та міжвидові відмінності між цими представниками регіонів Африки, Європи та Азії, нами пропонується розглядати їх антропологічні особливості через призму географічного розташування.



*Африка.* Африканський континент має чітку лінію еволюції людини, починаючи від ранніх «Номо» до *Homo erectus*, якого дослідники називають прямим нащадком людей працюючих. Зазначимо, що їхні кісткові рештки у Африці були виявлені відносно недавно, хоча припущення про це висловлено ще в другій половині XIX ст.

Перші відомості про африканських архантропів з'явилися у 1949 р. Південноафриканський палеонтолог Д. Робінсон у печері Сварткранс (ПАР) виявив кісткові рештки (фрагменти черепа) гомініда, який отримав назву «Телантропа капського» і згодом був віднесений до виду *Homo erectus*. Поруч з ним були виявлені знаряддя праці та сліди від використання вогню. Загалом, телантроп характеризувався коротким вузьким обличчям, досить розвинутим надбрівним валиком, тонкими виличними кістками та виступаючими широкими носовими кістками.

Залишки архантропів були виявлені і в Північно-Західній Африці. Зокрема, на території сучасних Алжиру та Марокко французькими антропологами К. Арамбуром та Р. Хофштеттером були знайдені дві нижні щелепи та права скронева кістка. Поруч з кістковими рештками були лежали знаряддя праці ранньо-ашельського типу. Цей представник спочатку отримав родову назву атлантроп, і лише згодом був перейменований на *Homo erectus mauretanicus*. Він характеризувався низкою примітивних рис: масивна нижня щелепа, відсутність підборідного виступу, загальною масивністю кістяка, що було характерно майже для всіх архантропів

У 1961 р., в Олдувайській ущелині, що знаходиться на півночі Танзанії (Східна Африка), археологом Л. Лікі було виявлено череп архантропа, який за своїми основними морфологічними параметрами нагадував яванських пітекантропів, відрізняючись при цьому від них значно більшим об'ємом мозку, який складав вже 1050 см<sup>3</sup> та меншим нахилом лобової кістки. Спочатку олдувайський пітекантроп отримав назву «шельської людини», однак з часом його було перейменовано на *Homo erectus leakey*. Згідно О. Зубова, за морфологічними особливостями його слід розглядати як проміжну ланку між людиною працюючою та гайдельберзькою людиною. Згодом, у цьому ж місці було виявлено нижню щелепу (№730), визначальною ознакою якої було наявність помірно розвинутого підборідного виступу, що є характерним тільки для людей сучасного фізичного типу. Точний її геологічний вік не визначений, однак вважається, що він є досить давній і може сягати 1,9-1,8 млн. років.

Якщо з часом датування буде підтверджено, то ця щелепа буде розглядатися як перше свідчення прояву сапієнтних ознак у такому давньому хронологічному відрізку.

*Азія.* Першою в історії знахідкою *Homo erectus* стали кісткові рештки архантропа (невеликий фрагмент нижньої щелепи з іклом та правим моляром), що були виявлені в 1890 р. голландським антропологом Е. Дюбуа неподалік селища Триніль на о. Ява в Індонезії. Згодом, у 1891 р. було знайдено черепну кришку, яка характеризувалася низьким лобом, великим надочним валиком, який на відміну від африканських архантропів майже без пониження переходить у лобову кістку, а також стегнову кістку. Об'єм мозку цього представника, якого Е. Дюбуа назвав пітекантропом (перекладається як мавполюдина), складав 940 см<sup>3</sup>. Аналіз стегнової кістки засвідчив про доволі досконалу біпедальність (здатність пересуватися на двох ногах). Зазначимо, що ця знахідка не відразу ж була сприйнята дослідниками. Так, авторитетний німецький дослідник Р. Вірхов припустив, що ці кістки належать гігантському гібону. Лише наприкінці 30-х рр. XX ст. палеонтолог Густав фон Кенігсвальд виявив нові кісткові рештки пітекантропів (три черепа, три нижніх щелепи), які дали змогу довести наукові висновки Е. Дюбуа і перейменувати цих архантропів з пітекантропів у новий вид *Pithecanthropus modjokertensis* або *Homo erectus modjokertensis*.

Загалом, яванські пітекантропи характеризувалися досить високим зростом (155-170 см), загальною масивністю кісток, значним розвитком м'язового рельєфу, невеликим об'ємом мозку (750-975 см<sup>3</sup>), архаїчною будовою черепа (товсті стінки, низька лобна частина із досить розвинутим надбрівним рельєфом), вигнутою потиличною кісткою та скошеним підборіддям.

Прямих доказів того, чи виготовляв пітекантроп знаряддя праці, немає, бо кісткові рештки на були виявлені в перевідкладеному стані, що виключає знаходження знарядь. З іншого боку, в тих же шарах і з тією ж фауною, що і знахідки пітекантропа, було виявлено знахідки архаїчних знарядь аналогічних ашельській культурі. Крім того, серед пізніших знахідок (синантроп, гайдельберзька людина, атлантроп), які належали до виду *Homo erectus* або близьких видів (*Homo heidelbergensis*, *Homo ergaster*, *Homo antecessor*), були знайдені знаряддя тієї ж культури, що і яванські. Тому ми маємо всі підстави вважати, що яванські знаряддя були зроблені саме пітекантропами.

Ще одним осередком формування людини була територія Китаю. При цьому, відкриття китайського архантропа мала досить тривалу історію. Так, у 1900 р. антропологом Г. Хеберером було придбано в китайській аптеці велику кількість зубів, які використовувались як народний лікувальний засіб і називалися «зубами дракона». З-поміж них було виявлено великий людський зуб, який за своєю масивністю вирізнявся від сучасного людського. Це дало змогу розпочати активні пошуки найдавнішої людини саме на території Китаю. Впродовж 1921-1937 рр. у ході археологічних досліджень під керівництвом шведського дослідника Й. Андерссона та канадського анатома та антрополога Д. Блека, біля селища Чжоукоудянь поблизу Пекіна, було виявлено кісткові рештки найдавніших людей, які отримали назву синантропа (в перекладі – китайська людина). Загалом було виявлено кісткові рештки понад 40 чоловіків, жінок та дітей, включаючи п'ять черепів, дев'ять фрагментів черепних кришок, шість фрагментів лицевих кісток, 14 нижніх щелеп, 152 зуби, дві стегнові та одну плечову кістки.

Зважаючи на таку кількість знахідок, фізичний тип синантропа вдалося відновити достатньо ретельно шляхом об'єднання фрагментів черепів різних індивідів. У результаті прискіпливих досліджень науковці дійшли висновку, що цей тип гомінідів сильно нагадував яванських пітекантропів, однак відрізнявся від них дещо більшим об'ємом мозку, який в середньому складає 1050 см<sup>3</sup>. З причин схожості з яванськими пітекантропами родова назва «синантроп» сучасними дослідниками була скасована і китайські архантропи були включені до виду *Homo erectus* підвиду *Homo erectus pekinensis*.

На жаль, кількість виявлених кісток скелету цих представників є замалою. Однак за фрагментом стегнової кістки було встановлено, що їх зріст складав у середньому 162 см. для чоловіків, та 152 см для жінок. Також спостерігається значний статевий диморфізм за розмірами тіла, зубів та окремих кісток. За сучасними уявленнями ця група архантропів існувала у часі – 600-400 тис. років тому.

У 1963 р. в окрузі Лантьян провінції Шансі були виявлені мінералізована чоловіча нижня щелепа, а у наступному 1964 р. на відстані 20 км від місця першої знахідки – фрагменти черепа. Спочатку знахідки з Лантьяну віднесли до «звичайних» синантропів. Однак згодом, китайський палеонтолог У. Жукан, після детального обстеження виділив новий підвид *Homo erectus lantianensis*. Череп

лантьянської людини виявився досить архаїчним навіть у порівнянні з синантропами. Він характеризувався досить низьким зводом, загальною масивністю, масивним надочним валиком, відсутністю підборідного виступу та малим об'ємом мозку, який становив 780 см<sup>3</sup>. Такий об'єм мозку є найменшим серед архантропів Азії та Африки, і за цим показником він наближається до рудольфійської людини. Морфологічний тип лантьянської людини достатньо близький до яванського пітекантропа і, ймовірно, він належить до цього підвиду. За сучасними уявленнями ця група найдавніших людей мешкала 500-400 тис. років тому, хоча висувається припущення, що час їхнього існування міг сягати 1,3-1,15 млн. років тому.

*Європа.* Тривалий час, у порівнянні з Африкою та Азією, Європа залишалася незаселеною. Дослідники припускають, що біля 2-1,8 млн. років тому частина африканських архантропів покинула континент і через Гібралтарську протоку, яка тоді з'єднувала обидва континенти, та Близький Схід і Кавказ, розпочали заселення Європи. Теоретично, поява найдавніших людей у Європі могла сягати 2,5 млн. років, якщо судити зі знахідок знарядь праці, котрі відповідають олдувайським (стоянки Сан Вальє, Шийяк I у Франції тощо). Однак кісткових решток архантропів цього хронологічного діапазону поки ще не виявлено.

У 1991 р. в Дманісі (Грузія) були виявлені кісткові рештки нового типу гомініда, який увійшов в науку під назвою людини грузинської або *Homo georgicus*. Сьогодні зафіксовано близько п'яти черепів та фрагменти скелетів підлітка і чотирьох дорослих осіб. Цей представник характеризувався невеликим об'ємом мозку, який приблизно вдвічі поступався за своїми розмірами (600-680 см<sup>3</sup>) мозку сучасної людини. За цією ознакою вони нагадували людей вмілих, однак за будовою хребта ці архантропи були близькими до еректусів. На підставі аналізу кісткових решток припускається, що ріст грузинської людини становив 145-166 см, вага – 40-50 кг.

Судячи з пропорцій та форми кісток, ноги у представників *Homo georgicus* нагадували ноги *Homo sapiens*, не рахуючи ряду окремих примітивних рис. Ноги були майже такі ж довгі, як у еректусів і сучасних людей і помітно довші, ніж в австралопітеків. Ймовірно, представники *Homo georgicus* відмінно бігали і могли проходити великі відстані. Про це ж свідчить і будова хребта. Однак за розвитком руки вони швидше нагадували австралопітеків, що помітно з будови плечового суглоба.

Поруч з кістковими рештками були виявлені примітивні знаряддя праці, які за своєю формою нагадували олдувайські. Всупереч висловленим раніше здогадам, на кістках «грузинських людей» не виявлено жодних ознак того, що їхні власники були жертвами великих хижаків. Зокрема, навіть збереглися деякі дрібні кістки, які майже ніколи не залишаються у такому вигляді після трапези хижого звіра. У Дманісі знайдено не тільки людські кістки, але й досить багато одновікових скелетних решток всіляких великих і дрібних тварин. На деяких з них збереглися подряпини, залишені кам'яними знаряддями. Одна кістка, що належала великій травоядній тварині, була розгризена великим хижаком вже після того, як люди зісkobлили з неї м'ясо. Ця знахідка ще не може слугувати доказом того, що дманісійські люди вже вмiли полювати на великих тварин, але вона, принаймні, показує, що вони отримували доступ до туш раніше своїх конкурентів – ведмедів, гієн, леопардів і шаблєзубих тигрів. Таким чином, згідно датування 1,7 млн. років тому *Homo georgicus* вважається одним із самих давніх представників роду *Homo* на території сучасної Європи.

Близько 1 млн. років тому архантропи поступово розселяються в Європі, про що свідчать знахідки на стійбищах Королеве (Україна), Пердікка (Греція). Проте широке заселення найдавнішими людьми континенту відбулося значно пізніше близько 600-200 тис. років. За цей час предки сучасних людей освоїли Південь, Центр і Схід Європи (кісткові рештки були виявлені у Гайдельбергу (Німеччина), Л'Араго (Франція), Петралона 1 (Греція), Вертешселлеш (Угорщина) тощо). Ранні європейські архантропи загалом нагадували африканських, однак відмінності між ними сформувалися лише біля 550 тис. р. з появою так званої гайдельберзької людини, яку сьогодні вважають прямим предком європейських палеоантропів.

Така знахідка датується 1907 р., коли поблизу міста Гайдельберг, в каменоломні с. Мауер було виявлено і описано німецьким дослідником О. Шотензаком нижню щелепу архантропа, яка характеризувалася загальною масивністю, відсутністю підборідного виступу. Однак за будовою зубів ця людина більше нагадувала своїх нащадків палеоантропів, ніж еректусів, що було, безперечно, суттєвою еволюційною ознакою.

Згодом у 1933 р. поблизу містечка Штейнгейм (Німеччина) було відкрито добре збережений череп архантропа, який характеризувався мозаїчним поєднанням архаїчних та прогресивних рис: за-

гальна масивність, великий надбрівний валик, що поєднувалося з прогресивною будовою вилиць, округлою потилицею (як в сучасної людини), вертикальним розташуванням бічних стінок черепа. Об'єм мозку «штейнгеймської» людини становив 1070 см<sup>3</sup>. Зазначимо, що подібні люди мешкали впродовж 400-200 тис. років тому. Аналогічні «штейнгеймській людині» знахідки були виявлені на стоянках Фонтешевад (Франція) та поблизу селища Сванскомб (Англія), які характеризувалися значно більшим об'ємом мозку, який складав 1325 см<sup>3</sup>.

В 1971 р. у гроті Кон-де-Л'Араго французькими археологами Анрі та Марі-Антуанетт Люмле було виявлено дві нижні щелепи та добре збережений череп 20-річного чоловіка, який жив близько 450 тис. років тому (Тотавельська людина). Череп характеризувався набором архаїчних ознак: великий надочний валик, довга і видовжена черепна кришка, досить масивні зуби, випнуте вперед обличчя, однак будова ендокрана свідчить про прогресивний розвиток мозку, Об'єм мозку складав 1200 см<sup>3</sup>, зріст – 165 см.

Великим об'ємом мозку, який сягав 1400 см<sup>3</sup>, характеризувався архантроп, кісткові рештки якого (потилична кістка) були відкриті поблизу Будапешта. В науці цей представник, який мешкав біля 350 тис. років тому, отримав назву «Людина з Вертешселлеша», або *Homo sapiens paleohungaricus*.

«Пренеандертальськими» рисами характеризувалася знахідка черепа з району Петралони (передмістя Афіні) в Греції. Поруч з архаїчними товстими стінками черепа, масивним надочним валиком, широким лицем, вигнутою потиличною кісткою він характеризувався значним об'ємом мозку – 1220 см<sup>3</sup>, який можна умовно назвати проміжним між еректусами та палеоантропами. Вік цієї нахідки – 400-350 тис. років.

Таким чином, на початок ХХІ ст. було виявлено достатню кількість кісткових решток європейських архантропів, для виділення їх в окремий вид. Оскільки у науковій систематиці існує правило пріоритету біологічної номенклатури, згідно якого перевага надається першому із запропонованих і введених в науку назв, то такою назвою стало «Гайдельберзька людина» (*Homo heidelbergensis*).

Дане переплетіння архаїчних і прогресивних ознак дали змогу дослідникам середини ХХ ст. висунути «теорію пресапієнса», згідно якої сучасна людина виникла в Європі, минаючи неандертальську стадію. Ця теорія має як своїх прихильників, так і своїх противників, і сьогодні вона залишається дискусійною.

#### 4. Палеоантропи: систематика, особливості фізичного типу.

Збірним терміном «палеоантропи» охоплено декілька подібних форм, можливо в межах одного виду давніх предків людини, які узагальнено позначаються в літературі назвою «неандертальці». Загалом, палеоантропи антропологічно близькі до сучасної людини, відрізняючись головним чином, загальною масивністю кістяка та деякими відмінностями в будові черепа. Це дійсно були люди нового типу, які суттєво відрізнялися від своїх попередників як морфологічно, так і за організацією суспільного життя, зумівши створити протообщини. Проблема ролі неандертальців в еволюції людини сучасного типу має довгу історію, і сьогодні вона ще далека від свого остаточного вирішення. Справа в тім, що цих представників одні дослідники відносять як до безпосереднього предка людини, інші – до бічної гілки еволюції людини, вказуючи на синхронне існування людини сучасного фізичного типу з неандертальцями, треті – до лише однієї з рас сучасної людини.

Систематика. Як вже зазначено, з самої першої знахідки головним питанням систематики залишається проблема їхнього віднесення до власного виду чи лише до підвиду людини сучасної. Іншою ж важливою проблемою систематики є наявність хронологічних варіацій.

Перша ж знахідка в Неандерталі була описана як самостійний вид *Homo neanderthalensis*, який у майбутньому отримав інші видові назви. До кінця 1920-х рр. переважала думка про безвихідність неандертальської лінії розвитку. Водночас, А.Хрдлічка в 1927-1928 рр. висунув гіпотезу неандертальської стадії в еволюції людини. З 1950 р., й до сьогодні, в переважній більшості опублікованих схем палеоантропи визначаються як вид *Homo neanderthalensis*, або ж *Homo sapiens neanderthalensis*.

У хронологічному аспекті палеоантропи з 1940 р. були розділені на дві групи:

- 1) ранніх або атипових (150-80 тис. р.);
- 2) пізніх або класичних (80-40 тис. р.).

Іноді виділяють і третю самостійну хронологічну групу «пержиткових» неандертальців, що мешкали на теренах Європи після 40 тис. років, тобто в часи, коли на континенті з'явилися люди сучасного фізичного типу. Особливістю цієї групи є наявність великої кількості сапієнтних рис. Оскільки досі не доведено якої-небудь специфічної морфологічної єдності пізніх неандертальців, що існу-

вали в різних географічних регіонах, наприклад, у Хорватії, Іспанії, Україні, група «пережиткових» неандертальців може розумітися як суто хронологічна.

Окрім хронологічного розподілу, для неандертальців застосовується і географічний. Згідно нього палеоантропи поділяються на дві групи – європейських (*neanderthalensis*) та палестинських (*palestinesis, palestinicus*), статус яких змінювався від видового до підвидового або расового. Іноді виділяють ще африканську групу палеоантропів (В. Алексєєв). Однак невелика кількість відомих знахідок цих людей на Африканському континенті не дозволяє це здійснити повною мірою.

Отже, як ми можемо бачити, проблема систематизації палеоантропів залишається ще не до кінця з'ясованою і навряд чи в найближчому майбутньому це питання буде вирішено. Окрім того, згідно аналізу геному неандертальця, який було здійснено в 2009 р., виявлено докази того, що вони схрещувалися з предками сучасної людини, що є можливим лише з представниками одного біологічного виду. Тому, ми пропонуємо розглядати палеоантропів, як еволюційну лінію розвитку людини сучасного фізичного типу від ранніх «Номо» до сучасної людини, хоча в умовах суперечок між науковцями це буде дещо сміливим кроком.

Антропологічні особливості та ареали поширення. Залишки неандертальців виявленні в різних географічних регіонах Європи, Африки та Азії, але не зустрічаються в Австралії та Америці. Найчастіше неандертальців уявляють як волохатих мешканців засніжених просторів прильодовикової зони. Проте необхідно пам'ятати, що такий образ може бути застосований лише до європейських та невеликої частини азійських палеоантропів. Переважна ж більшість населення на території Старого світу жило в більш сприятливих кліматичних умовах. Тому морфологічний портрет неандертальців був досить різноманітний як у деталях за місцями їхнього виявлення, так і у відмінностях за часом їх існування. Однак, для всіх них були характерні успадковані від своїх попередників – архантропів – архаїчні ознаки та набуті нові еволюційні – сапієнтні, з якими пов'язують прогресивний розвиток як фізичної, так і соціальної організації людства. Тому, згідно наведеної вище систематики, розпочнемо огляд палеоантропів за внутрішньовидовим принципом.

Ранні (атипові) неандертальці. Кісткові решки представників цієї групи, які існували близько 150-80 тис. років тому. Їхні кіст-



кові рештки були виявлені в Ерінгсдорфі (Німеччина), Гібралтарі (Іспанія), Саккопасторе (Італія), Гановіце (Словаччина), Киїк-Коба (Україна), Тешик-Таш (Узбекистан) тощо. Їхньою характерною особливістю є поєднання як архаїчних, так і прогресивних рис. Із архаїчних рис у будові черепа слід відмітити сплюснену черепну коробку, виступаючі вперед щелепи (прогнатизм), відсутність підборідного виступу (скошене підборіддя), великі рельєфні надочні валики. Наведені риси добре простежуються за черепом, виявленому поблизу селища Ерінгсдорф у 1925 р., та обстеженому Р. Вейденрейхом. З прогресивних рис, що наближують його до класичних неандертальців, виділено: відсутність тавродонтизма молярів (аномалія зубів), великий об'єм мозку – 1450 см<sup>3</sup> та не дуже видовжений череп.

Два черепи, що були знайдені на стоянці Саккопасторе (Італія), характеризувалися дещо меншим об'ємом мозку, ніж неандерталець з Ерінгсдорфа, який складав 1200 (жіночий) – 1300 см<sup>3</sup> (чоловічий). Черепний показник складав 78,4% та знаходився на межі брахікранії (короткоголовості), що було нехарактерно для класичних палеоантропів. З інших ознак слід відмітити ортоградне (вертикальне) положення тіла і голови при русі, обличчя високе та широке, що виступає в середній площині. Орбіти великі, високі, ніс – широкий. За своєю формою та основними ознаками вони є аналогічними черепу, що походить зі стоянки Гібралтар (Іспанія).

Цікаві результати дало обстеження кісткових решток ранніх неандертальців (дорослого та дитини), що були виявлені археологом Г.А. Бонч-Осмоловським у печері Киїк-Коба в Криму (Україна). Було з'ясовано, що кисті руки «киїк-кобинців» були набагато масивнішими та ширшими, ніж у сучасної людини, та мали товсті пальці і розвинуту мускулатуру, що забезпечувало силове охоплення предмету. Стопа відрізнялась від сучасної людини слабкою вираженістю зводу. Зазначимо, Г. Бонч-Осмоловський детально аргументував гіпотезу про штучне поховання «киїк-кобинця», що може свідчити про наявність певних релігійних вірувань у палеоантропів.

У 1938-1939 рр. археологом О. Окладніковим у гроті Тешик-Таш (Узбекистан) було виявлено скелет хлопчика-неандертальця віком 8-9 років. Череп хлопчика з Тешик-Таша має досить великий об'єм мозку який складає 1490 см<sup>3</sup>. У нього характерний для неандертальців надочномковий валик не занадто розвинений, ніс широкий, велика міжочна відстань, відсутній підборідний виступ. Окрім цього, археологічні дослідження довели тезу про те, що цей

підліток був похований своїми одноплемінниками. Дитина була покладена у невелику яму, на спину, ногами на вихід, голову півколом оточували рога гірських козлів, які були прикопані в землю, Німецький дослідник Е. Шох припускає, що тут мало місце ритуальне поховання дитини вбитої та з'їденої канібалами.

Таким чином, ранні палеоантропи мозаїчно поєднували як архаїчні, так і прогресивні риси. Не торкаючись матеріальної культури, яка вже була на голову вище ніж у попередників – архантропів, зазначимо, що ранні неандертальці морфологічно були вже іншим типом давньої людини, які впритул наближались до сучасної людини.

Пізні (класичні) неандертальці. Кісткові рештки класичних неандертальців виявлені на широкій території, що охоплювала Європу, Азію та Африку. Найбільш відомі знахідки пізніх палеоантропів походять зі стоянок Ла-Шапель-о-Сен, Ле Мустьє, Ля Феррассі (Франція); Неандерталь (Німеччина); Монте Черчео (Італія); Ла Нолетт (Бельгія); Віндія, Крапіна (Хорватія), грот Прийма (Україна); Схул, Казеф (Ізраїль), Шанідар (Ірак) тощо.

Варто зазначити, що європейські неандертальці проживали в умовах ресс-вюрмського зледеніння. Так, близько 110-90 тис. р. в Африці та Центральній Азії різко збільшилася площа пустель, а в Північній Європі з'явилася тундра. Біля 73 тис. років доволі різко наступило максимальне похолодання: заселенні зони південного Сибіру вкрила тайга північного типу, в Африці розширилися пустелі, а Північну Європу вкрив льодовиковий щит. На іншій території Європи почав переважати тундровий та степовий ландшафти. Така ситуація тривала майже до 55 тис. р., коли наступив відносно помірний період, однак вже 45 тис. р. знову відбулося похолодання, яке досягнуло свого максимуму близько 39 тис. років тому.

Такі прохолодні умови знайшли свій відбиток у морфології пізніх європейських палеоантропів, які стосувалися, насамперед, зросту (150-160 см), загальної масивності кістяка, укорочених кінцівок. Така тенденція зумовлена екологічними правилами К. Бергмана і Дж. Аллена, згідно якого в прохолодних умовах у теплокровних істот зменшується зріст, розмір кінцівок та виступаючі частини тіла (ніс, вуха), збільшується маса тіла. Для спекотних і теплих регіонів все відбувається навпаки.

Так, кістяк неандертальця, який був виявлений поблизу містечка Ла-Шапель-о-Сен (Франція) і описаний французьким антропо-

логом М. Булем, характеризувався середнім зростом – 154-155 см., укороченим передпліччям відносно плечової кістки, схожими до сучасних пропорціями тіла, відносно довгими ключицями, що вказує на широкі плечі, сучасним співвідношенням довжини верхніх та нижніх кінцівок. Будова тазового поясу «шапельської» людини цілком нагадує сучасну – людську. Об'єм мозку складав 1625 см<sup>3</sup>. При цьому, до архаїчних ознак віднесено вигнуті кінцівки (гомілку), що позначалося на ході, коротший ніж у сучасної людини шийний відділ хребтового стовпа, відсутність підборідного виступу, масивне надбрів'я тощо. Геологічний вік цієї знахідки складає 50 тис. років. Подібні риси є характерними для поховань пізніх палеоантропів, які були виявлені на стоянках Ле Мустьє та Ла Феррассі.

Ще однією, еталонною для класичних неандертальців Європи, є знахідка черепа в гроті Гуаттарі, яка отримала назву Монте Чирчео (Італія). За своїми морфологічними ознаками він нагадував черепа, які походили зі стоянок Ла-Шапель-о-Сен та Ла Феррассі. Характеризувався великим об'ємом мозку, який складав 1525 см<sup>3</sup>, масивним, високим і широким обличчям з різко виступаючим широким носом. За будовою нижньої щелепи цей представник дещо відрізняється від інших європейських палеоантропів, зокрема, під альвеолами передніх зубів спостерігається пониження, яке при огляді з боку справляє враження наявності підборідного виступу, хоча морфологічних структур типових для підборіддя сучасної людини, в неандертальця з Монте Чирчео відсутні.

У ході археологічних досліджень кінця ХІХ – на початку ХХ ст. під скельним навісом поблизу міста Крапина, було виявлено велику кількість кісткових решток палеоантропів у супроводі знярядь праці мустьєрського часу. З-поміж них було виділено дві групи кісткових решток, які можна було умовно поділити на масивних, архаїчних неандертальців та грацильних, котрі характеризувалися більш сапієнтним комплексом ознак. Зокрема, на деяких нижніх щелепах грацильних «крапинців» простежується слаборозвинуте підборіддя, яке притаманне винятково людям сучасного типу; менший нахил лобної кістки; наявність надбрівних дуг. На думку автора розкопок Г. Коряновича-Краберга, у печері тривалий час співіснували представники двох «рас» неандертальців: «класичної» і «власне крапинської», котрі характеризувалися більш досконалою фізичною будовою. Таке співіснування навело деяких науковців на думку про те, що на цій стоянці відбулася «битва» між палеоантропами та

групою більш прогресивних гомінідів. Непрямим підтвердженням цієї теорії є велика кількість обпалених та розколених кісток, що може вказувати на прояви канібалізму мешканців цієї печери.

Що стосується території Середньої Азії, то еталонною пам'яткою для цього регіону є кісткові решки палеоантропа, які були виявлені в печері Шанідар (Ірак). Орієнтовний вік знахідок 50-70 тис. років. У колективному похованні зрілого чоловіка, двох жінок і дитини збереглися сліди підстилки або покривала з квітів (на думку дослідників поховання було засипане квітами) та хвої, котрі характерні для цієї місцевості в травні – початку червня. Шанідарські неандертальці вирізняються з-поміж інших відносно великою висотою черепа. Лоб має своєрідну форму: за надбрів'ям воно піднімається догори, але майже відразу різко згинається назад. Обличчя високе, з чітко вираженим середньолицевим прогнатизмом (середня частина обличчя виступала вперед). Очні ямки великі – округло-трапецевидної форми, об'єм мозку – 1610 см<sup>3</sup>. Ріст складав – 148-155 см. На відміну від європейських неандертальців у «шанідарця» надбрівний валик не зростається в одну товсту дугу, а утворює щось на кшталт надбрівних дуг. Стосовно будови нижньої щелепи, то вона повністю нагадувала європейських неандертальців за своєю масивністю та відсутністю підборідного виступу.

Досить своєрідним комплексом ознак характеризувалися передньоазійські неандертальці, кісткові рештки яких були виявлені у печері Схул неподалік від міста Хайфа (Ізраїль). Морфологічно їх можна поділити на дві групи, з яких перша, більш чисельна, тяжіє до європейських неандертальців, а інша володіє ознаками притаманними людині сучасного фізичного типу (Схул IV, Схул V). За їхніми морфологічними ознаками вони досить близькі до сучасного людини та характеризуються великим об'ємом мозку, який для даних представників варіює від 1550-1650 см<sup>3</sup>, високим (тропічним) зростом (180 см). За формою черепа вони близькі до верньопалеолітичного люду, хоча форма окремих кісток є неандертальськими. Лоб похилий, надбрів'я масивне, потилиця дуже широка, округла, потиличний рельєф виражений слабо. Барабанна перетинка орієнтована вертикально як у сучасної людини.

Лицевий відділ черепа має більш сапієнтну будову ніж мозковий. Для нього характерні: сильне горизонтальне профілювання і слабе вертикальне. Таке поєднання характерне для європеїдів. На відміну від європейських неандертальців спостерігається не-

велика висота очних ямок та їх підпрямокутна форма. Ніс досить різко виступає з площини обличчя. У будові нижньої щелепи при загальній масивності простежується підборідний виступ.

Схожий морфологічний тип спостерігається і на черепах, що походять із печери Казеф. На сьогодні дослідники об'єднують викопних палеоантропів із печери Схул та Казеф в одну групу – Схул-Казеф.

Такий набір близьких до сучасної людини морфологічних ознак призвів до виникнення різних теорій. Згідно першої, мешканці печери Схул могли бути метисами палеоантропів з неантропами, або ж одними із перших представників *Homo sapiens sapiens* на земній кулі. Що стосується інших, то цю групу людей розглядають як перехідний тип між неандертальцями та людьми сучасного фізичного типу або їхнє походження внаслідок змішання різних типів прогресивних палеоантропів.

Майже для всіх неандертальців характерна ще одна своєрідна риса краніологічного комплексу – дуже великий об'єм мозкової коробки, який перевищує навіть і середню величину об'єму мозку сучасної людини (Ла-Шапелль-о-Сен – 1625 см<sup>3</sup>, Ля Феррасі – 1525 см<sup>3</sup>). При цьому варто відмітити, що великий мозок неандертальця не є еквівалентним в еволюційному відношенні мозку сучасної людини, про що свідчать навіть суто зовнішні особливості черепів палеоантропів. Такі ознаки, як низький череп, низький похилий лоб, свідчать про слабкий розвиток лобних долей, що є важливими для складної психічної діяльності. На думку американського антрополога Р. Холлоуейя, великий мозок неандертальця є наслідком загальної масивності та великого розвитку їх мускулатури.

Цікаві результати отримано внаслідок аналізу геному неандертальців. Так, міжнародна група біологів під керівництвом С. Паабо (Svante Paabo) з Інституту еволюційної антропології ім. Макса Планка представила результати обробки генетичної послідовності на прикладі даних трьох кісток представників виду *Homo neanderthalensis*, знайдених у печері В'єднія (Хорватія). Отриманий варіант послідовності вчені порівняли з геномами п'яти сучасних людей, вихідців із Франції, Китаю, Папуа-Нової Гвінеї та південної й західної частини Африки.

З'ясувалося, що геном африканців має більші відмінності від палеоантропів у порівнянні з геномом перших трьох представників. Саме просте і логічне пояснення цьому дає теорія гібридизації неандертальців з людьми, яка проходила на Близькому Сході після

того, як *Homo sapiens* залишив Африку, і перед тим, як вони розселилися по території Євразії. Згідно популяційних моделей, навіть невеликого схрещування було достатньо, щоб залишити слід у генетичному вигляді сучасних людей, які згодом пережили бурхливе демографічне зростання. Як наслідок, сучасні люди, згідно з дослідженнями, запозичили у неандертальців від 1% до 4% від усього обсягу геному.

Отже, загальну характеристику стадії палеоантропів можна представити в наступних тезах:

- давні люди володіли комплексом морфологічних ознак, з одного боку ще примітивних (відносно низький звід черепа, похилий лоб, потужний надочний валик, помітний прогнатизм), з іншого – рисами, що наближають їх до сучасної людини (великий об'єм мозку, поява підборідного виступу, пропорції тіла);
- при загальній морфологічній близькості палеоантропів, окремі їх групи суттєво різнилися за низкою ознак (за подовжнім діаметром черепа, ширині обличчя і лоба, товщині кісток черепа);
- у структурі неандертальського виду виділено декілька варіантів, які відрізняються один від одного за морфологічною будовою, місцем проживання та хронології.

#### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропоге-неза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага Артия, 1985. 568 с.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В.В., Шрамко Б.А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станок В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

Gibbons, Ann. The first human : the race to discover our earliest ancestors. New York : Doubleday, 2006. 306 p.

The Cambridge encyclopedia of human evolution / Edited by Steve Jones, Robert Martin, and David Pilbeam ; executive editor, Sarah Bunney; foreword by Richard Dawkins. Cambridge [England] ; New York, NY, USA : Cambridge University Press, 1992. 506 p.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Які представники віднесені до ранніх «Номо»?
2. На які види поділяють австралопітеків?
3. Хто такі «Номо habilis»?
4. Якими морфологічними ознаками фізичної будови вид «Номо erectus» відрізнявся від «Номо habilis»?
5. Які відмінності між Номо erectus і палеоантропами?
6. На які групи поділено палеоантропів і яка між ними різниця?

## ЛЕКЦІЯ 5. ЛЮДСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА ДОБИ ПРАОБЩИНИ

1. Характеристика праобщини.
2. Роль мисливства та збиральництва в праобщині.
3. Матеріальна культура часів праобщини.
4. Зародження мистецтва та релігійних уявлень.

### 1. Характеристика праобщини.

Общини відомі нам за етнографічними матеріалами і сформува-лися, ймовірно, лише за доби пізнього палеоліту. Подібно до інших соціальних інститутів, община пройшла тривалий шлях становлен-ня і розвитку. Водночас, праобщина архантропів, будучи початко-вою формою громад пізніших типів, мала з ними чимало спільного, наприклад, наявність постійних стійбищ; община виступала в яко-сті соціального осередку де проводилася господарська діяльність; територіальність, тобто економічний зв'язок з певною територією (центром освоєння якої і було довготривале стійбище) тощо. Все це свідчить про те, що діяльність архантропів набула відносно органі-зованого характеру як в часі, так і у просторі.

*Праобщина.* Проводити історичну реконструкцію розвитку пер-вісного суспільства – одна із найскладніших історичних проблем, про яку можна судити тільки на підставі теоретичних, непрямих даних. Справа в тім, що провести паралелі та відтворити розвиток людського суспільства, який тривав у часі від 1,8 млн. до 40 тис. ро-ків тому, вважається неможливим, оскільки на земній кулі просто відсутні первісні колективи людей, історичний розвиток яких від-повідав би цьому найдавнішому періоду. В основі цих відомостей лежить уява та знання науковців про характер взаємодії мавп в тваринному стаді, а також стосунки у колективах сучасних доісто-ричних суспільств, які існують в Африці, Південній Америці, Ав-стралії та Океанії. Тому, саме точність у виявленні відмінностей у поведінці тогочасних людей та сучасних мавп і складає, не до кінця розв'язану проблему аналогій. Звичайно, зіставлення усіх наявних на сьогодні знань про життя первісного суспільства, в цілому, доз-воляє зробити певні висновки, однак ще багато чого залишається незрозумілим, оскільки базується на припущеннях та гіпотезах.

Початкову форму людського колективізму, яка тривала майже від 1,8 млн. – 40 тис. років тому, у вітчизняній історіографії тради-



ційно називають праобщиною. Застосовуючи його, підкреслимо, що мова йде про саме першу форму общини, структура якої досить сильно відрізняється від общин більш пізнього часу.

Стадіально, за рівнем розвитку матеріальної культури та основними її представниками добу праобщини можна умовно поділити на два періоди:

1) рання праобщина, яка існувала від 1,8 млн. – 300 тис. років тому;

2) розвинута праобщину (300-40 тис. років тому).

Визначаючи верхню хронологічну межу праобщини 1,8 млн. років, ми спираємося на появу знарядь праць, які відповідають часу ашельської археологічної культури та появи нового типу найдавнішої людини – людини працюючої (*Homo ergaster*) та людини прямоходячої (*Homo erectus*). При цьому зауважимо, що верхню межу можна умовно перемістити до 2,7 млн. років тому, якщо зважити на більш ранню олдувайську культуру та її родоначальників – людей вмілих. Однак, зважаючи на стан розвитку матеріальної культури, ареали розселення та антропологічні відмінності між хабілісами, з одного боку, та ергастерами і еректусами, з іншого, датування верхньої межі 1,8 млн. років виглядає більш обґрунтованим.

Стосовно датування нижньої межі етапу ранньої праобщини, то вона також є дискусійною. Справа в тім, що нижню межу, зазвичай, визначають часом 200-150 тис. років, аргументуючи її появою нового типу людини – палеоантропа (неандертальця) з його розвинутою мустьєрською культурою. Пропонуючи дату 300 тис. років (кінець середнього – початок пізнього ашелю), ми спираємося, насамперед, на зародження нової техніки обробітку каменю (леваллуазька техніка), що була започаткована «пресапієнсами» – гейдельберзькою людиною, і продовжила свій розвиток і за доби мустьє.

Що стосується хронології верхньої межі розвинутої праобщини, то вона пов'язана з появою людини сучасного фізичного типу з її розвинутим родоплемінним устроєм. Хоча неандертальці, за сучасними уявленнями доживають до 27 тис. років.

Отже, що являла собою праобщина? Це була порівняно невелика група людей, яка, мабуть, нараховувала, в середньому 30 осіб. Вважається, що добування їжі в умовах раннього палеоліту, внаслідок слабкої технічної оснащеності людства, було складною справою. Тому прогнати себе невеликі, менші за 30 осіб колективи, навряд чи могли б. Припускається, що для успішного полювання най-

давніші люди могли створювати більші за чисельністю об'єднання, котрі б нараховували вже 60-80 осіб. Однак такі колективи є характерними для доби розвинутої праобщини та родового суспільства.

Ще однією особливістю доби праобщини є виникнення постійних стоянок (базові, тимчасові, стоянки-майстерні тощо), де найдавніші люди могли проводити свою господарську діяльність. Зазначимо, про їх відносну осілість говорять і чисельні печерні стійбища ранньопалеолітичного часу, які були відкриті у різних частинах Євразії впродовж останніх 60 років. Існування стаціонарних стоянок, ймовірно, може пояснюватись тривалим періодом догляду за молодими членами колективу та їх залежністю від дорослих.

Людське немовля повністю залежить від піклування матері, особливо декілька перших років його життя. Це пояснюється тим, що немовля народжується перш, ніж повністю сформувався його мозок. Мозок новонародженого шимпанзе складає 65% об'єму мозку дорослого шимпанзе, а об'єм мозку новонародженого немовляти складає лише 25% об'єму мозку дорослої людини. Згідно досліджень, розвиток мозку новонародженого у представників виду *Homo erectus*, котрі засновували перші постійні стійбища, не перевищував 30%. Наслідком цього була тривала залежність дитини від матері, а згодом і від інших дорослих. Годуючій матері було важко брати участь у полюванні та збиральництві нарівні з чоловіками та іншими «бездітними» жінками. Чоловікам у рівній мірі потрібна була допомога жінок. Тому в праобщині архантропів, ймовірно, зароджуються стосунки взаємозалежності статей (чоловік-жінка), або відношення трибічної залежності (чоловіки – жінки – діти). Про підростаючих дітей піклувалися, ймовірно, усі дорослі в групі, а не тільки батьки. Таким чином, первісну людську стоянку слід розглядати як осередок соціалізації архантропів.

Слід зосередитися й на відмінностях між добою ранньої та пізньої праобщини. *По-перше*, для кожного з періодів притаманна своя матеріальна культура та свій представник. Так, для ранньої – архантропи, для пізньої – палеоантропи з власною матеріальною культурою (ашельська для ранньої, мустьєрська для пізньої). *По-друге*, відмінності стосуються домінуючої форми ведення господарства (мається на увазі збиральництво та полювання). Так, у ранній праобщині переважає виключно збиральництво, водночас як у пізній – полювання. *По-третє*, для кожного з етапів характерні особливі внутрішньообщинні відносини між найдавнішими

людьми. Говорячи в цьому контексті про добу пізньої праобщини наведемо приклад з обстеження кісткових решток неандертальця, що був виявлений у печері Шанідар 1, який мешкав близько 45 тис. років тому. Череп характеризувався пошкодженням лівої очної впадини (швидше за все людина була сліпа на ліве око). Кістки правої стопи зберегли сліди перелому з чітко вираженим артритом її суглобів. Права рука, задовго до смерті була ампутована внаслідок травми чи умисно. Будучи калікою, ця людина прожила до 40 років (і це був досить похилий вік для палеоантропів!). Нам відомі чисельні штучні поховання неандертальців, які свідчать про більш високий рівень розвитку культури. Що стосується ранньої праобщини, то археологія таких аналогій поки що не виявила. Внаслідок цього, общину неандертальців іноді називають первісною родовою общиною або давньою первісною общиною.

Таким чином, доба праобщини характеризувалася не тільки еволюцією фізичної організації людини а й поступовим розвитком людського суспільства, яке з первісного людського стада змогло трансформуватись в протородову общину неандертальців, з розвинутою матеріальною культурою мустье. В добу праобщини зароджуються перші релігійні уявлення та мистецтво, які значно розвинулися з появою людини сучасного фізичного типу.

## **2. Роль мисливства та збиральництва в праобщині.**

Як вже зазначалося, основними формами господарства архантропів та палеоантропів було збиральництво та полювання. При цьому, в стадіальному розвитку праобщини, з її розподілом на ранню та пізню, кожна з наведених галузей займала домінуючу роль впродовж тривалого часу. При цьому відмовитись повністю від тієї чи іншої форми найдавніше людство не могло, оскільки як мисливство, так і збиральництво доповнювали одне одного і давали можливість виживати людям у тих складних умовах раннього палеоліту.

На вибір архантропами основного напрямку ведення господарства мало вплив багато чинників, з-поміж яких слід виділити наявність багатой флори і фауни, відносну забезпеченість ефективними знаряддями полювання та праці в цілому, згуртованість людських колективів, достатній розвиток засобів комунікації тощо.

Припускається, що архантропи внаслідок примітивного арсеналу знарядь полювання і праці, не могли ефективно проводити по-

лювання. Тому, основною формою господарства для них було збиральництво. При цьому, ми не відкидаємо того факту, що в раціоні найдавніших людей також була присутня м'ясна їжа, проте її джерела були досить різноманітними. Не виключено, що архантропи могли вполювати кволу або хвору тварину, яка вже не могла втекти або чинити опір. Можна припустити, що люди могли виступати в ролі падальників, харчуючись залишками впольованої хижакми здобичі. Також, варто згадати про звичай канібалізму, що був розповсюджений у людському середовищі впродовж тривалого часу та підтверджується чисельними археологічними знахідками пошкоджених та розколотих людських черепів та кісток (особливо за часів неандертальців).

Зазначимо, що за доби пізньої праобщини полювання виходить вже на перше місце, що підтверджують археологічні дослідження. У чисельних печерах, гротах та відкритих стоянках палеоантропів виявлено велику кількість кісток впольованих давніми людьми тварин. Так, ми можемо стверджувати, що об'єктами мисливства, в залежності від кліматичних умов виступали мамонти, волохаті носороги, північні олені, дикі свині, коні тощо. З їх кісток та шкіри, особливо великих тварин, будували або огороджували житло (Молодове 1, Киїк-Коба, Чикурча, Ля Феррасі, Ле Мустьє тощо), виготовляли одяг, деякі знаряддя праці (вістря, проколки, шила).

На відміну від полювання збиральництво було стабільним джерелом харчування для прадавніх людських колективів, яким займалися, як свідчить етнологія, переважно жінки. Незалежно від наслідків полювання збирачі заготовляли продукти харчування (їстівне листя, коріння, бульби рослин, ягоди, певні фрукти та овочі тощо), забезпечуючи цим самим потреби колективу.

Зазначимо, що саме завдяки збиральництву, найдавніші люди почали поступово розселятися по території старого світу. І лише згодом, коли люди навчились ефективно полювати, можна спостерігати другий етап розселення, який, ймовірно, охопив прохолодні для проживання території Європи та Азії.

Слід також зауважити, що мисливство має ряд переваг перед збиральництвом, які виявляються в тому, що полювання, як домінуюча форма господарства, вело до постійної соціалізації людини та розвитку взаємовідносин в людських колективах. До них слід віднести: розвиток засобів комунікації, які б мали постійно вдосконалюватися для ефективного полювання. По-друге, здійснити успішне полю-

вання могла лише група мисливців, і чим більше їх нараховувалося тим успішним мав стати результат, оскільки люди полювали не на одну тварину, а на ціле стадо. По-третє, без полювання було неможливим винахід та вдосконалення знарядь праці, за допомогою яких розробляли туші вбитих тварин, обробляли шкіру та кістки. Згодом цей досвід та навички полювання потрібно було передати дітям, з яких мали вирости майбутні мисливці і одночасно майстри, котрі б забезпечили себе усім необхідним реманентом.

Окрім цього, м'ясо було більш калорійним та кориснішим для людського організму, ніж продукти збиральництва. Саме м'ясна їжа сприяла зміцненню фізичної будови людини і, як це би дивно не виглядало, розвитку мозку. Тому, саме з розвитком мисливських здібностей найдавніших людей та полювання в цілому, ми і вбачаємо прогресивний розвиток людства. Одночасно зазначимо, що збиральництво, як форма ведення господарства, також відіграла позитивну роль в історії людства. Зокрема, саме завдяки спостереженню за рослинами людство змогло відкрити землеробство, яке на сьогодні залишається головним джерелом забезпечення людства продуктами харчування.

### **3. Матеріальна культура часів праобщини.**

Процес сапієнтації найдавніших представників роду Номо, окрім морфологічного чинника, був безперечно пов'язаний з трудовою діяльністю, під якою ми розуміємо виготовлення і використання примітивних кам'яних знарядь праці нашими далекими предками. За ступенем розвитку матеріальної культури доби архантропів можна умовно розділити на декілька етапів: 1) олдувайську, котра охоплює час від 2,6-1 млн. років тому і характеризується появою перших «істинних» знарядь праці; 2) аббевільську (шельська) та ашельську, котрі датуються 1,75-0,150 млн. років тому. Для них було характерно поява перших універсальних знарядь праці та деякі зміни в господарській діяльності, зокрема переважання полювання над збиральництвом.

Однією з найдавніших археологічних культур, з якими пов'язують діяльність архантропів, сьогодні вважають Олдувайську (галькову культуру), час існування якої припадає на 2,6 до 1 млн. років. Назва культури походить за частиною Східно-Африканської рифової системи – олдувайської ущелини в Серенгеті (Танзанії). Хоча основні пам'ятки цього типу розташовані на території Схід-

ної Африки, аналогічні олдувайським знаряддя виявлені майже по всій території Старого світу. Для цієї культури були характерні три види знарядь: 1) багатогранники (сфероїди, дискоїди) – грубо оббите заокруглене каміння з багатьма гранями. Припускається, що вони були ударними знаряддями і слугували для обробки рослинної і тваринної їжі; 2) різні знаряддя з відщепів, що не мали встановлених форм і слугували для обробки туш тварин; 3) чопери та чопінги – найхарактерніше знаряддя цієї епохи, що поєднувало як ріжучі так і рубаючі функції. В англійській мові чоппер і чоппінг означають «рубаюче знаряддя», «сокиру», «сікач». Чоппер – це грубе рубаюче знаряддя з гальки або масивного відщепу каменю, робочий край якого оббивався лише з однієї поверхні (сторони). Чоппінг – таке ж саме грубе рубальне знаряддя, ріжуче лезо якого оброблене з двох сторін. При виготовленні кам'яних знарядь праці використовувалися відбійники, як правило, це масивне округле каміння, за допомогою якого технікою сколу надавалася форма предмету.

Отже, на цьому початковому етапі виготовлення знарядь ми зустрічаємо не одне знаряддя, а цілий набір, здатний забезпечити людину різноманітною рослинною і тваринною їжею. Зазвичай, розміри олдувайських знарядь не перевищують 8-10 см. Якщо ці знаряддя і мають ніби випадкову форму, то їх ріжуче лезо повторюються від пам'ятки до пам'ятки. Тому їх визначення у фахівців не викликає сумнівів. Окрім того, олдувайські знаряддя знаходять в культурному шарі разом з розбитими кістками тварин – залишками мисливської здобичі, тобто в такій самій обстановці, як і знаряддя всіх пізніших епох палеоліту.

Не відкидається і використання архантропами знарядь праць, що були виготовленні із дерева (рогатина, палиця, спис тощо) та кістки, проте, до нашого часу вони не дійшли. Таким чином, на цій стадії обробки каменю людина знає лише переваги гострого леза і намагається найпростішим шляхом його здобути. Навіть більше, повсякденна практика вже показала, що гострий край є у будь-якого камені і що його потрібно лише «вивільнити».

З появою нового типу найдавнішої людини – *Homo erectus*, що своєю морфологією та розвитком мозку суттєво відрізнялися від людей вмілих, змінюються і знаряддя праці, котрі стають більш досконалими. Вони відомі нам за залишками аббевільської (шельської) та ашельської археологічних культур, які існували практич-

но синхронно. Проте останнім часом дослідники відмовилися від шельської доби як стадії розвитку палеолітичної людності, пояснюючи це геологічними та палеогеографічними чинниками. Крім того, з'ясувалося, що за основним складом знарядь та технологією їх виготовлення шельська епоха принципово не відрізняється від ашельської, і це дало можливість вченим розглядати аббевильську культуру як ранній етап ашеля. Чого ми також притримуємося.

Ашельська культура займає надзвичайно великий проміжок часу (1,76 млн. – 150 тис. років) і поділяється на три періоди: 1) давній ашель (1,76-1 млн. років); 2) середній ашель (1 млн. – 500 тис. років); пізній ашель (500-150 тис. років). Ранній ашель виявлений тільки в Африці, а також на Близькому Сході і Кавказі. Середньо і пізньоашельські індустрії поширені – в Африці, Європі та Азії аж до островів Ява і Флорес в Індонезії. В Україні пам'яток ашельського часу нараховується близько 30.

Для давнього ашелю, як і для ашельської доби в цілому, було характерне поширення нового знаряддя праці – ручного рубила. В літературі замість терміну «ручне рубило» як синонім вживається й інший термін – «біфас». Однак «біфас» – термін ширший, ніж ручне рубило. Воно характерне для пам'яток середнього, пізнього ашелю та доби мустьє і слугувало не тільки для рубання, а й для скобління чи в якості наконечників списів.

Крім того, в цей час з'являється ще одне рубальне знаряддя – клівер. Клівери іноді називають рубилами з поперечним лезом (робочим краєм), колунами, сікачами. Форма рубила частіше мигдалеподібна, з потовщенням і закругленням біля основи (руків'я) і загострена з ударного кінця. Але бувають й інші: серцеподібні, трикутні, овальні, еліптичні, лопатоподібні, ланцетоподібні та ін. Для виготовлення рубила використовувалися найрізноманітніші породи каменю: кремій, щільні вапняки і пісковики, сланець, кварцит тощо. методом техніки оббивання. Для цього по нуклеусу (заготовці) потрібно було нанести біля 30 ударів каменем-відбійником, щоби «вивільнити» лезо.

Призначення ручних рубил до кінця не з'ясовано: очевидно, це було мисливське, так і господарське знаряддя. Іноді дослідники розглядають рубила як універсальні знаряддя, які використовувалися для того, щоб добивати тварин, розбивати кістки, перерубувати сухожилля, щоб відокремити м'ясо від кісток, проколювати шкіру тварин, викопувати бульби і корені їстівних рослин тощо.

У середньому і пізньому ашелі в кам'яних колекціях присутні всі знаряддя праці і полювання попередніх епох, але в їхньому виготовленні з'являються нові ознаки прогресу. Передусім, це відноситься до рубил, які стають тоншими. Найяскравіше технічний прогрес проявляється в леваллуазькій техніці обробки каменю і в леваллуазьких нуклеусах, відщепках і пластинах. У чому полягає сенс леваллуазької техніки? Передусім, в тому, що з'являється ретельна попередня оббивка з усіх боків нуклеуса, перш ніж з нього починали сколювати відщепи і пластини, які перетворювалися потім на знаряддя. Для давнього палеоліту поширення техніки леваллуа було великим технічним досягненням.

Дрібні знаряддя з відщепів – скребла, скребки, свердла та ін., які з'явилися ще в попередні епохи, в середньому і пізньому ашелі зустрічаються набагато частіше. В наявності і примітивні кістяні вироби, які ще мало чим відрізнялися від олдувайських і давньоашельських. Завдяки щасливому збігу обставин на деяких стоянках середнього і пізнього ашелю збереглися, правда в дуже невеликій кількості дерев'яні вироби. Дерево мало шанс уціліти впродовж сотень тисячоліть головним чином у тих випадках, коли воно залягало в шарі торфу або жирної глини. Найбільш цікавою знахідною є шенінгенські списи (дерев'яні списи без кам'яного наконечника), що були виявлені в 1994 р. у шахті поблизу Шенінгена та датовані часом 300 тис. років тому. За допомогою цих списів люди могли полювати на великих тварин. У пізньоашельському культурному шарі стоянки Каламбо (Замбія, Центральна Африка) знайдені уламки дерев'яних дубин, списів і палиць-копачок, при виготовленні яких використовувався вогонь (обпалювання).

Архантропи жили і кочували відносно великими групами, які могли нараховувати до 50-60 осіб. Зазначимо, що арсенал знарядь для полювання на ранній стадії поки не дозволяв найдавнішим людям ефективно провадити полювання. Ймовірно, для самих людей становили загрозу й хижаки. Тому об'єднання людей у великі групи було чи не єдиним шансом вижити в тогочасних умовах. Археологічні знахідки також вказують нам на існування канібалізму серед архантропів, який згідно М. Дерягіної, слід розглядати як «стратегію харчування при білковій недостатності».

Вивчаючи зону розселення архантропів, необхідно звернути увагу і на той факт, що найдавніші люди, розселяючись територією Старого світу, рухалися, як правило, в межах тропічного поясу і



практично не виходили за його межі. Це можна частково пояснити відсутністю в архантропів давньоашельського часу одягу та житла. Що стосується житла, то слід мати на увазі, що рухливі групи мисливців-збирачів, якими були тогочасні суспільства, правило, використовували тимчасові примітивні житла типу куренів, або загорож від вітру, подібні сучасним австралійським. Також потрібно мати на увазі, що давні архантропи загалом вели рухливий спосіб життя, постійно мігруючи в однієї території на іншу. Тому постійні житла могли виникати лише при умові довготривалої стабілізації життєвих умов існування при наявності багатой флори і фауни та умови ефективного полювання.

Докорінні зміни у господарстві ми можемо спостерігати лише з середньо-ашельської та пізньоашельської доби. Якщо еректуси мігрували переважно в тропічній та субтропічній зонах, то гейдельберзькі люди мешкали в помірних та прохолодних кліматичних умовах. За даними археології, основу життєдіяльності доби середнього та пізнього ашелю становило загінне полювання на великих тварин, ефективність якого забезпечувалась багатьма чинниками, а саме: спільними узгодженими діями членів первісних колективів, наявністю досконалих знарядь, використанням вогню. У пошуках здобичі колективи «архаїчних сапієнсів» постійно переміщались із місця на місце, поступово освоюючи регіони з помірним, прохолодним кліматом. Рятуючись від холоду, вони активно освоювали печери і навчилися будувати штучні житлові конструкції, освоїли печери та підтримувати вогонь.

Показовим в цьому плані є поселення первісних людей Тера-Амата, що розташоване на схилах гори Борон у м. Ніца. Вік цієї стоянки складає 420-380 тис. років тому. Це були тимчасові стійбища рухливих мисливців і збирачів, які приходили на узбережжя Середземного моря, зводили на дюні житло, полювали на слонів, оленів та інших тварин, ловили рибу, збирали на скелях моллюсків, обробляли кам'яні знаряддя й згодом йшли, щоб через рік повернутися. Колишне житло заносило піском, і на його місці споруджувалася нове. Одні стійбища періодично змінювалися іншими, що свідчить про короткочасне перебування тут людей наприкінці весни або на початку літа. Житла мали овальне планування, довжина їх сягала 7-15 м, ширина – 4-6 м. Стіни укріплювалися валунами, а підлогу часто посипали галькою. В середині житла було виявлено вогнище, яке разом з подібними, відкритими на стоянках Вертеш-

селлеш (Угорщина) і Чжоукоудянь (Китай), відносяться до прадавніх опалювальних споруд у світі. Однак найдавнішими є вогнища, які виявлені в печерах Азих на Кавказі та Ескаль на півдні Франції. Останнім близько 750 тис. років.

Залишки невеликих майстерень всередині хатин Терра-Амата точно вказують, де виготовлялися знаряддя. Пробувши декілька днів або тижнів на стоянці, архантропи йшли полювати в інше місце. Їхнє регулярне повернення в один і той же час року, майже повна схожість хатин, які щорічно споруджувалися, – все це говорить про те, що люди, які приходили до Терра-Амати, належали до однієї і тієї ж групи, або протообщини.

Матеріали розкопок свідчать й про те, що господарське життя групи будувалося відповідно до сезонного циклу, і що групі належала певна територія, яку вони економічно освоювали, переходячи з одного місця на інше. При цьому, освоєння території мало не хаотичний, а ритмічний характер, чітко обумовлений зміною пір року. Можливо, що до Терра-Амати приходила не вся община, а лише її частина, швидше за все група мисливців. Тоді, в такому разі можна говорити про внутрішньогромадський розподіл праці, або мабуть статевий. Вірогідніше, що невелика група, яка приходила сюди, включала у себе жінок і дітей.

Рівень розвитку людей з Терра-Амати був порівняно високим, про що свідчать різноманітність кам'яних знарядь, повторювана з року в рік конструкція жител, організоване освоєння общиною життєвого простору і мисливсько-збиральницької території. Одинадцять розташованих одна над іншою хатин – це одинадцять щорічних повернень однієї і тієї ж групи, що, безперечно, свідчить про стійкість соціальної структури групи. Господарська діяльність протообщини була порівняно складною: полювання на великих тваринах поєднувалося з добуванням риби і молюсків, виготовленням знарядь, підтримкою вогню. Протообщина з Терра-Амата не була примітивною, в ній вже видно риси майбутнього людського суспільства, майбутньої общини.

Стосовно використання найдавнішими людьми вогню, то перші поодинокі випадки датуються часом біля 1,42 млн. років тому, які були виявлені на стоянках найдавніших людей біля о. Барінго, Кообі-Фора (Кенія). Проте масове його використання, припадає на час існування на час середнього та пізнього ашелю, переважно в регіонах з прохолодними кліматичними умовами (від 750 тис. років

тому). Логічним виглядає теза, згідно якої первісні люди почали спочатку використовувати вогонь, який виникав природним шляхом (внаслідок вивержень вулканів, блискавки, стихійних пожеж тощо) і лише згодом навчилися його відтворювати. Початки відтворення вогню, за Б. Поршневим, стало прямим наслідком обробки каменю, ймовірно, ще за часів раннього палеоліту, коли б'ючи відбійником по заготовці люди помітили іскри, які висікалися від ударів каменю об камінь. Наслідки використання вогню для людей були досить великими: людство змогло існувати в прохолодних умовах, знайти додатковий захист від хижаків, використовувати вогонь для приготування їжі та виготовлення знарядь праці, захиститись від холоду тощо.

З появою нового типу людини – неандертальця починає поступово змінюватися і матеріальна культура давніх мешканців Старого світу. На зміну давній ашельській культурі приходить нова – мустьєрська. Назва цієї культури походить від печери Ле Мустье в південно-західній Франції, де в 1863 р. були вперше виявлені кам'яні знаряддя, а згодом і кісткові рештки людини неандертальського типу. Її першовідкривачами стали англійський банкір і філантроп Г. Крісті та французький палеонтолог Е. Ларте, а назву цієї культури надав у 1872 р. Г. Мортільє. До кінця XIX – другої половини XX ст. вже було відкрито і вивчено безліч інших місць класичної мустьєрської культури в різних регіонах Європи та Азії. Це дало змогу говорити про неї як таку, що належала виключно неандертальцям.

Найбільш ранні зразки інструментів мустьєрської культури були виявлені у Франції і їх можна датувати часом біля 300 тис. років (передмустьєрські пам'ятки), проте найбільш типові знаряддя з'являються пізніше – за різними оцінками 200-120 тис. років назад. Надалі ця культура поширилася в Європі, Північній Африці, Близькому Сході, Середній Азії та Сибіру. Найпізніші мустьєрські вироби мають вік близько 30-35 тис. років, коли їх змінюють вироби культур пізнього палеоліту.

Головною особливістю мустьєрської культури, у порівнянні з ашельським часом, було виготовлення знарядь із відщепів, що відколювалися від нуклеуса (заготовки). Продовжувалася використовуватися леваллуазька техніка обробки каменю, яка зародилася ще в добу ашелю. Проте, на відміну від попередніх часів, рубила, що були виготовлені неандертальцями були менш масивними, зменшилися по висоті (від 15-20 до 8-5 см. в довжину) та стали більш досконалими, за що їх іноді називають рубильцями.

Отже, основними типами знарядь епохи мустьє стали гостроконечники (зовні схожі на рубило, але менші, рівніші й зручніші) та скребла (з широким робочим лезом). Поруч з новими зберігалися і давніші типи знарядь. Ймовірно, гостроконечники могли використовуватися як наконечники, прикріплені до держака, хоча переконливих доказів тому немає. Скребла ж застосовувались для обробки шкіри (зіскоблювати жир) та кісток.

Мустьєрцями було винайдене контрударне ретушування (підправлення ріжучого леза кам'яного знаряддя). Новий спосіб полягав в тому, що оброблюване знаряддя поміщали на кам'яну підставку (ковадло) і вдаряли по ньому дерев'яним відбійником. Сам відбійник не ретушував знаряддя, він лише надавав імпульс, який передавався через знаряддя ковадлу, і згідно закону протидії, повертався знаряддю. Внаслідок цього з оброблюваної частини знаряддя поверненого до ковадла, відлітали лусочки кременю.

Слід зазначити, що в інвентарі мустьєрських стоянок виявлені кістяні проколки та шила, котрі могли використовувати для обробки шкіри тварин. Також зустрічаються кістяні лопаточки, різноманітні вістря, наконечники.

Окрім кістяних, велику частку знарядь складала дерев'яні, однак, як уже зазначалося, зберігаються вони вкрай рідко. Найбільш виразний комплекс дерев'яних знарядь представлений з поселення Каламбо (Замбія): палиці-копачки, ножі, ратища, виготовлені за допомогою вогню. Загостреним і загартованим на вогні був кінець списа, який лежав між ребрами слона на поселенні Лерінген (Німеччина). Спис був виготовлений з тису і мав довжину 244 см. Цікавою знахідкою виглядає знайдена в Африці дерев'яна дубина, до верхів'я якої було прикріплено кам'яний наконечник. Отже, можна припустити, що в добу мустьє виникають і перші складові знаряддя – мова йде про мікроліти (невеликі уламки кременю), які вставлялися у поздовжні прорізи дерев'яної або кістяної оправи, внаслідок чого виходила зброя.

Слід зазначити, що за доби мустьє, поряд із провідною леваллузькою технологією продовжували існувати та розвивались інші системи обробки каменю, які були зумовлені великою різноманітністю як кам'яних індустрій, так і конкретних форм знарядь праці. Це можна пояснити певними культурними відмінностями; існуванням знарядь різного призначення – для полювання, для обробки рослин, м'яса тощо; специфікою обробки різних матеріалів; хроно-

логічними типами. Внаслідок цього, сама культура мустьє була поділена на локальні варіанти.

Так, у Західній Європі простежується чотири типи мустьє: 1) типове мустьє з переважаючою леваллуазькою технікою (Ле Мустьє, Муссілієве); 2) шарантське мустьє – типи Ля Кіна (багато бічних і поперечних скребел, мало знарядь у техніці леваллуа, ретуш типу Кіна – у вигляді риб'ячої луски, наприклад, стоянки Крапіна, Комб Греналь, Анціо тощо) і Ла Феррассі (багато знарядь у техніці леваллуа, мало поперечних скребел, багато бічних скребел, стоянки Ля Феррассі, Гротто ді Косто); 3) зубчасте мустьє— знаряддя з виїмками, ймовірно, для обробки ратищ списів (дуже мало бічних скребків, багато зубчастих знарядь, наприклад, стоянка Комб Греналь); 4) мустьє в ашельських традиціях – багато рубил, але є знаряддя пізньопалеолітичного типу.

У Східній Європі відомі п'ять основних типів мустьє і багато місцевих варіантів, наприклад, листоподібне мустьє (стоянка Стінка), загоське мустьє (Балкани). У Середземномор'ї варіанти схожі на західноєвропейські, але зі східним впливом ябрудської техніки.

На Близькому Сході близько 250 тис. р. тому отримала поширення ашельсько-ябрудська техніка, а 127-75 тис. років тому – культура преоріньяк, для яких типове виготовлення пластин – сколених з нуклеуса довгих і тонких заготовок, які могли використовуватися як готові знаряддя або ж як матеріал для отримання більш досконаліших знарядь.

Отже, можна зробити висновок, що мозаїчність мустьєрських індустрій пов'язана, передусім, з конкретно-історичними формами розвитку людства, що були обмежені як у часі, так і у просторі. І на цій основі дослідники намагаються відтворити культурно-історичні процеси, які відбувалися в ті давні часи.

Прохолодні умови, які встановилися в Європі з наступом вюрмського зледеніння, змусило давнє людство пристосовуватися до умов навколишнього природного середовища. Загалом, археологи виділяють декілька типів жител неандертальців. *По-перше*, це печери, що нараховують до 5-10 культурних шарів. *По-друге*, – гроти (стоянка Чокурча), що були штучно обладнанні загорожею з кісток. Нарешті, неандертальці вмiли будувати так звані «наземні каркасні будівлі», тобто примітивні наземні будинки. Залишки таких жител виявлені на стоянці Молодове 1 (Україна). Житло було обкладене великими кістками мамонта, всередині археологи на-

рахували сліди від 15 вогнищ. Помешкання в печерах Киїк-Коба і Чокурча, на думку дослідників, були штучно обладнані загорожею з кісток тварин.

Розкопки мустьєрських гротів і печер Франції (Ла Феррасі) виявили вимостки із гальки та плиток вапняку площею до 15 м<sup>2</sup>. Вони захищали мешканців поселень від холоду та вологи. Варто зазначити, що серед науковців існує гіпотеза, що неандертальці будували постійні житла, ведучи осілий спосіб життя.

Дослідження, проведені над сімома неандертальцями, які мешкали 100 тис. років назад на території між Францією і Хорватією, показали, що практично 90% раціону неандертальців складало м'ясо, причому м'ясо великих тварин: мамонтів, шерстистих носорогів, велетенських оленів. На стоянках, розташованих у південних областях, зустрічаються кістки диких коней, віслюків, сайгаків. Там можна знайти кістки, що були складені купами, – очевидно, це запаси палива (сучасні мисливці теж іноді використовують кістки тварин як паливо). Вогнища часто розводили в спеціальних ямах.

Первісне мисливське господарство досягло в мустьєрську добу нового, більш якісного рівня, збільшилася його роль у порівнянні зі збиральництвом. Безперечно, це було пов'язано з появою як нових знарядь праці, так і самою зміною фізичного типу давньої людини. Судячи з кількості кісток тварин на стоянках палеоантропів, можна припустити, що неандертальці були справжніми винищувачами великих тварин. Їх полювання було схоже на облаву (загінне полювання): тварин заганяли до урвища або в тупик, де їх вбивали. Можливо, при цьому неандертальці застосовували вогонь, лякаючи ним тварин.

Зазначимо, що такий спосіб ведення полювання був неможливим без координації діяльності всіх мисливців та більш-менш досконалого розвитку засобів комунікації в тогочасних людей. Окрім того, спостереження над складом мисливської здобичі за рештками кісток тварин на поселеннях виявили цікаву закономірність: на багатьох із них переважали здебільшого кістки одного виду тварин: ведмедя, мамонта, бізона, північного оленя, коня, віслюка. Безперечно, така закономірність дозволяє припустити, що наприкінці ашелю та в ранньому мустьє склалося спеціалізоване полювання. Ще одним достатньо відомим фактом з побуту палеоантропів є те, що давні люди мали зачатки релігійних вірувань та ховали своїх небіжчиків й володіли певними естетичними уявленнями.

#### 4. Зародження мистецтва та релігійних уявлень.

Поруч із виготовлення знарядь праць, до суто людських винаходів, безперечно, належать як елемент світогляду тогочасних людей – мистецтво та релігійні уявлення. Вони відображають собою певний етап розвитку не стільки самої людини, скільки людських колективів у цілому. Тому зародження мистецтва так і релігії слід розглядати як новий, якісно своєрідний розвиток людського суспільства, якому були притаманні новий абстрактний рівень розвитку. Проте, дати відповідь на питання, коли ж саме зародились ці нові винаходи людства досить складно.

**Зародження мистецтва.** Дотепер, серед дослідників немає єдиної точки зору на проблему зародження мистецтва в первісному суспільстві. Більш-менш вдало, оперуючи археологічними знахідками, ми можемо стверджувати, що за доби мустьє давні люди володіли зачатками як релігійних уявлень, так і виготовляли певні речі, які можна тлумачити як предмети мистецтва.

Однак, у нас дуже мало інформації про мистецтво ашельської людини, якщо така постановка питання буде коректною для цього найдавнішого періоду. Справа в тім, що архантропи, на відміну від неандертальців не залишили нам ні наскельних малюнків, ні скульптур. Тим не менш, ми можемо припустити, що основи художнього мистецтва мали давнє коріння та були пов'язані з найважливішими засобами існування та виживання людських колективів – виготовленням знарядь праці.

Чеський антрополог Я. Єлінек уважно вивчив кам'яні ручні рубила ашельської доби і прийшов до висновку, що вже у той час майстерність обробки каменю вийшла за межі практичних, прикладних ідеалів та містило у собі елементи переходу до художньої творчості. Так, щоб надати виробу досконалу симетрію по двох осях, гарні пропорції, витончену форму ріжучого краю, майстер свідомо витрачав набагато більше зусиль і часу, ніж того потребували чисто практичні міркування. Крім того, відмічені випадки коли для рубила спеціально вибиралося каміння або гарне по якості самого матеріалу, наприклад гірський кришталь, або таке, що містило у собі які-небудь включення. Зокрема, закам'янілі морські організми, котрі зберігалися у камені, швидше за все з декоративними цілями. Таким чином, технічний прогрес набував естетичного забарвлення, що безпосередньо витікало із практичної необхідності.

З появою нового типу людини – неандертальця ми вже можемо стверджувати, звичайно, спираючись на археологічні знахідки, що саме у цей час і зароджується мистецтво, як спосіб передачі світогляду та уявлень про навколишній світ давніх людей. Так, проаналізувавши деякі знахідки, що належали неандертальцям, зокрема кістяну пластину, яка походить із печери Ла Феррасі, із нанесеними на ній різними лініями, археолог В. Ларичев висловив гіпотезу про існування у палеоантропів місячного календаря. До подібних знакових записів, які можна віднести до календарної системи, дослідник відносить і низку заглиблень на плиті могили VI з Ла Феррасі, що були нанесені у відповідному порядку. Зауважимо, що ці висновки є дискусійними та потребують більш ґрунтовної аргументації.

Загалом, до найдавніших предметів, які можна охарактеризувати як мистецькі, можна віднести і штучні ямки на камінні, прокреслені полоси на вапняку, кістках та шматках вохри. Одним із найдавніших прикладів – паралельні надрізи на малій гомілковій кістці слона, що походять із Більцингслебена (Німеччина) і датуються часом 400-300 тис. років тому. Аналогічною є знахідка кістки, з подряпанними полосами та намальованими «стрілками» або «чоловчиками» з мікокської стоянки Олдислебен (Німеччина).

Цікаво, що прадавні сліди такої символічної діяльності у великій кількості виявлені в Африці, хоча присутність там палеоантропів є слабо дослідженою. Так, у Бломбос Кейв (Південна Африка) у шарі «мустье» з датуванням 78-75 тис. років тому знайдені шматки вохри з регулярними подряпинами та простим орнаментом у вигляді хрестиків. Можна припустити, що цими шматками вохри натиралися палички, якими потім щось забарвлювалося. Одним з найдавніших малюнків виявлено на стоянці Аполло 11 (Намібія). Це зображення невідомого звіра на уламку вапняку. Його вік за сучасними підрахунками складає 59 тис. років.

Досить нечисленні прикраси неандертальців у вигляді просвердлених зубів тварин відомі лише з найпізніших стоянок у Франції, наприклад, в Арсі-сюр-Кюр і Кінкай, які датуються часом 34-30 тис. років тому, коли Європа вже багато тисяч років була заселена кроманьйонцями. Іншим вірогідним витвором мистецтва неандертальців є «маска» з шматка каменю та засадженим в щілину шматочком кістки з Ля Роше-Котар (Франція).

У 1995 р. під час археологічних досліджень печери Дів'є Бабе (Словенія) було виявлено кістяну флейту. Її точний вік встановити



не можливо, хоча вважається, що вона була виготовлена в часі між 80-40 тис. років тому. Флейта являє собою уламок стегнової кістки печерного ведмеда. Припускається, що її початкова довжина складала 37 см. Інструмент має два отвори для пальців, що розташовані на одній лінії і два отвори для вдуння повітря та його виходу.

Єдиним прикладом справжнього малюнка з мустьєрської стоянки є видряпане на кістці зображення тварини (леопарда?), що було знайдено на стоянці Пронятин (Україна) з датуванням близько 40-30 тис. років тому. Зі стоянки Молодове 1 (Україна) походить лопатка мамонта зі слідами живопису та вигравіруваною фігурою тварини. Зазначимо, що подібні знахідки за своїм зображенням та манерою виконання є дещо примітивними в порівнянні з пізньопалеолітичними пам'ятками людей сучасного фізичного типу, проте вони є першими мистецькими виробами найдавніших людей, котрі, власне, і започаткували даний вид умовно господарської діяльності людства.

***Зародження релігійних уявлень.*** Релігія настільки органічно присутня в житті сучасної людини, що іноді складається враження, ніби вона супроводжує людство на протязі усієї історії його існування та розвитку. Але ця точка зору є помилковою, оскільки археологічні дані дозволяють фіксувати приблизний час виникнення ще примітивних, але вже релігійних обрядів. Такі залишки простежуються на пам'ятках мустьєрського часу, які належали предкам людей сучасного фізичного типу – неандертальцям. Зазначимо, що палеоантропів не слід розглядати як сучасних людей, тому і трактувати їх релігійні уявлення крізь призму складових пізньопалеолітичних – анімізму, тотемізму та магічної обрядовості, нам досить складно.

Окрім того, серед науковців поширена думка про те, що неандертальці, в силу своїх фізіологічних особливостей, зокрема будови мозку, не могли мати якихось релігійних вірувань та релігійної обрядовості (Г. Мортільє, М. Буль та інші). Отже, єдиними свідченнями про існуючі зачатки релігійних уявлень серед неандертальців є наявність певної поховальної обрядовості та поховань у цілому.

Перше умисне поховання неандертальця було виявлено О. Гаузером у 1908 р. у печері Ле Мустьє (Франція). Неандертальський юнак 16-20 років був покладений під скельним навісом у спеціально викопану неглибоку могилу (35-40 см глибини). Поховання залишилося неушкодженим впродовж тисячоліть, і тому ми можемо

уявити на його прикладі, як ховали неандертальці своїх померлих. Тіло юнака було акуратно покладене на правий бік, голова лежала на долоні, зігнутій в лікті правої руки, ліва рука була витягнута вперед, ноги зігнуті в колінах. Безумовно, померлому намагалися надати положення, характерне для сплячої людини. Біля голови були покладені крем'яні знаряддя, навколо тіла і під рукою – декілька крем'яних знарядь і смажені шматки м'яса (від них залишилися обгорілі кістки). Варто зазначити, що попередники неандертальців – архантропи, окрім, гейдельберзьких людей, яких на сьогодні розглядають як пресап'єнсів, не ховали своїх померлих сородичів.

Аналогічне поховання простежено і в печері Шанідар (Ірак). Так, з дев'яти поховань, що були там виявлені і отримали цифрову нумерацію від 1 до 9, найбільш цікавим, на нашу думку, є перше (Шанідар 1). За своїми основними рисами воно нагадує поховання з Ле Мустьє, однак з тією відмінністю, що небіжчик був для того часу літньою людиною (вік біля 40 років) та інвалідом. Як і в Ле Мустьє, тіло лежало у скорченому положенні, голова покоїлась на кам'яній подушці, біля ніг лежали декілька кам'яних знарядь праці, на тіло було покладено квіти. В іншій «могілі» (Шанідар 4) покійника при похованні засипали квітами.

Ще одне поховання хлопчика-неандертальця, яке виявлено у печері Тешик-Таш (Узбекистан), описано вище, однак відзначимо, що положення і орієнтація тіла при похованні та оформлення самої могили (голову півколом оточували роги гірських кіз, що були прикопані в землю) вказує на наявність певних релігійних вірувань давніх людей.

Сьогодні нам відомо понад 50 поховань неандертальців, що виявлені в різних частинах Європи. Майже всі вони розташовані на краю печерних жител, в неглибоких ямах або видовбаних у кам'яній підлозі печери та засипаних землею. Небіжчики лежать на боці, в «сплячому» (скорченому) положенні. Також зустрічаються поховання черепів без яких-небудь інших частин скелету, наприклад, в Ерінгсдорфі, Ла Феррасі та Монте Чирчео. В останньому випадку, череп оточений кладкою з каменів та кісток тварин. Неандертальські поховання різноманітні як за складом і способом поховання (чоловіки, жінки, діти витягнуті, скорчені, на лівому боці, на спині тощо), так і за супровідним інвентарем. Зазначимо, що спільною рисою усіх поховань є орієнтація померлого щодо сторін світу – по осі Схід-Захід. Це можна пояснити тільки ймовірним усвідомлен-

ням палеоантропами напрямку руху Сонця та існуючими, на цій основі певними релігійними уявленнями.

Неандертальці ховали своїх небіжчиків винятково з гігієнічних потреб, оскільки тіло людини в процесі розкладу може становити небезпеку для інших, не говорячи про запах тління.

Проте, позбавитися від тіла померлого родича можна було і набагато простіше. Його можна було утилізувати поза межами стоянки (печери, грота), або нарешті – з'їсти (канібалізм був поширений серед палеоантропів). По-друге, таке неглибоке поховання не уберегло би мешканців печери від наслідків розкладання тіла і це свідчить про умисний характер поховання. Неандертальці не утилізували тіло юнака, а ретельно, з чималою тратою сил, поховали. По-третє, неандертальці майже ніколи не жили там, де поховали своїх покійників, після того, як здійснювалося поховання вони залишали печери. І, нарешті, по-четверте, мустьєрські поховання – це не просто закопування мертвого тіла, а свідчення про існування досить складного, можливо релігійного ритуалу в якому можна навіть простежити анімістичні тенденції (віру в загробне життя), якщо зважити на наявність у могилах знарядь праці та залишків їжі.

Що стосується ритуалів та культів, які були поширені в добу мустьє, то на перше місце виходить печера Драхенлох (Драконова печера, Швейцарія). У цій печері на протязі 1918-1921 рр. палеонтологом Е. Бахлером було виявлено чисельні скелетні залишки печерних ведмедів, що нараховували десятки добре збережених черепів, які були впорядковано викладені вздовж стін та ніш печери. Також було досліджено конструкцію, яка за своєю формою нагадувала ящик, виготовлений з вапнякових плит. В середині знаходилося декілька ведмежих черепів орієнтованих за сторонами світу. Це відкриття дало змогу Бахлеру висунути припущення про існування у середовищі неандертальців «ведмежого культу», що спочатку наштовхнулося на критику.

Згодом аналогічні знахідки були здійснені і в інших альпійських печерах – Петершеле (Німеччина), Вальдлірхель (Швейцарія), Драхенхель, Зальцзофен (Австрія), Регорду (Франція) тощо. Окрім типологічно близьких швейцарському Драхенлоху знахідок, були простежені випадки викладання медвежих голів (черепів) на високе каміння, яке стояло окремо, що ряд вчених, зокрема Марінгер, назвали «найдавнішими вівтарями».

Поза межами альпійського регіону штучне поховання ведмежих черепів простежено і в Україні. Так, у печері Іллінка (Україна) археологом А. Добровольським було виявлено більше десяти черепів печерного ведмедя, які були складені під стіною. Деякі з них були обкладені камінням.

Таким чином, зважаючи на географію поширення та сам факт штучних захоронень черепів печерного ведмедя, дали змогу дослідниками історії первісності, зокрема Ю. Семенову, А. Столяру та іншим, пов'язати їх зі святами ведмедя, котрі присвячувалися культурі головної промислової тварини давніх людей.

Зазначимо, що печерних ведмедів неандертальці могли розглядати ще й як священних тварин. Вони подібно палеоантропам мешкали в печерах і останні могли вважатися могутніми посланцями, сучасною мовою – добрих чи злих сил. Мабуть при заселенні тієї чи іншої печери обов'язково проводився певний релігійний обряд, який також мав відвернути від їхнього помешкання тих самих ведмедів. Ймовірно, неандертальці розглядали печерних ведмедів як серйозних супротивників, вбивство яких могло розцінюватися як велике досягнення та прояв мужності мисливця, підтвердженням якого мало стати голова впольованого ведмедя, котра зберігалася в окремих «культових» печерах.

Отже, саме існування певних «печер-храмів» із захороненнями ведмежих черепів може свідчити про наявність «ведмежого культу», як елемента світогляду та релігії давніх людей.

Слід наголосити, що поруч з захороненнями черепів печерних ведмедів археологами простежено і захоронення як людських черепів (Монте Чирчео, Італія; Офнет, Німеччина) так і черепів інших тварин, зокрема биків (Ільськ на Кубані, РФ), які також можна віднести до певного релігійного культу.

Існують докази існування культів пов'язаних з полюванням. Так, у печері Відьом, що неподалік від Генуї (Італія), кидали шматки глини в сталагміт, який за своєю формою нагадував тварину. В 1970 р. американським дослідником Р. Солецькі в одній з печер Лівану виявлено археологічні свідчення церемонії, що була присвячена оленю. Біля 50 тис. років тому тушу оленя було розрізано і покладено на каміння, посипавши вохрою. Червоний колір вохри, як ми можемо свідчити з етнологічних даних, є символом крові.

Таким чином, єдиним достовірним свідченням наявності певних релігійних вірувань в епоху середнього палеоліту є виключно

штучні поховання палеоантропів та черепів впольованих тварин, переважно печерних ведмедів. Самі ж поховання неандертальців, зважаючи на ряд обставин поховального обряду (положення тіла, супроводжуючий інвентар тощо), слід розглядати через призму релігійних уявлень, ймовірно, віру в потойбічний світ та турботою про померлого з боку інших членів давніх людських колективів.

### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропогенеза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага Артия, 1985. 568 с.

Охріменко Г., Локайчук С. Духовна культура первісного населення : навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 188 с.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Сніжко І. А. Культура первісної доби: Конспект лекції. Харків: Укр-ДАЗТ, 2012. 22 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

Яковлева Л. Найдавніше мистецтво України. Київ : Стародавній світ, 2013. 288 с.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Що таке «праобщина»?
2. На які етапи розвитку, згідно сучасних наукових даних, поділяють добу праобщини?
3. Назвіть основні знаряддя праці, якими користувалися давні люди за часів праобщини?
4. Яка форма господарства домінувала у праобщині?
5. У чому визначалася прогресивна роль мисливства для еволюційного розвитку людини і людського суспільства?
6. Що є прямим свідченням появи релігійних вірувань у давніх людей згідно археологічних матеріалів?

## ЛЕКЦІЯ 6.

# ДОБА РАННЬОЇ ПЕРВІСНОЇ ОБЩИНИ

1. Проблеми типології первісних суспільств.
2. Виникнення общинно-родового ладу.
3. Розвиток продуктивних сил пізнього палеоліту.
4. Господарська діяльність.

### 1. Проблеми типології первісних суспільств.

В історичних реконструкціях різних етапів розвитку людства дослідники постійно вдаються до певної термінології та типологізації первісних суспільств. Характерно, що звернення до проблем типології, насамперед, аполітейних суспільств у плані викладу матеріалу, є досить важливим, оскільки, розглядаючи соціальний устрій суспільств ранньопервісної чи пізньопервісної общини, ми будемо звертатися до пануючої серед сучасних науковців термінології та їхніх поглядів на структуру і соціальні відносини первісних людських колективів, що існували за часів родового ладу та переддержавного періоду. Зазначимо, що в переважній більшості соціальна структура первісних суспільств відтворюється виключно за матеріалами археологічних досліджень (матеріальної культури, елементів поховального обряду тощо) та етнографічних даних.

Безумовно, названі чинники є вкрай обмеженими і повною мірою, не можуть відтворити усі процеси становлення і розвитку людського суспільства. Однак потрібно і пам'ятати, що первісна історія це є, насамперед, дописемна історія. Археологічні дослідження, що здійснюються на пам'ятках кам'яного чи мідно-бронзового віку, по суті, фіксують лише певний етап життєдіяльності людських колективів, котрі мали притаманний тільки їм рівень розвитку матеріальної та духовної культури. На основі цього і висловлюються припущення про соціально-економічні відносини. Однак, дати відповідь на питання походження та загибелі тієї чи іншої археологічної культури найдавніших часів, на превеликий жаль, досить складно, і навіть, практично не можливо. Що стосується етнографічних відомостей, то вони переважно можуть лише доповнювати археологічні дані, а не виступати єдиним джерелом через низку недоліків, котрі вже нами розглянуті вище.

Зважаючи на те, що процеси формування суспільства, які відбувалися на територіях Старого і Нового світу, є відносно близькими, особливо це стосується соціально-економічних аспектів (доміну-

ючий тип господарства, зародження та еволюція форм власності, соціальна та майнова диференціація тощо). У свою чергу, подібне вимагає від науковців здійснити певну уніфікацію усіх явищ соціогенезу за певними критеріями і підходами, котрі б охоплювали більшість апологітейних суспільств.

Отже, розглядаючи процес формування родового ладу через призму формаційного підходу, який ділить історію первісного суспільства на традиційні для вітчизняної науки періоди праобщини, ранньої родової общини мисливців та збирачів, пізньої родової общини землеробів-скотарів та етапу політогенезу, зазначимо, що існують й інші моделі соціального розвитку, котрі застосовуються при історичних реконструкціях первісної історії.

Насамперед, це неоеволюціоністська концепція Е. Сервіса, який пропонує наступні стадії: локальна група, плем'я, вождівство та держава. Зокрема, перша стадія – локальна група відповідає привласнюючому господарству з егалітарною структурою та виборним керівництвом з авторитетних осіб общини землеробів та скотарів, з системою вікових класів і демократичними органами управління. Друга – плем'я, яке виступає об'єднанням споріднених общин для організації міжобщинної взаємодії та ведення війни і відповідає початковим етапам відтворювального господарства. Для суспільств з розвинутим виробництвом та ремеслами, соціальною стратифікацією відмінною від общинного укладу пропонується термін «вождівство». Для подібних суспільств необхідною умовою є наявність фігури вождя та еліт, яким делеговано право контролю над ресурсами, перерозподілу надлишкового продукту та прийняття рішень. Держава ж характеризується замкнутими спадковими соціальними прошарками або ж кастами, станами, наявністю експлуатації, управління за допомогою законів, монополією на застосування сили тощо.

Схема соціогенезу Е. Сервіса неодноразово вдосконалювалася. Так, вождівства тепер прийнято ділити на прості і складні. Спочатку термін «вождівство» використовували для позначення соціополітичної організації, проте сьогодні його застосовують виключно до пізньопервісних та передстанових суспільств. Як наслідок, з'явилася тенденція до збільшення кількості вождівств як ознаки соціальної організації за рахунок інших форм соціогенезу, наприклад, протодержав з властивими їм протоміськими поселеннями та монументальною архітектурою, чи пізніх родових общин з нерівністю в поховальній обрядовості.

Стосовно останнього, то значний інтерес становить типологізація вождівств К. Ренфрю, яка побудована за поховальним обрядом. Він поділяє їх на групові, для яких характерно уніфікований поховальний обряд та відсутність предметів розкоші у побуті за наявності великих фортифікаційних, храмових споруд, з харизматичним лідером; та індивідуальні, в яких соціальна стратифікація суспільства відтворена в поховальному обряді. Термін «плем'я» було поступово виключено із вжитку в класифікаціях, оскільки ця форма соціогенезу не є універсальним етапом розвитку. Окреслилася тенденція всередині виділених етапів розрізняти варіанти у відповідності з принципами багатолінійної еволюції.

Так, пропонуються мережеві та корпоративні моделі общин мисливців-збирачів (Ю. Березнякін), племінна лінія еволюції (А. Кортаєв) або ж надскладне вождівство (М. Крадін) у якості альтернативи ранній державі серед давніх кочівників.

У соціальній антропології та первісній історії залишається популярною термінологія М. Фріда, котрий виділив егалітарні, ранговані, стратифіковані суспільства та держави. В егалітарних суспільствах відносини визначають реципрокація (циркуляція матеріальних благ та послуг між людьми, в якій проявляються взаємні соціальні зобов'язання цих людей) та статевовіковий розподіл. Під рангованими розуміють ті суспільства, в яких відносини визначаються редистрибуцією та диференціацією, що засновані на престижі. Статус індивіда визначається не його особистими здібностями, а є спадковим. Ранги виступають наслідком розшарування та його виразом, вони виникають як ієрархія рівнів престижу. Стратифіковані суспільства базуються на підпорядкуванні груп, що відрізняються нерівністю доступу до матеріальних і духовних ресурсів та різним видам діяльності. Озвучена концепція М. Фріда виявилася найбільш позитивно сприйнятою археологами, оскільки через свої основні категорії статусу, ранга, стратифікації вона стала найбільш придатною для аналізу археологічних джерел.

Отже, відмінності між типологіями – не принципові, оскільки вони відображають різний рівень деталізації, акцентування на різних стадіях економічного розвитку, як, наприклад, марксистська схема, чи формах перерозподілу та управління, як у Е. Сервіса і М. Фріда.

У пошуках археологічних критеріїв для виділення рівня розвитку за чисельністю первісних колективів та розмірам освоєної те-



риторії дослідником Ю. Березкіним було запропоновано поділяти стародавні суспільства на дрібномасштабні, середньомасштабні та великомасштабні. Розселення мілкими поселеннями, котрі нараховували декілька десятків осіб вважається притаманним для дрібномасштабних суспільств з колегіальним управлінням та родовою структурою. Зазвичай, для подібних суспільств характерний привласнюючий тип господарства, який домінував у часи пізнього палеоліту-мезоліту.

Натомість, осередки, що склалися з декількох взаємопов'язаних поселень на території радіусом 20-30 км та колективами в 2-3 тис. осіб, слід вважати середньомасштабними суспільствами. Як стверджує Н. Матвеева, більшість культур доби неоліту та енеоліту Середньої Азії мали подібний тип розселення.

Також зазначимо, що під середньомасштабними розуміються ті суспільства, які ще не досягли рівня державності, однак прийняття рішення з боку верхівки є лише формалізованим процесом. З їхньою діяльністю пов'язують появу великих протоміських поселень з тенденцією урбанізації, будівництво монументальних культових споруд, складного і варіативного поховального обряду. За способом ухвалення рішень, середньомасштабні суспільства можна поділити на два типи: 1) з колегіальним управлінням; 2) керовані відособленою елітою, котрій делеговано прийняття рішень.

Великомасштабні суспільства протодержавного та державного типу нам відомі з археологічних та писемних джерел стародавнього світу. Їх ознаками є: централізація управління та ієрархічність розселення на значній території тощо.

Таким чином, описуючи існуючі у сучасній науковій літературі погляди на типологізацію первісних суспільств, зазначимо, що говорити про цілковиту їх уніфікованість на процеси соціогенезу серед різних груп мисливців-збирачів та землеробів-скотарів є доволі зарано. Недослідженими залишається значна кількість археологічних пам'яток (стоянок, поселень, поховань) тієї найдавнішої доби, обстеження яких може суттєво доповнити та розширити сучасні погляди на процеси формування та еволюцію апололітейних суспільств.

## **2. Виникнення общинно-родового ладу**

Майже безперечним є той факт, що людство розвивається лише при наявності певної соціальної організації, яку ми, зазвичай, назива-

ваємо одним словом – «суспільство». Сам термін «суспільство» має досить багато трактувань, з яких ми виокремимо лише декілька, які відповідають предмету нашого розгляду. По-перше, це організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку. По-друге, – це соціальна самодостатня система, що заснована на взаємовідносинах людей у процесі реалізації особистих потреб. Оскільки людина є винятково соціальною істотою, життя якої може проходити лише в умовах суспільства, то природнім виникає запитання, коли утворилося те саме суспільство, пережитки якого існують і сьогодні у вигляді родинних зв'язків, старійшинства у сучасних сім'ях, шлюбно-сімейних заборон тощо.

Традиційно, у науковій та навчальній літературі час виникнення нової суспільної організації – общино-родового ладу датують або часом появи самої сучасної людини (неоантропа), або ж поширенням, набагато якісної, у порівнянні з добою мустьє, пізньопалеолітичної культури, що ознаменувало початок нового етапу розвитку людства – пізнього (верхнього) палеоліту (40-35 тис. років тому). Однак, згідно новітніх досліджень, ставити паралелі між общино-родовим ладом та появою неоантропів є не вірним, оскільки сама сучасна людина з'явилася набагато раніше, ніж виник общино-родовий лад. Тому, появу нової соціальної організації вірніше «прив'язувати» лише до кардинальних змін саме у матеріальній культурі.

Зазначимо, що і самі процеси перетворення праобщини у ранньородову общину важко пояснити навіть теоретично. Можливо, це було пов'язано з розвитком продуктивних сил та ускладненням соціальних відносин між людьми. Оскільки колективне полювання та збиральництво потребували поглиблення відносин між чоловіком і жінкою: перші повинні були полювати, а другі – залишатися на місці. Не відкидається і бажання первісних людських колективів впорядкувати свої шлюбно-сімейні стосунки всередині «протородових» або праобщинних структур шляхом запровадження мисливських або господарських табу, які призвели до виникнення звичаїв екзогамії та ендогамії. З іншого боку, поширення неоантропів з відносно розвинутою матеріальною і духовною культурою пізньопалеолітичного часу перетворювало розрізненні праобщинні людські групи в колективи, зачатки яких можна простежити ще за часів первісної общини неандертальців з притаманною їм культурою мустьє.

Так це чи ні, проблема зародження та початкових етапів формування общинного-родового ладу й сьогодні залишається нерозв'язаною. Зазначимо, що біля 40 тис. років тому з'являється сформований общино-родовий лад, який докорінно відрізнявся від праобщини за організацією суспільного устрою, сферою шлюбно-сімейних відносин, організації управління та влади тощо. Тому, розглядаючи проблему виникнення общино-родового ладу, ми будемо загострювати увагу на питаннях визначення найдавнішої форми спорідненості в ранньородових суспільствах та появі шлюбно-сімейних заборон, які вказували, принаймні, на внутрішній уклад племен та родів та визначали зовнішній вигляд нової соціальної організації.

Починаючи з XIX ст., у науковому середовищі закріпилося уявлення про те, що першою формою родової організації виступає матрилокальність, або, як узагальнено прийнято називати, матріархат. І дійсно, на сьогодні під терміном матріархат прийнято вважати ранній період розвитку організованого первісного суспільства та пов'язувати з ним початок родового ладу. При цьому, саме поняття «матріархат» охоплює величезне коло відносин: шлюбно-сімейні, виробничі, господарсько-побутові, організаційно-структурні, релігійні тощо. Однак, початковими, тобто тими, котрі сформува-ли родове суспільство, безперечно, вважаються шлюбно-сімейні, оскільки саме за шлюбним оселенням подружжя – в чоловіка чи жінки (патрилокальність чи матрилокальність) та за визначенням батьківства – матрилінійність чи патрилінійність окреслюється домінуюча форма соціальної організації на певних етапах розвитку суспільства. Таким чином, першою впорядкованою формою суспільної організації, що прийшла на зміну праобщині з її аморфною структурою, слід вважати колектив родичів, які були пов'язані спільним походженням по материнській лінії, або ж материнський рід.

Проте існування винятково материнських суспільств на ранніх етапах розвитку заперечується етнологами. Так, на сьогодні виявлено чимало суспільств, котрі взагалі не знають родової організації ні в якій формі, а визначення батьківства ведеться в них тільки по чоловічій (патрилінійній) лінії. Інші ж племена, які стояли на однаковому рівні розвитку, вели паралельний рахунок спорідненості або ж по чоловічій, або ж по жіночій лініях. Отже, дані етнології, принаймні перекреслюють традиційні уявлення про категорич-

ність материнського роду як початкової форми організації ранньородових суспільств.

Однак, зауважимо, що наведені відомості відображають лише лінію розвитку сучасних синполітейних племен, котрі існують, насамперед, в умовах географічної та культурної ізоляції зі своїм, домінуючим способом ведення господарства. При цьому, домінуючий спосіб господарства – мисливство та збиральництво мабуть і є визначальним для окреслення спорідненості та полярності роду – батьківського чи материнського. Так, у мисливських суспільствах на першому місці завжди буде стояти найсильніший, найвправніший мисливець, який і буде очолювати рід. У збиральницьких господарствах – навпаки, домінуюча роль буде належати жінці. Також не відкидається і теза про так зване соціальне батьківство, згідно якої спорідненість ведеться лише за визначеним колом чоловіків або жінки тощо. Тому, на нашу думку, існування патрилійності на початкових етапах розвитку ранньородового суспільства не може відкидатися взагалі.

Також, на користь тези про материнський початок родової общини свідчить і той факт, що етнологія знає багато прикладів переходу від материнського ладу до патріархального і при цьому жодного протилежного – від батьківського рахунку спорідненості до материнської. Також, в усіх існуючих на сьогодні батьківсько-родових суспільствах зафіксовано пережитки саме материнського роду, зворотна ж картина ніколи не спостерігалась.

Існування материнського роду на початкових стадіях ранньородової общини може дотично підтверджуватися й археологічними даними. Зокрема, на пізньопалеолітичних стоянках Костенки-I, Костенки-V (РФ), Радомишль (Україна) виявлено чимало колективних жител, котрі за своєю формою та деталями нагадують відомі етнології будівлі материнських родових колективів, зокрема, довгі будинки ірокезів.

На існування материнського роду за доби ранньородової общини вказують і виявленні на багатьох поселеннях-стійбищах жіночі статуетки, котрі у науковій літературі прийнято називати «пізньопалеолітичними Венерами». Вони виготовлялися з кісток, бивнів, м'яких порід каменю і мали відносно невеликі розміри – від 4 до 25 см у довжину та розташовувалися на видному місці в житлі, що вказувало на їхнє виняткове значення. Зазначимо, що спроба зрозуміти та інтерпретувати значення та використання статуеток ба-

зуються на малій кількості фактів і, як у випадку з іншими доісторичними артефактами, їхнє культурне значення можливо ніколи не стане відомим. Проте, маючи певні етнологічні відомості та археологічні реконструкції, було висловлено ряд гіпотез, котрі мали би інтерпретувати ці знахідки.

Так, історик В. Іскрін вважав «палеолітичних Венер» атрибутом давніх шлюбних відносин, а саме знаком відмови жінки тому чи іншому чоловіку. Французький археолог А. Бегуен пов'язував форму «Венер» з культом родючості. Прихильники гіпотези магічного мислення первісної людини визначали жіночі зображення як атрибут мисливської магії, що мало на меті принести удачу на полюванні. На думку О. Окладнікова, в свідомості первісної людини мисливська магія перепліталася з образом жінки-матері. Нарешті, П. Єфименко припустила, що «Венери» вказують про наявність серед ранньородових колективів культу матерів-прародительок. Однак С. Токарев навпаки, вбачав у них лише господинь і охоронців домашнього вогнища. Проте, не зважаючи на їх різні трактування, жіночі статуетки підкреслювали те, що значення жінки в тогочасному суспільстві було досить значним.

Таким чином, питання про час виникнення роду та його початкової форми поки що не можна вважати остаточно вирішеним. Однак ми схильні притримуватися традиційного погляду, згідно якого рід вже існував за часів пізнього палеоліту близько 40-35 тис. років тому, і, як правило, у материнській формі.

Поруч з однолінійним визначенням спорідненості важливою ознакою роду був звичай екзогамії. Починаючи з другої половини XIX ст., з легкої руки Дж. Ф. Мак-Леннана, в науку було введено два терміни «екзогамія» та «ендогамія». За своїм змістом, вони означали статеві заборони, певні табу. Так, екзогамія – це заборона шлюбно-сімейних стосунків між представниками одного виробничого колективу (роду, фратрії), а ендогамія – це заборона шлюбів з представниками інших виробничих груп (родів) та заохочення таких відносин всередині одного колективу. Не розкриваючи сутності екзогамії, Дж. Ф. Мак-Леннан лише зафіксував повсюдне розповсюдження і велике значення цього відомого етнографам явища.

Згодом, теорія Мак-Леннана була спростована багатьма дослідниками. Так, Л. Морган зумів довести, що екзогамія невід'ємна від роду і є його необхідною ознакою, і що інших екзогамних колективів, окрім роду і фратрії, котра є початковим родом, не існує.

Загалом, теорій походження екзогамії існує дуже багато. Джерела екзогамії різними дослідниками вбачалися у звичаях вбивства новонароджених дівчат та викраденням жінок з чужих колективів (Мак-Леннан, Д. Лаббок); відсутністю статевого потягу між братом і сестрою, які разом росли з дитинства та інстинктивною відразою до статевих стосунків між близькими родичами (Бентам, Елліс, П. Преображенський); ревностями старого самця – голови первісної патріархальної сім'ї тощо.

Поруч з вищезазначеними теоріями, можна умовно виокремити три групи гіпотез, котрі, на нашу думку, мають найбільше наукове обґрунтування. До першої групи слід віднести концепцію Л. Моргана, згідно якої перехід до екзогамії був зумовлений необхідністю уникнення біологічно шкідливих наслідків шлюбів між кровними родичами (Л. Морган, Л. Файсон). Так, у джерелах походження екзогамії лежить первісне табу – спочатку з'являється заборона на статеві стосунки між батьками та дітьми, а згодом між братами і сестрами, котрі помітили і усвідомили шкідливість близьких шлюбів. І дійсно, згідно останніх досягнень генетики ми можемо стверджувати, що коли обидва батьки несуть в собі хвороботворний ген (виявлено понад 3000 спадкових захворювань), то потомство успадковує хвороби. Група людей, де практикуються близькоспоріднені шлюби, приречена на хвороби і вимирання. Якщо ж небезпечний ген тільки у одного з батьків, 75% дітей його не наслідують. Проте, ця гіпотеза має ряд вагомих недоліків. По-перше, при наявності великої популяції шкода від кровноспоріднених шлюбів проблематична. По-друге, на підставі залишків вірувань давніх австралійців можна простежити той факт, що пізньопалеолітичні люди могли просто не усвідомлювати взаємозв'язок між статевим актом і народженням дитини, а сприймати дітонародження як божественну здатність жінки до продовження роду. Тим паче, на різних етапах розвитку родового суспільства, особливо це стосується певних категорій суспільства, шлюби між близькими родичами не тільки не заборонялися, а й, іноді, заохочувалися у вигляді кросскузенного шлюбу. Зазначимо, що на сьогодні «біологічну» теорію виникнення екзогамії більшість дослідників вважають недостатньо обґрунтованою.

Інша група теорій розглядає екзогамію як засіб встановлення і закріплення зв'язків між колективами первісних людей (Е. Тейлор, О. Золотарьов, К. Леві-Стросс). Одним із перших це припущення

висловив Е. Тейлор. На його думку, спочатку існували невеликі напівосілі ізольовані ендогамні орди, по мірі збільшення чисельності яких виникали міжусобні війни. Щоб припинити ворожнечу, було вирішено встановити дружні стосунки, котрі могли відбутися лише за умови постійних шлюбів між ними. За таких умов, екзогамія привела до виникнення і становлення постійних та тривких об'єднань людських колективів, яким не могли протистояти відсталі ендогамні роди.

На противагу Тейлору, О. Золотарьов вбачав джерела екзогамії і виникнення роду, в прямій економічній доцільності для давніх людських колективів. Так, укладання шлюбу поза цим колективом було економічно вигідним в умовах мисливсько-збиральницького господарства. Кожна група людей мала свою мисливську територію, полювати на якій було заборонено представникам інших груп. Після одруження чоловік отримував право полювати на території своєї дружини, а отже, і на часту здобичі, якою він ділився з своєю родиною. Зазначимо, що родина жінки також нічого не втрачала, оскільки отримувала чисельні подарунки від чоловіка та його родини за жінку, а також нового мисливця-воїна. При укладанні шлюбів всередині роду подібної економічної вигоди не спостерігалось, а тому, звичай ендогамії був змушений поступитися більш економічно доцільній екзогамії.

Третя група теорій походження екзогамії пов'язана з потребою встановлення соціального миру в колективах, оскільки статеві відносини та супроводжуючі їх конфлікти мали негативний вплив на існування та життєдіяльність первісних родових колективів (С. Толстов, Б. Малиновський, Ю. Семенов). Так, С. Толстов вказував, що виникнення екзогамії було нерозривно пов'язано з появою виробничих табу, а походження останніх пояснювалося як наростання протиріч між безладними проміскуїтетними стосунками. Б. Малиновський пов'язував виникнення екзогамії з необхідністю регулювання відносин всередині первісних колективів. На його думку, сексуальний імпульс має соціально руйнівну дію, що може дезорганізувати сім'ю та зруйнувати сам рід та узи спорідненості на яких базувалося первісне суспільство. Тому первісні колективи, щоб існувати та розвиватися повинні були контролювати свої статеві інстинкти вводячи певні екзогамні табу. І, нарешті, Ю. Семенов пояснював виникнення екзогамії необхідністю впорядкування господарського життя всередині первісних колективів. Нерегу-

льовані статеві стосунки, зазвичай, супроводжуватися постійними ревностями, бійками та чварами у середині колективу, що негативно відбивалося на його господарській діяльності. Борючись з цим, суспільство поступово вводило статеві заборони, котрі спочатку обмежували, а згодом зробили неможливими статеві стосунки всередині окремих родових груп.

Таким чином, зародження звичаю екзогамії та формування общино-родової організації є двома взаємопов'язаними процесами, котрі сформували так звану дуальну організацію, котра об'єднала декілька екзогамних груп в одне постійне взаємошлюбне об'єднання. Екзогамія, як один із видів шлюбно-сімейних заборон, відіграла велике значення в процесі згуртування первісних людських колективів та сприяла вдосконаленню організації людської спільноти, оскільки сприяло впорядкуванню шлюбно-сімейних відносин всередині одного роду та налагодженню нових соціальних контактів з представниками інших первісних колективів. На відміну від праобщини родова община, з пануючим звичаєм екзогамії, вже була справжнім людським суспільством, в якому досягли найвищого рівня колективізм та спільні виробничі або економічні відносини котрі будувалися за родовим принципом.

### **3. Розвиток продуктивних сил пізнього палеоліту.**

Техніка обробітку каменю та виготовлення знарядь праці у пізньому палеоліті відрізняється від попереднього часу більш прогресивною технологією. Загалом, за технікою обробітку каменю населення пізнього палеоліту досягло найвищого рівня, оскільки вони використали увесь досвід попередніх епох.

У пізньому палеоліті з'явилося багато нових типів крем'яних знарядь. Наприклад, люди навчилися виготовляти ножеподібні пластини. За формою і досконалістю виготовлення пізньопалеолітичні пластини суттєво відрізняються від мустьєрських: вони довгі, рівно огранені, з невеликою ударною площадкою та відбивним бугорком, мають гостре різуче лезо. Їх сколювали зі спеціальних нуклеусів призматичної або конічної форми.

Для отримання пластин вибиралася галька довгастої форми. Один її кінець оббивався, внаслідок чого створювалася рівна площадка. Потім видалялася коркова поверхня каменю. Таким чином, нуклеус був підготовлений до відщепу пластин. Пластини з нього сколювалися за допомогою посередника та ударника, а



не відбійником, як це було характерно для мустьєрської техніки. Посередник, зроблений із відростків рогу, ставився на площадку нуклеуса і по ньому вдаряли ударником. Виникав імпульсний тиск, в результаті якого відколювалося правильної форми довга призматична пластина.

Виготовлення пластин – достатньо складний процес. Тут все мало значення: товщина посередника, під яким кутом і на якій відстані від краю нуклеуса він був поставлений. Особливу значення мала сила удару по посереднику. Після відділення пластин залишалося ядро призматичної форми – нуклеус. Довжина ножеподібних пластин нерідко перевищувала 10 см, а ширина 2-3 см. Зазначимо, що ці пластини використовувалися здебільшого як ножі, хоча з них виготовляли й інші знаряддя – скребки, різкі, вістря дротиків, списів тощо.

Змінилися не тільки прийоми заготовки пластин, але й техніка їх подальшої обробки та виготовлення знарядь праці. Нові способи обробки пластин отримали назву відтискної ретуші. Це був прийом так званої вторинної підправки пластини на кінці або по краю – в залежності від того, яке призначення знаряддя потрібно було виготовити. Підправка проводилася спеціальним інструментом – відтискачем, котрий був сам зроблений з кістяного стержня або ж каменю. Натискаючи на краї, пластини сколювалися мілкі лусочки з каменю, роблячи цим самим, краї пластини більш міцними і гострими. При цьому, майбутньому предмету задавалася потрібна форма.

Скребки, в котрих робоча частина здебільшого округла, виготовлялися шляхом нанесення по краю заготовки дрібної ретуші. Техніка виготовлення різців, що призначалися для роботи по твердому матеріалу – кістці, рогу, дереву, зовсім інша. Робочий край тут формувався за допомогою одного чи декількох невеликих різцевих сколів, нанесених на заготовку впродовж її довгої осі. Інколи кінець різця біля сколу також ретушувався. За формою і технікою різці класифікують як серединні, кутові, бічні тощо. Скребки та різці іноді також виготовляли з відщепів.

Вістря дротиків і списів із кременю формувалися в різній техніці: а) за допомогою плоского двобічного чи однібічного ретушування сколами плоских поверхонь заготовки; б) шляхом круглого крайового ретушування по гранях заготовки. У техніці двобічного плоского ретушування виготовлялися класичні лавролісті вістря

списів солютрейської культури. Вістря до спису в перигорійській культурі мають здебільшого однобічну обробку. Проте для останньої більш характерні вістря, виготовлені способом крутого крайового ретушування, що зумовило специфічні форми цих виробів (гравет – вістря з пластин з однією рівною затупленою спинкою). Пластини і вістря з затупленою крутою крайовою ретушшю зустрічаються і у мадленських комплексах. Інколи, наприклад, при виготовленні вістря з бічною виїмкою костенківського типу, поєднували обидва види ретуші — плоску поверхневу і круту крайову.

Крім ножів із пластин, скребків, різців і вістрів, на палеолітичних стоянках зустрічаються інші типи крем'яних виробів, зокрема проколки, стамесочки тощо. Під час розкопок на стоянці Чулатів під Новгородом-Сіверським на Десні були виявлені великі знаряддя, що дістали назву гігантолів. Їх використовували, напевно, для розбивання кісток тварин.

Поряд з кам'яними виробами у другій половині пізнього палеоліту, зокрема в мадленську добу, людина почала широко застосовувати знаряддя, виготовлені з кістки та рогу — гарпуни, вістря списів, голки, прикраси тощо. Багато таких виробів виявлено, наприклад, на стоянках Молодове на Дністрі, Мізин і Межирич у басейні Дніпра. Як показали археологічні дослідження, люди пізньопалеолітичної доби вмели вже розрізати на смуги і вирівнювати бивні мамонта, з яких виготовляли древко списа разом з вістряма довжиною понад 2 м.

Отже, пізньопалеолітична техніка та породжений нею інструментарій вказує на кардинальні зміни, що відбулися в людину та людським суспільством на протязі останніх 40-30 тис. років. Ці зміни стосувалися як фізичної організації людини, насамперед, розумових здібностей, так і соціальної структури, котра набула прогресивних общино-родових форм, в умовах яких на перше місце виносився колектив і його потреби, а не індивідуальність, з домінуючими «тваринними» потребами, як це було за часів раннього та середнього палеоліту.

#### **4. Господарська діяльність.**

Характер існування і життєдіяльності пізньопалеолітичного населення не був сталим, він теж змінювався у відповідності до глобальних змін довкілля. Основою життєдіяльності було полювання на стадних тварин, доповнене збиральництвом. У періоди з більш

комфортним кліматом у харчовому раціоні зростала частка рослинної їжі. І навпаки, похолодання стимулювало інтенсифікацію полювання. Перебудова фауністичного комплексу вносила зміни і в сам характер полювання, що призводило до змін у спосіб життя. Так, переважання рухливих тварин – бізонів, коней, північних оленів – спричиняло більш мобільний спосіб життя, який передбачав досить значні міграції, іноді на кілька сотень кілометрів. На території України, у пізньому палеоліті, умовно виділяють декілька господарсько-адаптивних укладів. Приміром, на півночі, у Середньому й Верхньому Подніпров'ї у цей період склалося суспільство мисливців на мамонтів; на півдні, у зоні степу – мисливці на бізонів та коней.

Рухливий спосіб життя значною мірою визначав особливості побуту, у тому числі й специфіку житлобудівництва. Багато стоянок людей пізнього палеоліту були постійними, а житла на них – стаціонарними; у Східній Європі відомі, так звані, «довгі будинки», в яких жили десятки людей (наприклад, у Костенках 1). Зазначимо, що постійні житла споруджувалися, зазвичай, у перигляціальному тундростеповому ландшафті. Іноді основою житла слугували кісткові рештки мамонтів – кістки ніг і нижні щелепи використовувалися в якості основи стіни, а верхні щелепи з бивнями в якості зведення (наприклад, Межиричя, Мізин, Добраничівка в Україні). Але самі по собі житла з використанням кісток мамонта не є свідцтвом багаторічної осілості населення. Вважається, що ці масивні конструкції, матеріалом для спорудження яких слугували кістки мамонтів, слугували помешканням лише взимку. Влітку ці поселення на певний термін полишали, мігруючи за традиційним об'єктом полювання. Також відомі і набагато бідніші житла у вигляді куренів або чумів (наприклад, стоянки в Дольни-Вестониці у Чехії, Бурети і Мальта в Іркутській області РФ).

Натомість мисливці на степових тваринне практикували зведення довготривалих поселень із стаціонарними житлами, натомість споруджували легкі конструкції із жердин та шкір тварин, які можна легко розібрати і транспортувати.

Головним у господарській діяльності пізньопалеолітичної людини залишалося полювання, котре було загінним. На першому етапі пізнього палеоліту, набута в попередній період стратегія мисливської діяльності – полювання на стадних тварин та хоботних – суттєво не змінилася. Так, на стоянці Солютре (Франція), під

крутим обривом, виявлено товстий шар кісток коней, що нараховував щонайменше 50 тис. особин. Очевидно, мисливці заганяли тварин до урвища, з якого вони падали вниз і ставали здобиччю людей. Така ж картина нагромадження кісток диких тварин спостерігається і на інших пізньопалеолітичних стоянках. Певні зрушення спостерігаються лише в тому, що вже у пізньопалеолітичних стоянках з території Європи з'являються численні кісткові рештки хутрянних тварин: лисиць, пещів тощо. Ці тварини іноді ставали об'єктом полювання і в давніші часи, але лише у пізньому палеоліті сформувався новий напрямок мисливської діяльності – хутрянний промисел. Певні зміни в орієнтації мисливської діяльності сталися вже на заключних етапах пізнього палеоліту і набуває все більшого значення.

Ці зміни відбилися, зокрема, в тому, що регулярно знахідкою стають рештки бурих ведмедів та кабанів, особливості поведінки яких вимагають застосування дещо відмінних способів мисливства. Отже, люди поступово починають практикувати індивідуальне полювання. Дехто припускає, що саме у пізньопалеолітичний час мали місце перші спроби з приручення диких тварин, зокрема собаки, яких на заключних етапах пізнього палеоліту вже могли використовувати під час полювання. Так, прадавні собакоподібні вовки або вовкоподібні собаки виявлені в Костенках, а прадавні достовірні собаки – на стоянках культур епіграветту або розвиненого граветту Єлісеєвичі 1 у Брянській області (РФ) з датуванням 13-17 тис. років тому. Поховання собаки з датуванням у 12 тис. до н. е. виявлено біля голови похованої жінки в Айн Маллаху в Ізраїлі. Однак достовірно підтвердити факт приручення собак у пізньому палеоліті ще досить складно через те, що морфологічні особливості між одомашненою собакою та вовком на момент приручення були відсутні. Та все ж головним постачальником білкової їжі у пізньому палеоліті були стадні копитні (бізони, коні, олені тощо) та мамонти з волохатими носорогами. Отже, основним способом полювання впродовж усього пізнього палеоліту залишався загінний, що передбачав спільні дії колективу.

Також значні зміни відбулися у тактиці полювання, пов'язані з застосуванням нових технологій та технічних засобів. До таких належить винайдення списокидалки, в основу ідеї якої покладено принцип важеля, що посилював м'язовий імпульс. Завдяки використанню списокидалки пізньопалеолітичний мисливець подвоїв

дистанцію польоту списа. Отже, удвічі збільшилася й зона ураження тварини (до 30 метрів). Вже згадуваний кістяний чи роговий наконечник дистанційного списа мав ще одну перевагу у порівнянні з суцільно кам'яними наконечниками більш ранніх періодів. Кістяні наконечники почали оснащувати крем'яними вкладнями. Гострі ріжучі кромки цих вкладнів значно підвищували проникаючу спроможність списа. За ефективністю кістяний чи роговий наконечник, озброєний крем'яними вкладнями, був не гіршим за крем'яний наконечник. Але він мав і значні переваги: на відміну від суцільно крем'яного ламався значно рідше. Крім того, його відновлення – вставлення нових вкладнів замість зламанних – займало менше часу, ніж повний цикл виготовлення нового кам'яного вістря. Припускають, що вже у пізньому палеоліті були винайдені й пасивні способи полювання – з використанням різноманітних пасток (від ловчих ям до петель та сіток). Проте полювання на таких великих звірів, як мамонти, навряд чи робилася за допомогою ловецьких ям. Користуючись примітивними знаряддями, мисливець не міг вирити дуже велику яму, та й користь від такого методу полювання на великого звіра була дуже сумнівна.

Люди селилися на лесових терасах, поблизу долин річок, на місцях літньої і зимової кочівлі стад диких звірів (наприклад, у долині Везера та його приток, де проходили стада биків, оленів і коней). Тут влаштовувалися облавні полювання, споруджувалися ловецькі ями, а у промерзлій землі викопували ями для тривалого зберігання м'яса. Мисливці іноді покидали свої стійбища, а потім поверталися знову. Стоянки просто неба досліджені у Франції, Нідерландах, ФРН, Східній Австрії, Україні та інших країнах. У Чехії вивчені багаті стоянки: Дольні Вестониці, Пржедмосця та Павлов.

Окремі речі, що знаходять у ході археологічних досліджень пізньопалеолітичних пам'яток дають змогу скласти уяву про те, як люди тієї епохи вдягалися, яке господарське начиння використовували в побуті, як готували їжу тощо. Стосовно одягу пізньопалеолітичних людей, то він варіював у залежності від природно-кліматичних умов проживання. Згідно археологічних знахідок, які були виявлені під час досліджень пізньопалеолітичних поховань, а саме розташуванню намиста, прикрас та мілкої пластики на кістяках, ми можемо стверджувати, що мешканці північних регіонів Євразії, для якої були характерні доволі прохолодні кліматичні умови, носили вбрання такого ж покрою, як сучасне корінне населення північно-

го-сходу Азії. Зокрема, широкого розповсюдження набув комбінезон з капюшоном, що був зшитий зі шкір та хутра. Що стосується господарського начиння, котре використовувалося в побуті, то в основному воно виготовлялося з матеріалів рослинного походження і через це їхні знахідки є доволі рідкісними, поодинокими. Можна припустити, що це були плетені вироби, як-от кошики, підстилки, мотузки, елементи одягу тощо. Посуд, в переважній більшості був дерев'яний, хоча відомі і кістяні ложки, що були виявлені на стоянці Єлисеєвичі (РФ). Деякі речі, як-от жирові світильники, розтирачки для вохри могли виготовлятися з м'яких порід каменю.

Таким чином, господарська діяльність пізньопалеолітичного людства формувалася під впливом існуючих природно-кліматичних умов, котрі є визначальними для суспільств, які базувалися на привласнюючому типі економіки. Для території Європи з її прохолодними умовами полювання на «мамонтову фауну» стало основою для життєдіяльності винятково мисливських колективів, у господарстві яких частка рослинної їжі, що добувалася шляхом збиральництва, мабуть була невеликою.

Натомість, для регіону Передньої Азії та Африки з її посушливими умовами велике значення в господарській діяльності продовжує відігравати збиральництво, у тому числі і злакових культур, котрі в часи мезоліту, поруч з продуктами полювання, стають основними в харчуванні первісних людських колективів.

#### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропогенеза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с

Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація // Кам'яна доба України. Вип. 8. Київ: Шлях, 2008. 184 с.

Сапожников І. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів, 2005. С. 14-31.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Які типологічні підходи застосовують до первісних суспільств?
2. Які найважливіші ознаки роду?
3. Що таке «екзогамія» та «ендогамія»?
4. Які нові технічні новації з'явилися у часи пізнього палеоліту?
5. Що складало основу господарства пізньопалеолітичного люду?
6. Опишіть господарський уклад часів пізнього палеоліту.

## ЛЕКЦІЯ 7.

# СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ РАННЬОЇ ПЕРВІСНОЇ ОБЩИНИ

1. Доба мезоліту (епіпалеоліту). Розвиток продуктивних сил.
2. Соціальна структура.
3. Суспільно-економічні відносини.
4. Організація управління і влади.

### **1. Доба мезоліту (епіпалеоліту). Розвиток продуктивних сил.**

Заключною фазою мисливсько-збиральницького господарства стала доба мезоліту, яка прийшла на зміну пізньопалеолітичним культурам. Разом із матеріальною культурою ці зміни стосувалися способу ведення полювання, котре у порівнянні з пізньопалеолітичним часом набуло більш розвинутих форм внаслідок використання нового засобу – лука і стріл, а у ряді районів, воно поєднувалося з рибальством. Господарство стає різнобічним, а саме людство поступово переходить до осілості.

Отже, самий термін «мезоліт» у науковому середовищі трактують як середньо-кам'яний вік – проміжок між палеолітом і неолітом, й застосовується переважно для території Європи. І, дійсно, початок мезоліту пов'язаний із закінченням льодовикового періоду в Європі та зникненням мегафауни. У свою чергу, ці кліматичні зміни спричинили харчову кризу, яка торкнулася більшості культур європейського регіону (азильську, совтерську, терденуазьку, маглемозе, свідерську тощо). Натомість, для територій, в яких це не простежується, замість терміну «мезоліт» використовують хронологічно ідентичний термін «епіпалеоліт». Для подібних епіпалеолітичних культур, наприклад, натуфійська, культура дзьомон та ін., межа з палеолітом проходить не така різка, а іноді вона є взагалі умовною.

Датування мезоліту варіює в залежності від регіону. На Близькому Сході він розпочався раніше близько 13 тис. років тому і вже біля 10 тис. років, змінився докерамічним неолітом. Проте, на більшій частині Європи мезоліт завершився біля 6-5 тис. років до н. е. Найдовше він протримався в районі Балтійського моря і Фінської затоки (кампінійська культура). Ряд культур мезолітичного типу зникли відносно нещодавно (індіанці півдня Каліфорнії, пігмеї до їх підкорення племенами банту) або ж продовжують існувати сьогодні (племена бушменів, аборигени Австралії та індіанці Амазонії).



*Розвиток продуктивних сил.* Остаточне відтавання льодовика супроводжувалося значними змінами природно-кліматичних умов, котрі носили комплексний характер: змінювалася температура, вологість, а разом і з ними – рослинний і тваринний світ. Ці зміни зумовили формування нового, постльодовикового періоду або голоцену, в межах якого прийнято виділяти ряд кліматичних періодів: пребореальний (X – початок IX тис. до н. е.), бореальний (IX – кінець VIII тис. до н. е.), атлантичний (кінець VIII – початок VI тис. до н. е.), суббореальний (початок IV – середина I тис. до н. е.) та субатлантичний (з середини I тис. до н. е.). Проте доба мезоліту у Європі припадає виключно на преборальний та бореальний періоди голоцену.

Насамперед, з початком мезоліту на теренах Європи спостерігається підвищення температури, що призводить до поступового відтавання льодовика та його відступу на північ. Відступаючи, льодовик залишав після себе великі відкриті простори, величезну кількість озер та заболочену місцевість. Піднімається рівень Світового океану, утворюються Берингова і Гібралтарська протоки, відокремлюються Японські острова, змінюються русла річок, що текли на північ; утворюється Балтійське море і північні озера. Чорне море з'єднується з Середземним. При цьому клімат на півночі Європи змінюється ще декілька разів. На початку танення льодовика (13,5-8,5 тис. р. до н. е.) він був субарктичним, холодним та вологим. Пізніше, біля 8,5-5 тис. р. до н. е. настав період з більш теплим та сухим кліматом. Як наслідок, це давало змогу первісним людським колективам поступово заселяти раніше недоступні території, наприклад північ Скандинавії і Шотландії або високогірні зони – Швейцарські Альпи.

Зазначимо, що зі зміною клімату пов'язано утворення сучасних ландшафтів і рослинних зон. На півночі – тундра і лісотундра, південніше – тайгова зона хвойних лісів, далі – далі зона листяних лісів, лісостепу, степові і пустинні ландшафти. Наприклад, в Англії березово-соснові ліси змінилися дубовими з домішками сосни та ліщини. Подальше збільшення опадів та середньорічних температур призвело до нових змін в складі лісів, наприклад, збільшення чисельності вільхи.

У лісах Центральної Європи пропорції різноманітних видів дерев змінювалися в залежності від ґрунту. В Середземномор'ї екологічні зміни проходили менш різко. Наприклад, в Італії та Греції

поширюються змішані дубові ліси, що сповільнювало появу сучасної асоціації південного дубу, фісташки та ялівцю. Середземноморський клімат на більшій частині Західного Середземномор'я встановився лише з початком бореального періоду. Ще меншим змінам піддалася природа Південної Європи, Кавказу, Середньої Азії.

Склалися і сучасні кліматичні зони приморського континентального, різко континентального, посушливого клімату. Відбулася зміна рослинного і тваринного світу. Характерно, що наприкінці пізнього палеоліту – мезоліті вимирає більшість трав'янистих, які складали основу так званої «мамонтної мегафауни» льодовикового періоду. Наприклад, мамонт на теренах України існував до XI тис. до н. е., а шерстистий носоріг та степовий бізон – до IX-VIII тис. до н. е. Зникли мускусний бик, великорогий олень, лев, гієна, а північний олень значно просунувся на північ. Тому основними мешканцями лісів раннього голоцену Європи стали косуля та олень, що надавали перевагу проживанню на узліссі; дика свиня та лось – гущавині; дикий бик адаптувався до рідкої рослинності паркового характеру. Зазначимо, що зазначені тварини не утворювали великих стад як, наприклад, північний олень. Косулі та лосі, головним чином, ведуть усамітнене життя; благородні олені збираються лише в невеликі стада із самок, молодняка або ж зі зрілих самців; дикі свині живуть невеликими групами. Лише одні дикі бики можуть утворювати великі стада. Як наслідок, поширення нової лісової рослинності та фауни не могло не відбитися на економіці мезолітичного населення Європи і вимагало від них адаптування шляхом проведення кардинальних змін у звичному їм укладі, веденні господарства та перемін у матеріальній культурі. Отже, за доби мезоліту відбувається колосальна за своїми наслідками революція в природі.

Аналогічні за своїм наслідком зміни відбулися і у матеріальній культурі мезолітичних племен. З точки зору розвитку матеріальної культури, мезоліт є прямим спадкоємцем культур пізнього палеоліту. Водночас, у мезоліті спостерігаються початки більш прогресивного, відтворюючого господарства, що, у свою чергу, зближує цю добу з наступною – епохою неоліту. Традиційно, мезоліт виділяють за наступними ознаками: кліматичні зміни; поява та поширення геометричних мікролітів; широке застосування лука та крем'яних наконечників стріл; початок використання перших деревообробних інструментів – сокир і тесел.

Отже, першою технологічною ознакою нової доби стала поява кардинально нових знарядь праці та полювання. Зокрема, в кам'яній індустрії набувають широкого вжитку мікроліти, тобто невеликі, завдовжки 1-2 см крем'яні знаряддя, що мали форму трикутників, ромбів, трапецій, сегментів. На основі зовнішніх форм для мезолітичної доби, зазвичай, виділяють дві групи мікролітів: геометричні та негеометричні (ламінарні). Останні найбільш характерні для культур фінального палеоліту та для початкових етапів більшості мезолітичних культур, наприклад – азильській. Окрім того, могли бути одно- та двобічно оброблені мікроліти.

Сенс використання мікролітів полягав у значній економії кам'яної сировини і можливостей створення з мілких взаємозамінних елементів (головним чином геометричних мікролітів) леза будь-якої довжини для списів, гарпунів, стріл тощо. Окремі види мікролітів (негеометричні) також використовувались як поодинокі знаряддя скребки, проколки, наконечники стріл, мілкі леза. Останні вставлялися в поздовжні прорізи дерев'яної або кістяної оправы знаряддя та закріплювались за допомогою смоли. Внаслідок цього виходила дерев'яна або кістяна зброя з крем'яним ріжучим краєм із мікролітів. Так, у стрілах використовували один-два мікроліти, а в гарпунах та списах – в середньому від шести до вісімнадцяти. Загалом, відкриття мікролітичної техніки було одним з геніальних винаходів людства, яка поширилася по усій території Старого світу. В Європі вона мала велике значення: ця техніка існувала, у деяких випадках, аж до енеолітичного часу.

Як вже зазначено, із мезолітичною епохою пов'язана поява знарядь для обробки дерева – сокир і тесел. Відомо два типи сокир: так званий тип транше і сокира-різак. Перші виготовлялися з уламка кремінню, що мав один гострий бік, який ставав лезом сокири. У цих виробках сколами підправлялися лише бічні грані, щоб вставити сокиру в кістяну муфту. У сокир-різаків, які виготовлялися в техніці двобічного оббивання, лезо формувалося за допомогою одного чи кількох бічних сколів. На відміну від пізнішого неолітичного часу, шліфування цих знарядь не проводилося. Сокири, тесла, а також кайловидні знаряддя – піки, що теж виготовлялися в техніці двобічного оббивання, були великими за формою та масою – отримали узагальнюючу назву – макроліти. Таким чином, мікроліти та макроліти склали основні групи кам'яних знарядь праці доби мезоліту.

Іншим важливим досягненням мезоліту став винахід нової металюної зброї – лука і стрілу. Однак, згідно поодиноких знахідок наконечників стрілу, що походять з печери Сибуду (ПАР), стоянки Сунгір (РФ) та ін., можна припустити, що цю зброю було винайдено набагато раніше, ще за часів пізнього палеоліту. Проте її масове поширення припадає виключно на епоху мезоліту. Переваги лука і стрілу над іншою металюною зброєю, що була в арсеналі пізньопалеолітичної людини, була очевидними. По-перше, лук і стріли були набагато далекобійними у порівнянні зі списом, дротиком та списокидалкою. По-друге, головними перевагами лука, з точки зору мисливця, були його легкість та достатньо велика кількість стрілу, котрі можна було переносити з собою, а також можливість його прихованого використання. Постріл можна було зробити з місця, в умовах лісу чи рівнини, причому з різних положень. Зазначимо, що ця зброя дала новий поштовх розвитку мисливства. Використання лука і стрілу дало змогу інтенсифікувати полювання, і, як наслідок, в окремих випадках, навіть отримати надлишковий продукт, що згодом, призвело до кризи мисливсько-збиральницького господарства. Окрім того, розповсюдження лука і стрілу відкрило нові об'єкти полювання – невеликих тварин та птицю, що раніше було практично неможливим.

Великого значення для мезолітичного люду починає відігравати деревообробка та винайдення для цієї мети нових знарядь – долота, протосокир, тесла. За їх допомогою людина будувала та облаштовувала житло, виготовляла човни, лижі, сані, різноманітні мисливські пастки, дерев'яний посуд та багато тощо. Набувають поширення і землекопні знаряддя – мотика і кирка. Усі ці знаряддя, зазвичай, масивні, а їхні робочі леза набувають форм, які згодом можна спостерігати у виробах з металу.

Поруч з деревообробкою в мезоліті, як і в попередні часи, була поширена обробка кістки, рогу та інших органічних матеріалів (шкіри, берести). Зазвичай, з кістки та рогу виготовлялися предмети мисливського та рибальського спорядження, як-от наконечники стрілу, гарпуни, рибачькі гачки, а також предмети побуту – голки, шила, прикраси та дрібна пластика. Для виготовлення посуду та різноманітного побутового начиння слугували дерево, береста та інші рослинні матеріали.

Іншою, дуже важливою подією в історії людства, що відбулося за часів мезоліту є одомашнення собаки. Крім того, можливо, було

одомашнено й інших тварин, проте на початкових етапах одомашнення, морфологічні відмінності в будові скелету диких і свійських тварин були ще такі незначні, що остеологічні матеріали не дають змоги зробити цілком певні висновки про це.

Донедавна вважалося, що приручення собак відбулося близько 10 тис. років тому населенням натуфійської культури Леванту. Так, на стоянці Айн Маллаха були знайдені рештки літньої людини і чотири-п'ятимісячного цуценяти (натуфійський вовк), що були поховані разом. В іншому натуфійському поселенні, у печері Хайонім, були знайдені люди поховані із двома собаками. Однак, останнім часом дослідники схиляються до думки про те, що перше одомашнення могло відбутися набагато раніше – в часи оріньяцької культури. На користь цієї думки свідчать кісткові рештки цих тварин, що виявлені під час археологічних досліджень в печері Гойє (Бельгія), Пржедмості (Чехія), стоянках Єлисеєвичі (РФ), Мізин (Україна) тощо. З моменту приручення собака почала відігравати важливу роль у господарстві мезолітичної людини. Вона стала помічником на полюванні, охоронцем поселення і, нарешті, у разі необхідності була живим запасом їжі. Є також чимало свідчень на користь того про те, що за доби пізнього мезоліту в Криму почалося приручення свині.

Побут мезолітичних мисливців та рибалок найкраще вивчено за археологічними матеріалами, знайденими на численних стоянках Європи та Азії. Характерні мезолітичні культури – азильська, маглемозе, свідерська, советер, терденуазька та ін. Поширення лісових та степових видів тварин, поява великої кількості водоплавних птахів, риби і молюсків, поширення теплолюбних видів рослинності – усе це надавало багато нових харчових ресурсів мезолітичному люду і відповідно вимагало вироблення нових форм культурно-господарської адаптації.

В нових екологічних умовах, у зв'язку зі зменшенням копитної фауни різко зростає роль рибальства. Це підтверджується багатьма знахідками різноманітних знарядь для рибного лову – вигнутий рибальський гачок (прямий існував за часів пізнього палеоліту), гарпунів. Зазначимо, що як вудка, так і гарпун, були суто індивідуальними знаряддями і не могли давати достатньої для життєдіяльності навіть невеликого людського колективу кількості здобичі. Тому, для рибальства мезолітичне населення почало використовувати сітки, що плелися з верби та оснащувалися дерев'яними поп-

лавцями з кам'яними грузилами. Подібні знахідки були виявлені у торфовищах Скандинавії, на прибалтійських стоянках тощо. Також, використовувалися різноманітні пастки типу верша (каркасна конструкція, що сходиться на конус, щоб риба, яка у неї потрапила, не могла розвернутися) та риболовецьких огорож залишки яких, виявлені у торф'яних нашаруваннях мезолітичного часу.

За часів мезоліту почали виготовляти човни. Вони видовбувалися з цілого дерева (моноксили). Подібні човни були виявлені на стоянках мезолітичної людини в Перте (Шотландія), Пессе (Голландія). Припускається, що човни будували із дерев'яного каркасу, який обтягувався шкірою. Швидше за все, у мезоліті практикували підлідна ловля риби. Велике значення у господарстві мезолітичних племен відіграло збиральництво дикорослих їстівних рослин, коріння і трав. Для успішного збиральництва люди, як і раніше, використовували палку-копачку.

Зі зникненням великих стадних тварин та поширенням відкритого ландшафту втрачає своє значення загінне полювання. Більш невеликі та рухливі види тварин, які мешкали у лісовій зоні, змусили людину змінити традиційний для палеоліту спосіб мисливства. На зміну великим мисливським колективам приходять невеликі групи мисливців, які були озброєні луком та стрілами. Зауважимо, що поступове зникнення мегафауни та зміни кліматичних умов внаслідок відтавання льодовика, змусив мезолітичне людство максимально використовувати усі мисливські, рибальські та збиральницькі ресурси. Це, у свою чергу, вело до посилення рухливості людських колективів, що змушувало їх вести в одних випадках – осіло-сезонний, а в інших – кочівницький спосіб життя. Однак, наприкінці мезоліту найбільшого розповсюдження набули саме общини з комплексним мисливсько-збиральницьким та рибальським господарством.

Європа ще була слабо заселеною. Люди часто селилися біля води, по берегах річок та озер і навіть на болотах, де споруджували житла на палях. У гірській місцевості за житло правили печери та місця під навісами скель. На рівнинах люди будували примітивні штучні житла, що являли собою легкі будівлі, часто овальні й трохи заглиблені в землю. Розміри мезолітичних стоянок значно менші від пізньопалеолітичних. Колективи подрібнюються, однак зв'язки між окремими їх частинами не втрачаються. Вважається, що мезоліт – це час виникнення племен, хоча існує і інше твердження, що

племінна організація суспільства склалася дещо пізніше, з переходом до постійного осілого способу життя в умовах відтворювального господарства. Кількість населення зростає. За підрахунками вчених, у мезоліті на землі мешкало близько 5 млн. осіб (у палеоліті – близько 3 млн., а в неоліті – більше 80 млн. осіб).

Одяг мезолітичних племен варіював залежно від регіону й пори року. Про це свідчать Східно-Іспанські наскельні малюнки, на яких чоловіків зображено голими, з пов'язками на стегнах, а жінок – у дзвоникоподібних спідницях з оголеними руками й верхньою частиною тіла. Безперечно, так одягатися можна було лише на півдні. Північний клімат вимагав повнішого одягу, зшитого зі шкур, однак немає ніяких доказів існування ткацтва.

Таким чином, мезолітичні культури Європи продовжують лінію розвитку пізньопалеолітичних традицій спеціалізованих мисливських господарств. У нових природно-екологічних умовах, старі архаїчні засоби виробництва вже не могли задовольняти тогочасне населення, чисельність якого почала різко збільшуватися і це, врешті-решт, призвело до кризи усього мисливсько-збиральницького господарства та пошуків нових, постійних джерел харчування.

## **2. Соціальна структура.**

Однією з найменш з'ясованих проблем початкової історії людства залишаються питання соціального устрою первісних людських колективів, господарська діяльність яких відповідала би різним етапам привласнюючого господарства. Якщо виробничі та соціальні відносини найдавнішого етапу – доби праобщини реконструюються винятково за археологічними джерелами то устрій, структура та взаємини егалітарних суспільств часів пізнього палеоліту-мезоліту (епіпалеоліту) можуть доповнюватися етнографічними відомостями.

Традиційно вважається, що на зміну архаїчним і замкнутим колективам палеоантропів, прийшли рухливі групи мисливців-збирачів кроманьйонців, які впродовж тривалого часу розселяються по всій території Старого і Нового світу, витісняючи більш відсталі та нездатні до конкуренції інші типи людності. Цьому сприяло нова, більш прогресивна соціальна організація, в основі якої лежали, насамперед, кровноспоріднені зв'язки, на базі яких сформувалася традиційна трирівнева структура – община, рід та сім'я. Зазначимо, що подібний устрій характерний лише для періоду ранньородо-

вої общини, оскільки плем'я, як надобщинна організація, виникає лише з переходом до відтворюючого господарства, тобто не раніше кінця мезоліту (епіпалеоліту). Тому, в якості такої надбудови у ранньородових суспільствах виступають так звані нексуси або деми. А отже, соціальна структура згідно сучасних уявлень виглядає наступним чином – нексус (деми) – община – рід та сім'я.

Для подібних суспільств, які виживають за рахунок полювання та збиральництва, характерним є замала щільність населення (переважно одна людина на 1 км<sup>2</sup>), невеликі розміри общин (приблизно 20-30 осіб) та незначна соціальна диференціація. Втім, за останнім показником мисливсько-збиральницькі суспільства демонструють між собою значні відмінності. Так, для австралійських аборигенів притаманна яскраво виражена нерівність між чоловіками та жінками, а також старшими і молодшими чоловіками. Іноді подібні мисливсько-збиральницькі суспільства називають «неегалітарними». З іншого боку, для сучасних мисливців Африки (пігмеїв, бушменів, хадза) характерна рівність усіх членів общин, що дає змогу говорити про «егалітарні» мисливсько-збиральницькі суспільства.

Отже, основною формою організації первісного суспільства в часи пізнього палеоліту – мезоліту стала локальна община. Так, звичайно, називають відособлено живучі, економічно самостійні більш-менш автономні групи мисливців, збирачів та іноді ранніх землеробів. Проте, слід мати на увазі й те, що цей самий термін може використовуватись для позначення багатьох пізньопервісних та післяпервісних локальних суспільств, про «політичну» автономність яких вже не приходиться говорити. Всі або більшість членів цієї локальної общини можуть бути пов'язані кровноспорідненими узами, однак це не є обов'язковим правилом. Зазначимо, що локальна община мала досить гнучку структуру, оскільки могла як збільшуватися чи зменшуватися, або ж змінювати свій якісний склад. Це дає змогу виділяти як багатородові або дисперснородові общини, котрі об'єднували декілька родів в один альянс (нексус) та однородові або компактнородові. Існування останніх переважно відбувалося в досить несприятливих екологічних умовах.

Зазначимо, що локальна община, на відміну від окремих сімей, була головним економічним осередком первісного суспільства, і на користь цієї думки свідчить ряд факторів. *По-перше*, успішне полювання та збиральництво могло бути можливим лише за рахунок ко-



лективного полювання, в якому брали участь переважна більшість сімей, що були об'єднані в одну локальну общину. *По-друге*, окремий сімейний колектив за рахунок своєї малочисельності та природно-кліматичних умов доби пізнього палеоліту-мезоліту (епіпалеоліту) був практично не життєдіяльний, оскільки втрата навіть одного дорослого члена сім'ї внаслідок хвороби або ж смерті негативно відбивалася на колективі. *По-третє*, в умовах привласнюючого господарства економічна незалежність сімей через низький рівень розвитку виробництва практично неможлива. І лише об'єднання сімей-родів в єдину общину давало первісному людству шанс вижити та успішно проводити свою виробничу та господарську діяльність.

Що стосується чисельності та структури ранньородової общини, то вона за доби пізнього палеоліту та мезоліту (епіпалеоліту) була різною, оскільки на неї безпосередньо впливали природно-кліматичні умови, зумовлені періодичними наступами льодовика в Європі, постійними посухами й недостатністю і розосередженістю харчових ресурсів у тропічній зоні. Так, згідно археологічних джерел, прильодовикові общини мисливців-збирачів Європи були нечисельними. Більшість первісних стійбищ, що були виявлені на території України (Мізін, Доранічівка, Межиріччя та ін.), нараховували лише 5-6 будівель, в яких могли проживати 5-7 осіб. По суті, кожна будівля – це окрема сім'я в межах одного роду, що утворювали ранньородову общину. А отже, чисельність однієї общини складала, як правило, 25-35 осіб або 5-7 сімей. При цьому, для успішної життєдіяльності подібних общин чисельність дорослих чоловіків та жінок, без врахування дітей та літніх людей, повинна була скласти не менше 10-12 осіб, або ж 40%. Подібна структура та чисельність общин простежується серед сучасних палеоазіатів, наприклад, нганасан Таймиру, ескімосів внутрішніх районів Аляски тощо.

Ще однією особливістю ранньопервісних общин був кочовий характер, що зумовлювався домінуючим мисливсько-збиральницьким господарством. Це стосується і більшості сучасних синполітейних мисливсько-збиральницьких суспільств, які представлені кочовими екстенсивними мисливцями-збирачами. Помітні зміни від них демонструють лише «вищі» спеціалізовані мисливці-збирачі (класичним прикладом можуть слугувати індіанці Північно-Західного узбережжя Північної Америки), які характеризуються осілістю та відносною щільністю населення – більше однієї людини на 1 км<sup>2</sup>, значними розмірами общини, що нараховують понад 400

осіб, та вираженою соціально-економічною нерівністю. Зазначимо, що подібні суспільства виникали тільки на територіях з багатими природними ресурсами, і все одно мали виражені межі для свого розвитку, оскільки не мали достатньо ефективних засобів розширення своєї екологічної ніші.

Отже, нижче рівня общини можна виділити два типи організації. Один – постійний – сім'я, переважно парна, рідше – полігамна, що складалася з батьків та їх дітей. Другий тип – ситуаційний – це виробнича група, що тимчасово відокремлювалася від общини у пошуках їжі чи інших необхідних для життєдіяльності ресурсів. Такою групою може бути або окрема сім'я, чи об'єднання, що складається з членів інших сімей. На практиці доволі важко, або навіть іноді неможливо провести межу між подібними об'єднаннями чи, власне, общинами, оскільки самий склад колективів рухливих мисливців-збирачів був досить нестабільними внаслідок широко поширеної традиції переходу із однієї групи до іншої.

Співтовариства надобщинного рівня у мисливців-збирачів теж, зазвичай, були досить аморфні. Вони склали собою неформальні альянси з декількох сусідніх общин, члени яких у силу територіальної чи мовної близькості контактували один з одним (укладали шлюби, утворювали ситуаційні об'єднання) частіше, ніж з членами інших общин. Для позначення таких суспільств використовуються різні терміни, найменш двозначними з яких є «нексус» (nexus), що був запропонований Л. Вишняцьким. Часто у науковій літературі можна знайти інший термін – деми. Нексуси (деми) можуть бути як відосбленими не тільки в соціальному, а й у лінгвістичному плані.

Судячи з етнографічних відомостей, члени різних общин, що склали нексус, звичайно ж усвідомлювали свою приналежність до деякого соціального організму, котрий об'єднував та відрізняв їх від інших подібних утворень. Деяко інша, більш жорсткіше структурована та історично пізніша форма надобщинної організації, що притаманна переважно для осілих мисливців-збирачів та ранніх землеробів, це плем'я. Однак виникнення племені, як форми суспільної або надобщинної організації, могло скластися не раніше кінця доби мезоліту (епіпалеоліту) в часи переходу до відтворюючого господарства. Плем'я відрізнялося від нексуса збільшеною закритістю та визначеністю складу і територіальних меж, а у ряді випадків наявністю більш-менш постійних лідерів або навіть формальних лідерських позицій, тобто органів влади, що зароджуються.

Отже, трирівнева соціальна структура – сім'я, община та нексус (згодом плем'я) сформувалася, ймовірно, не пізніше кінця середнього палеоліту (доби мустьє). Як наслідок, вже у пізньому палеоліті багато общин були пов'язані мережею шлюбних взаємовідносин, що давало змогу утворювати більш-менш постійні союзи. Переважна більшість людей всередині подібних альянсів були кровноспорідненими. Групи родичів, що вели своє походження від одного пращура, могли усвідомлювати себе як особливу сутність – рід. В усякому разі, в багатьох первісних суспільствах, що зафіксовані етнографами, поділ на роди відігравав визначну роль у соціальній структурі, що знаходило своє відбиття в ідеології та ритуалах. Члени роду цілком могли жити в різних общинах, проте ядро кожної локальної общини утворювали, звичайно, люди, що належали до одного роду: жінки, якщо общини були матриликальними або ж, навпроти, чоловіки за умови переважання патрилокальності. При цьому, шлюбні відносини між членами одного роду в переважній більшості випадків абсолютно були неможливими через пануючий звичай екзогамії. Цей звичай, як ми вже знаємо, був найважливішим фактором формування і стабілізації надобщинних та надродових соціальних організмів (спочатку нексусів, а згодом племен).

### **3. Суспільно-економічні відносини.**

За часів ранньородової общини, майже чи не єдиним джерелом існування первісних колективів було мисливство та збиральництво, котре іноді могло доповнюватися рибальством. Тому, соціально-економічні відносини в ранньопервісних общинах, зазвичай, будувалися навколо процесу організації полювання та збиральництва, шлюбно-сімейних відносин, розподілу праці та перерозподілу здобичі.

Впродовж усієї стадії ранньопервісної общини рівень розвитку продуктивних сил був настільки низький, що вижити можна було лише за умови тісної трудової кооперації між окремими локальними общинами. Однак і кількість продукції, зважаючи на природно-кліматичні умови, вони могли отримати продукції в край обмеженій кількості, достатній лише для фізичного виживання колективу. Так, тропічні ліси Азії, Африки, Південної Америки, напівпустелі та пустелі Австралії та Східної Африки, льодовики у Європі мали обмежені природні харчові ресурси, котрі ж, в свою чергу, були нерівномірно розподілені за порами року. Внаслідок цього,

первісним людським колективам постійно бракувало їжі, особливо білкової. А сезонний голод, що був постійним супутником пізньопалеолітичної та мезолітичної людності, вимагав від них постійного кочування та сприяв формуванню специфічних форм матеріальної культури, соціально-економічних відносин і суспільної організації. А отже, однією з головних проблем реконструкції соціально-економічних відносин часів ранньородового суспільства є питання форм власності на головні засоби виробництва, перерозподіл здобутих харчових ресурсів у середині общини та розподіл праці.

**Форми власності та розподіл харчових продуктів.** Однією з рушійних сил соціогенезу по праву вважається власність, котра, насамперед, виступає як категорія, від якої залежить розвиток усіх суспільних відносин з приводу володіння та користування матеріальними благами. Згідно сучасних уявлень, які базуються на етнологічних та археологічних відомостях, *для ранньопервісної общини або егалітарних суспільств прийнято виділяти дві основні форми власності – колективну та індивідуальну*, котрі у деяких випадках часто могли поєднуватися.

Передусім, зазначимо, що під колективною власністю розуміють колективне володіння, використання та рівноправну участь усіх членів роду, общини у розподілі наявних харчових ресурсів та інших матеріальних благ. Ймовірно, дана форма власності вже існувала за доби праобщини, оскільки в екологічних умовах палеоліту та низького розвитку продуктивних сил, лише рівнозабезпечуючий розподіл отриманих харчових ресурсів та спільне володіння і користування головними засобами виробництва могли забезпечити успішну життєдіяльність первісних людських колективів. В цьому контексті під головними засобами виробництва або ще об'єктами власності ми розуміємо, насамперед, землю, котра в егалітарних суспільствах завжди виступає у якості промислової території з усіма наявними в її межах об'єктами полювання, збиральництва та рибальства, сировиною для виготовлення знарядь праці тощо. При цьому, право на володіння цією промисловою територією вважалося винятковим лише для однієї або споріднених общини, члени якої спільно вели на ній своє господарство. Подібний стан речей сьогодні простежується серед більшості сучасних егалітарних суспільств, зокрема аборигенів Австралії, індіанців Південної Америки (яганів, піраха).

Водночас, етнологія знає випадки, коли жодної форми власності на промислову територію з боку роду чи общини не існувало

взагалі. Зокрема, подібне відношення до кормової території простежується серед племені хадза у Східній Африці та ескімосів Півночі, котрі існують у досить несприятливих природно-кліматичних умовах. де проблема виживання та пошуку їжі змушувало людські колективи взаємно користуватися цими угіддями.

Хоча територією користувалися усі члени однієї локальної общини, в якості номінального власника міг виступати й рід, предки якого вважалися одвічними мешканцями цієї місцевості. Територіальні межі промислових земель, зазвичай, були прозорими, так що сусідні групи могли полювати на одних цих же угіддях сумісно або ж поперемінно. Лише у міру збільшення чисельності населення питання про спільне використання та кордони промислових угідь общини могли стати доволі гострими і призводити до сутичок між різними групами. Так, у 2012 р. у Кенії, на захід від озера Туркана, було виявлено залишки групи 27 давніх мисливців-збирачів без жодних ознак умисного поховання, котрі, на думку дослідників, були вбиті в ході боротьби за ресурси водойми близько 10 тис. р. до н. е.

Колективна власність могла поширюватися також й на мисливські загороди, риболовні загати, човни, житла, вогонь тощо. В цьому контексті виникає проблема розуміння прав власності на належні окремим особам індивідуальних, в більшості випадків виготовлених ними самими, знарядь праці – списів, луків і стріл, сокир тощо.

Характерно, що сьогодні серед дослідників немає єдиної точки зору в розумінні характеру об'єкта, форм власності в егалітарних суспільствах. Етнологічні дані трактують знаряддя праці як особисту, навіть приватну власність, котра після смерті ховалася з власником або ж унаслідувалася близькими родичами. Поховання з супровідним матеріалом, який включав у себе і знаряддя праці, відомі ще за мустьєрської доби (Шанідар) та пізньопалеолітичних поховань (Сунгир).

Проте з іншого боку, у сучасних бушменів, яганів, аборигенів Австралії існують звичаї, котрі дозволяють брати без дозволу належні одному члену тієї ж групи знаряддя, предмети або змушували його ділитися ними. В такому випадку можна говорити про тільки приватне користування речами, що знаходилися у колективній власності або ж про не сувору індивідуальну власність, яка підкорялася нормам колективної власності.

Стосовно розподілу матеріальних благ, то вони були просто фізично немінучі. Наявні відомості дають змогу виділити декілька

форм розподілу продукту – рівнозабезпечуючий, котрий в свою чергу можна розділити на розбірне споживання і розподіл між окремим групами в межах общини та нерівномірний.

На думку археологів, для ранньородових суспільств домінуючим є саме рівнозабезпечуючий розподіл їжі між усіма членами общини незалежно від ступеню їхньої участі в організації здобичі їжі. Справа в тім, що рухливий спосіб життя, малі розміри групи та обмежене виробництво не залишало місця для існування якої-небудь майнової нерівності, і члени подібних об'єднань мали однаковий статус й доступ до матеріальних благ. Останнє могло забезпечуватись тим, що, по-перше, земля та інші ресурси знаходилися в колективному користуванні, а, по-друге, існували різні механізми перерозподілу отриманого продукту, котрі зводили нанівець або робили малопомітними наслідки тієї природної обставини, що в будь-якому суспільстві одні індивіди завжди є більш умілими або більш працелюбними ніж інші. Тому і виробництво в його різних видах (полювання, збиральництво їстівних рослин, заготівля палива тощо) і споживання могло носити як індивідуальний, так і колективний характер.

Однак як і в першому, так і у другому випадках, всі отримували приблизно рівні частки від наявного. Зазначимо, що подібний розподіл міг бути можливий лише за умови досить сприятливих умов, коли за рахунок вдалого полювання общини отримували не тільки життєзабезпечуючий, але й навіть невеликий тимчасовий надлишковий продукт. У свою чергу, надлишок продукції породжував не тільки рівнозабезпечуючий, а й трудовий розподіл, тобто отримання продукту з врахуванням затраченої праці.

Проте, ми маємо багато прикладів визначеної нерівності у доступі до мисливської здобичі, переважно до м'яса і, особливо, до жирів. Такі випадки зафіксовані навіть для бушменів, пігмеїв та хадза Південної і Центральної Африки, котрі сьогодні вважаються еталоном егалітарних суспільств. Ще більшою мірою нерівність при перерозподілі здобичі зустрічається серед деяких груп аборигенів Австралії. Диспропорції виникають в силу простої неможливості точного поділу продуктів, а також внаслідок вживання частини здобичі до її загального розподілу. Іноді, особливо в кризових ситуаціях останні залишки продукції могли отримувати лише працездатні члени общини – передусім мисливці, тоді як усі інші (діти та літні люди) перебивалися незначною кількістю їжі або ж голо-

дували. А в особливо критичних випадках, коли їжі практично не лишалося, практикувалося вбивство літніх людей (геронтоцид) та дітей, переважно дівчат (інфантицид).

Більш суттєві диспропорції в доступі до матеріальних благ простежуються серед осілих мисливців-збирачів. У деяких випадках для окремих мисливсько-збиральницьких колективів можна навіть говорити про наявність певної майнової нерівності, що виражається не тільки в непропорційному розподілі харчових та інших продуктів, але й в неоднакових правах на різні нерухомі (земельні наділи, дерева) та рухомі (знаряддя праці) засоби виробництва. Такі суспільства іноді називають пізньопервісними. По відношенню до них термін «егалітарний» не використовується або застосовується з великими обмеженнями. Це стосується й до багатьох груп, господарство яких вже або частково є відтворюючим, тобто включає в себе елементи землеробства і скотарства.

**Шлюбно-сімейні відносини.** Важливу роль у визначенні структури первісних суспільств відіграло те, як в них будувалися шлюбні відносини. Археологічні матеріали, на превеликий жаль, залишають нам дуже мало можливостей для міркувань на цей рахунок, проте данні приматології, палеоантропології та етнографії все таки дозволяють припустити деякі загальні тенденції еволюції в цій важливій для соціогенезу галузі соціального укладу.

На відміну від доби праобщини з її переважно нерегульованими та невпорядкованими шлюбно-сімейними відносинами нова соціальна організація привнесла багато змін у цій сфері. Насамперед, це наявність різних статевих табу та звичаю екзогамії, котрі практично унеможливили статеві стосунки між близькими родичами. Саме подібні обмеженні з часом сформували дуально-родовий екзогамний груповий шлюб, за яким усі чоловіки однієї кровноспорідненої групи могли мати шлюбні відносини з жінками іншого роду. При цьому, на думку І. Колера, в шлюб ступали не по одному, а в масі, тобто одружувались не окремі особи, а вся група. І тут немає нічого дивного, оскільки в основі подібних групових шлюбах лежало поняття колективної власності з якої і витікав колективний шлюб. Звичайно, це тягне за собою зовсім інші родинні стосунки ніж ті, які ми знаємо сьогодні, і породжує зовсім інший класифікатор родинних назв. Так, усіх літніх людей прийнято називати батьками і дідами, матерями і бабками; усе молоде покоління – синами та дочками, онуками та онучками; люди одного і того ж самого покоління

ня називали себе братами і сестрами. Водночас, з самого моменту народження хлопчик в недалекій перспективі вже вважався чоловіком жінки з іншого роду і навпаки. Завдяки цьому небезпека кровозмішення та конфліктів серед чоловіками одного роду усувалася.

З часом, із групового зароджується парний шлюб, котрий, зважаючи на те, чи має один чоловік декілька жінок, чи одна жінка має декілька чоловіків, міг приймати форму полігнії (полігамії) чи поліандрії. Зазначимо, що парна сім'я, котра існувала в межах ранньородового ладу, за умов привласнюючого господарства ще не була економічним осередком, роль якого належала общині, оскільки практично була позбавлена виробничих функцій. Також, важливою ознакою сім'ї було визначення рахунку спорідненості, що могли будуватися як за жіночою (матрилінійність), так і чоловічою лінією (патрилінійність). Відмітимо, що самий по собі парний шлюб не був стійким, а сама парність могла бути відносною через те, що подібні шлюби могли доповнюватися «додатковими шлюбами» типу австралійського «пірауру» або ж близькими до цього звичаями. Отже, шлюб міг бути як тимчасовий, так і постійний.

Перший, з самого початку був розрахований на короткий час, а другий укладався на все життя, або ж був постійний в принципі, однак передбачав варіант розлучення в будь-який момент. Зазначимо, що тимчасові групові або парні шлюби могли укладатися між представниками різних общин за умов спільного користування однією промисловою територією чи мисливськими угіддями з метою запобігання якихось збройних конфліктів.

Отже, пануючі погляди на шлюбно-сімейні відносини часів ранньородової общини базуються, переважно, на етнологічних реконструкціях, які були вперше сформульовані Л. Морганом. Згідно нього усі системи кровної спорідненості можна поділити на два типи – описові та кваліфікаційні. Якщо перші характерні переважно для пізньопервісних або політичних суспільств, у яких вже домінує моногамна сім'я з чітко визначеним колом близьких родичів, то другі – винятково притаманні для егалітарних суспільств, можливо, як пережиток групового шлюбу, де усі дорослі чоловіки і жінки шлюбного віку позначаються для усіх дітей одним терміном – батько і мати, хоча вони чітко розрізняють власних батьків від інших. Подібні відносини спостерігаються сьогодні серед аборигенів Австралії.

На відміну від етнографів, археологи реконструюють шлюбно-сімейні відносини, спираючись на будову пізньопалеолітич-



них стійбищ. Зважаючи на те, що кількість будівель на подібних поселеннях (Межиріччя, Мізин) пересічно складало 5-7, загальною площею в середньому до 10 м<sup>2</sup>, можна зробити висновок про існування парної сім'ї вже на початку пізнього палеоліту. Схожі висновки були здійснені археологом С. Бібковим, який також вважав, що на початок мезоліту вже існувала патріархальна парна сім'я.

Важливою ознакою шлюбно-сімейних відносин є визначення локації шлюбного оселення та ведення рахунку родинних стосунків. Прихильники розподілу общино-родового ладу на періоди матріархату та патріархату вважають, що на початку пізнього палеоліту вже існувала матрилінійність з матрилокальним (уксирилокальним) шлюбним оселенням. Тобто, після одруження чоловік згідно звичаю екзогамії переходив на проживання до жінки, стаючи адаптованим, а згодом і повноправним членом її общини. При цьому він не поривав відносини і з своїм родом. Однак існують й інші точки зору на цю проблему. Так, шлюб на початкових етапах міг бути й дизлокальним. Тобто, після одруження кожен з подружжя залишався у своєму родові, а для статевих стосунків вони могли зустрічатися, скажімо, на нейтральній території. Така форма дещо нагадує так званий гостьовий або Годвін-шлюб (за прізвищем англійського філософа У. Годвіна), для якого також було характерно роздільне проживання подружжя, відсутність спільного господарства та побуту.

І дійсно, на початкових етапах пізнього палеоліту така дизлокальна форма шлюбно-сімейних відносин швидше за все мала місце, оскільки в тих екологічних умовах та малочисельності мисливсько-збиральницьких колективів втрата навіть одного дорослого чоловіка була відчутною. Тому, кожен рід та община були зацікавлені в збереженні чисельності важливих для добування їжі мисливців, і не завжди заохочували перехід на постійне прожиття чоловіка до общини його жінки. І лише згодом, у міру збільшення чисельності общин, подібні переходи стали нормою та головною ознакою екзогамного шлюбу.

Також існує теорія, до речі підтримана багатьма етнологами та археологами про те, що на початкових етапах общино-родового ладу вже існував парний або унілокальний шлюб, для якого, як вже зазначено, характерне сумісне поселення і проживання подружжя. Це підтверджується тим, що більшість сучасних синполітейних мисливсько-збиральницьких суспільств практикують саме уніло-

кальний, а не дизлокальний шлюб. Водночас, у сучасних первісних мисливців-збирачів поруч з матрилокальним практикується і патрилокальний (вірілокальний) шлюб, з чого можна зробити висновок про паралельне зародження матрилокального і патрилокального шлюбного оселення. Проте, на думку Ю. Семенова, подібна ситуація, коли починає домінувати патрилокальна сім'я, притаманна лише для общин, матеріальна культура і господарство яких відповідає часу кінця мезоліту.

Таким чином, існуючі відомості про шлюбно-сімейні відносини часів пізнього палеоліту-мезоліту дають змогу припустити, що на початкових етапах появи общино-родового ладу вже існувала екзогамна парна сім'я з переважно матрилокальним шлюбним оселенням. Характерною особливістю цієї сім'ї було те, що вона була позбавлена як відокремленої власності, так і виробничих функцій, тобто ще не виступала у якості економічного осередка, а рахунок спорідненості ще не був пов'язаний зі спадкоємністю, виконуючи переважно соціальні функції.

**Статеві-вікова організація та розподіл праці.** Важливим аспектом соціально-економічних відносин у ранньопервісній общині було усвідомлення статево-вікової організації та розподілу праці між членами групи, оскільки саме від цих чинників і залежало виживання колективу. Зазначимо, що статево-віковий розподіл та пов'язаний з ним розподіл праці був зумовлений вузькою господарською мисливсько-збиральницькою спеціалізацією общини і, як наслідок, пронизував усе суспільне життя ранньородових суспільств. На цій підставі в первісних колективах, зважаючи на вік та фізичні можливості особи мисливця чи збирача, створювалися особливі статево-вікові групи, належність до яких породжували зв'язки і відносини, визначали поведінку та ієрархію в колективах, котрі в свою чергу тісно перепліталися з общинними і родовими структурами. І дійсно, початковий колективізм, в умовах якого існували первісні люди, вимагав від мисливсько-збиральницьких колективів тісної згуртованості, підкорення своїх власних інтересів потребам власної общини, засвоєння своєї ідентичності. З однієї сторони, це забезпечувалося єдиним для общини родовим культом, а з іншого – вихованням.

Традиційно, з огляду на етнологічні дані, статево-віковий розподіл у ранньопервісних суспільствах міг мати формалізований як це простежується в аборигенів Австралії, так і неформалізований

характер, як у ескімосів. Відмінність між ними полягала в степені участі різних статевих-вікових груп у процесі добування їжі, виробництва, переходу з однієї вікової категорії до іншої, набуття певного прав і обов'язків, котрі впливали з досягненням певного віку. Однак як і у першому, так і у другому випадках, завжди виділялися категорія дітей, дорослих чоловіків і жінок та літніх людей.

Розподіл суспільства на статеві-вікові категорії в умовах ранньопервісної общини був досить важливим чинником для консолідації общини. Починаючи з дитячого віку, дитину намагалися залучати до виробництва та ведення господарства. Важливим аспектом цього процесу було засвоєння дитиною звичаїв та традицій суспільства, в якому вона зростала. Дівчатка та хлопчики в переважній більшості випадків до 5-7 років виховувалися спільно, а з 7 років – роздільно. Вихователями виступали не тільки рідні батьки, а практично весь рід чи община. При цьому, хлопчиків, окрім власного батька, виховували лише дорослі чоловіки-мисливці, а дівчаток – лише жінки. При досягненні 12-13 років юні члени общини вже могли виконувати будь-яку роботу по господарству, виготовляти знаряддя праці та бути корисним суспільству. Тому, найбільш важливою подією в житті кожної дитини був перехід з категорії підлітків до категорії дорослих.

Цей перехід супроводжувався певними випробуваннями і урочистою таємною обрядовістю, котра відома під назвою ініціації. У різних суспільствах ініціація мала на меті підготовку дітей до виробничого, шлюбно-сімейного, ідеологічного та суспільного життя в якості повноправного члена общини. Зазвичай, ініціації полягали у різних випробуваннях, котрі мали на меті перевірити фізичну витривалість, силу, хоробрість, спритність, та дисциплінованість юнака і, як наслідок, показати корисність його суспільству як воїна-мисливця. Водночас, у переважній більшості випадків, ініціація передбачала завдання підлітку фізичного болю, або ж страждання. Наприклад, згідно описів Ч. Маунфорда, сучасні аборигени Австралії практикують проведення ініціації в декілька етапів. З настанням підліткового віку юнака, котрий до того моменту був оточений загальною увагою, турботою, раптово виганяється рідними з батьківського помешкання. З цього часу і до закінчення обряду обрізання – на протязі одного року до нього відносяться як до чужинця або вигнанця. Він тепер спить неподалік стійбища, не має права наближатися до жінок та розмовляти з ними. Натомість, неопіт може

спілкуватися лише з літніми людьми і лише тоді, коли вони самі його покличуть, при цьому відповідати їм він зобов'язаний лише пошепки.

Життя вигнанця йде наступним чином – днем він може знаходитися серед чоловіків – мисливців, а вночі спить лише біля свого вогнища. За цей час його навчають законам роду та дають йому релігійно-моральне виховання. Через деякий час його під стенання жінок, крики та тупіт мисливців його схоплюють літні наставники і ведуть в таємне місце, де помазують кров'ю тіло юнака, після чого здійснюють перший обряд ініціації – чоловіче обрізання, що для аборигенів Австралії є одним з найважливіших кроків на шляху до зрілості.

Після цього, юнаку надягають на голову пов'язку, котра свідчить про його суспільне зростання, і тепер його можна бачити лише серед літніх наставників та мисливців-охоронців поселення. Він і надалі зобов'язаний уникати жінок, не дивитися на них та отримує нове ім'я – вангарапа – «хлопчик, що переховується». Разом з похилими чоловіками він здійснює тривалі подорожі, знайомлячись з побутом інших дружніх племен.

Наступний обряд ініціації пов'язаний з підрізанням статевого органу (повздовжній надріз пенісу). Цей обряд є самим тяжким і болісним випробуванням із всіх і знаменує перехід неофіта в повноправні члени суспільства. Тепер він може одружитися, якщо його наречена доросла, і отримує право брати участь у раді племені чи роду. В цьому випадку успішного завершення ініціації відбувалося загальне святкування з різними церемоніями, піснями і танцями.

Слід додати, що далеко не всі юнаки в змозі витримати усі поневіряння і тортури, яким вони піддаються під час ініціації: деякі гинуть від катувань і поневірянь. Ймовірно, саме тому юнаки, що проходять ініціації, є ізольованими: жінкам і дітям найсуворіше заборонено навіть наблизитися до тієї місцевості, де знаходиться табір посвячуваних, щоб вони не могли бачити катувань і чути їхні стогони і крики. До речі, в ході ініціації також можуть наноситися рани, практикується голодування, вибивання зубів тощо.

Навпроти, в африканському племені сурма практикується ритуальні бійки на жердинах «донга», в ході яких неофіту потрібно перемогти супротивника, а в бушменів потрібно було взяти участь у полюванні, де потрібно було нанести вирішальний удар. В обидвох випадках невдача означала перенесення ритуалу посвяти на рік, а

це – величезна ганьба. Тому чимало хто з підлітків накладає на себе руки. Отже, надзвичайна жорстокість обряду ініціації, безперечно, сприяла з одного боку – відсіву та знищення слабких тілом і, головне, духом, а з іншої – культивувала, заохочувала та передавала по спадковості високі якості мужності, стійкості та скромності.

Що стосується дівчат, то вони теж, як і хлопчики, були зобов'язані пройти обряд ініціації. Проте, на відміну від чоловічих – жіночі ініціації були більш «гуманними». Дівчинку могли примусити дотримуватися деяких харчових заборон, навчали веденню домашнього господарства, міфам і пісням та готували до майбутнього подружнього життя. При цьому, в більшості африканських племен, наприклад плем'я покот в Кенії, індіців кечуа-аймара в Болівії та Перу, аборигенів Австралії тощо практикувалося жіноче обрізання та дефлорація.

Отримавши новий статус дорослих чоловіків і жінок, вони автоматично, як вже зазначено, ставали повноправними членами суспільства з встановленими правами та обов'язками. Водночас, нерідко групи дорослих або зрілих чоловіків та жінок, не зважаючи на шлюбні відносини, утворювали відособлені групи, що найяскравіше простежується у веденні господарства.

З точки зору реконструкції ранньопервісної общини важливе значення становить проблема граничного віку чоловіка-мисливця та перехід його в категорію літніх людей або старійшин. Згідно спостережень Дж. Вудберна, котрі базуються на даних африканського племені хадза, що мешкає на півночі Танзанії, вік 45 років розглядався як верхня межа активного полювання, а отже, 16-45 річні мисливці і складали основну мисливську виробничу групу. Натомість, Ф. Роуз на прикладі австралійських аборигенів занижує верхню межу до 42 років, однак це ще не означало повної відмови «літнього» мисливця від участі у полюванні як групового, так і індивідуального. Схожа ситуація стосується і жінок, лише з тією відмінністю, що граничний вік перебування у «середній» статево-віковій категорії наступав з початком менопаузи або здатністю народжувати дітей.

Стосовно літніх людей або старійшин, то на них покладалася достатньо важлива для суспільства виховна та ідеологічна функція. Так, літні жінки доглядали дітей молодих матерів та передавали свій досвід дівчаткам-підліткам при підготовці до ініціації, а літні чоловіки відповідно навчали хлопчаків. Зазначимо, що термін сам

«старійшина» слід дуже обережно застосовувати, і він стосується переважно адміністративної сфери діяльності доволі обмеженого кола осіб, а не з настанням певного віку, оскільки вік сам по собі не може бути критерієм для занесення особи у категорію «старійшин». Не зважаючи на участь літніх людей у процесі виховання дітей і підлітків, у разі втрати ними працездатності їх очікувала незавидна участь: їх могли вбити так само, як і важко хворих, ослаблених від голоду та дітей, котрих не могли прогодувати.

Оскільки переважно усі чоловіки займалися мисливством, а жінки збиральництвом, тому найбільш важливим у взаємовідносинах між ними був розподіл праці. Загалом, однією з головних ознак будь-якого розвинутого суспільства є існуючий у ньому суспільний розподіл праці. Однак суспільні розподіли характерні переважно для економік, що засновані на відтворюючих типах господарства та існують у сфері регулярного надлишкового продукту, де кожна сім'я перетворювалася на економічний осередок, самодостатню господарську одиницю, що може забезпечити себе усім необхідним.

Для ранньородової общини з її привласнюючим типом економіки суспільний розподіл праці в сучасному його розумінні був відсутній або ж знаходився в зародковому вигляді. Єдина форма розподілу праці, котру можна простежити практично на всіх етапах розвитку первісності, починаючи від праобщини до часу занепаду первісного суспільства, – це розподіл праці між чоловіком і жінкою або статево-віковий розподіл.

Отже, полювання на великих тварин майже незмінно залишається чоловічою сферою діяльності, а збиральництво рослин займаються переважно жінки. Зазначимо, що етнографам відомі випадки, коли жінки полюють нарівні з чоловіками, наприклад у племені агта, що мешкає на Філіппінах, однак це швидше виключення ніж правило. Причиною такого стану речей, безумовно, є природні анатомо-фізіологічні відмінності. З цих же причин практично у всіх відомих первісних суспільствах війна та інші заняття, що вимагають різкого напруження сил, є прерогативою чоловіків, тоді як більшість побутових обов'язків, для яких необхідні терпіння, лежать на жінках.

Оскільки відносна роль тваринних і рослинних продуктів в раціоні мисливсько-збиральницьких груп в значній мірі залежить від природно-кліматичних умов, то вона чітко корелює з географічною широтністю: чим далі від екватора на північ тим, більша

доля м'яса в раціоні і навпаки. Це правило наводить на певні висновки, згідно яких роль чоловіка або внесок жінки у добуванні їжі, напряму залежить від кліматичних умов, в котрих мешкає та чи інша група людей. І дійсно, судячи з етнографічних даних, у регіонах з низькою середньорічною температурою в якості головних годувальників завжди виступають чоловіки, а в районах з м'яким кліматом ця функція часто переходить до жінок. Наприклад, у корінного населення Аляски, Гренландії та Канади від 65% до 100% продуктів добувають чоловіки тоді як в Південній Азії, Австралії та Африці їхній внесок, у кращому випадку, не перевищує 50%, а іноді складає 20-40%.

Цікаві відомості з суспільного устрою та розподілу праці нам дають етнографічні дані, що стосуються африканських бушменів. Традиційно мисливство у бушменів розглядалося як суто чоловіча справа, а збиральництво – жіноча. Однак частка м'ясної їжі, котру добувають мисливці, складає лише – 20-40%, натомість – 60-80% це продукти збиральництва. При цьому, розподіл праці серед бушменів ніколи не носив властивий деяким іншим культурам антагоністичний характер, коли чоловік ні за що не візьметься за жіночу роботу. Чоловіки, як і жінки, теж могли зайнятися збиральництвом, а жінки допомогти у полюванні на дрібну здобич. Житло, як правило, теж будували жінки, а чоловіки могли нарубати гілок, а все інше – каркас, плетені циновки – виготовлялося жінками. Через те, що практично не існувало чіткої ієрархії в розподілі праці, серед бушменів не існувало будь-якого гендерного домінування. Водночас, вирішальна думка при обговоренні важливого питання про те куди йти і що робити, залежало від віку і досвіду особи і голос якої-небудь літньої жінки міг стати вирішальним.

Схожа ситуація простежена і в аборигенів Австралії. Проте, на відміну від бушменів чоловіки-мисливці вкрай рідко об'єднувалися з жінками для добування їжі. При цьому, частка м'ясної здобичі у харчовому раціоні не перевищувала 30-40%. Головною відмінністю між жінками-збирачами і чоловіками-мисливцями, на думку Ф. Роуза, полягала у перерозподілі отриманого продукту. Так, зібрана жінками рослинна їжа підлягала розподілу і приготування лише в межах однієї сім'ї, натомість як здобич чоловіків ділилася між усіма членами виробничої групи, котра могла нараховувати декілька сімей. Не зважаючи на те, що головну частку у харчовому раціоні австралійців складали продукти збиральництва, в них, як і в бу-

шменів, також була відсутня будь-яка гендерна нерівність, що, на нашу думку, характерно для більшості для егалітарних суспільств.

Таким чином, статеві-вікова організація та розділ праці часів ранньопервісної общини був зумовлений особливостями економіки привласнюючого типу, в основі якої було лише споживання наявної продукції, котру потрібно було ще здобути, а відсутність можливості отримання регулярного надлишкового продукту робило неможливим будь-яке ускладнення соціальної організації на принципах майнової чи соціальної диференціації як ми це можемо спостерігати на прикладі первісних землеробів-скотарів. По суті, розглянута статево-вікова організація перетворювала ранньопервісну общину на общину рівних, життєдіяльність якої проходила під знаком постійної боротьби за виживання та пошуків джерел харчування. А отже, цими рівними, від яких залежало виживання усього виробничого колективу, могли бути лише повноправні чоловіки-мисливці та жінки-збирачі, котрі і складали кістяк будь-якої общини.

#### **4. Організація управління і влади.**

На відміну від доби праобщини з її жорсткою системою домінування, нова соціальна організація мала певні особливості в сфері організації управління та влади. Для більш детального розуміння проблеми та змін, які стосувалися саме управлінської сфери діяльності мисливсько-збиральницьких колективів, ми спробуємо дати визначення основному поняттю «влада».

Термін «влада» переважно трактується як можливість або здатність певної особи, соціальної групи або класу нав'язувати свою волю, впливати на поведінку і діяльність інших людей або соціальних груп. Таке визначення, на нашу думку, найкраще демонструє полярність взаємовідносин у суспільстві, в якому є ватажок або домінуюча група, котра впливає на усіх інших.

У цьому контексті ми мусимо зауважити, що ранньородові або егалітарні суспільства, котрі є об'єктом нашого дослідження, не можуть повністю підпадати під це визначення. *По-перше*, це зумовлено тим, що за умови домінування економіки привласнюючого типу та відсутності регулярного надлишкового продукту, сама влада та органи управління, котрі породжувалися нею, перебували на зачатковому рівні в сучасному розумінні. Влада та органи управління були зосереджені переважно лише на рівні общини, оскільки



плем'я як надбудовна організація та рід власних органів управління не мали.

*По-друге*, в ранньопервісній общині існував принцип народовладдя, при якому вирішальне значення мала думка не однієї людини, а усього дорослого колективу, включаючи не тільки чоловіків, а й жінок. І, *по-третє*, егалітаризм, який є головним принципом організації первісного суспільства, стосувався не тільки доступу до матеріальних благ, а й сфери вольових та рольових відносин. Це означає, що між членами общини не існувало будь-яких рангових відмінностей, і ніхто із них не мав ні права ні можливостей диктувати свою волю іншим. Для усіх досліджених етнографами мисливсько-збиральницьких культур був притаманний комплекс моральних установок, який був спрямований проти внутрішньогрупової конкуренції та можливості домінування окремих членів суспільства над іншими.

Варто зауважити, що соціальна рівність, не могла бути абсолютною і не може розумітися буквально. Якщо общини та утворення вищого рівня хоча би теоретично можуть бути повністю егалітарними, то для сім'ї така можливість є повністю виключеною, оскільки, за висловом К. Бьома, в цих мінімальних соціальних одиницях завжди є ієрархія і влада вже хоча би через те, що діти контролюються батьками, а жінки та більш молоді індивіди – чоловіками та старшими.

Окрім того, часто члени первісних колективів мали неоднакові можливості для участі в тих чи інших ритуалах, а для окремих статевих-вікових підгруп може бути обмежений доступ до сакральних знань тощо. В окремих випадках спостерігаються певні відмінності в суспільному становищі або, інакше кажучи, статусні відмінності, які зумовлені не майновою диференціацією і не походженням, а особистими якостями людини чи його авторитетом. Зазвичай, це були зрілі або літні люди, з певним досвідом у більшості сфер життєдіяльності суспільства, з кола яких могли обиратися ватажки, вожді, старійшини та шамани. Водночас, серед мисливців-збирачів спостерігалися випадки неформального або мовчазного лідерства окремих осіб у тих чи інших сферах суспільного життя, а їхня діяльність могла бути як відносно самостійною, так і обмеженою іншими особами або органами влади, наприклад, радою общини. Спостерігається і ситуаційне лідерство, коли особа могла виконувати роль «вождя» лише у певній ситуації і сфері діяльності (наприклад, війна, полювання, організація бенкету чи магічних ритуалів тощо)

і лише впродовж досить обмеженого часу. В деяких групах сучасних синполітейних общин майже чи не кожен чоловік у тій чи іншій ситуації міг виступати в якості вождя.

Найпростіша організація влади простежена серед південноамериканських племен яганів, алакалуфів, піраха. Їхні общини, зазвичай, очолював найстарший із працездатних чоловіків-мисливців, який міг прийняти рішення лише після того, як порадиться з усіма іншими дорослими мисливцями. В той час як він керував мисливцями, його дружина займалася розподілом отриманої здобичі. Деяко складніша організація влади простежується серед австралійських аборигенів, де існували ради старших чоловіків, із середовища яких обирали старійшину. При цьому, сам термін «старійшина» ні в якому разі не означав, що людина була похилого віку, або вона була вже непридатна для трудової діяльності і залучалася виключно для «адміністративної» роботи. Навпроти, це могла бути і молода або зріла людина, котра користувалася авторитетом і повагою усіх або більшості членів общини та була гарним організатором. Однак старійшина не мав значних переваг над іншими одноплемінниками при розподілі продуктів та здобичі. Його мали поважати і коритися всі члени общини та гості, оскільки він уособлював не стільки свої особисті інтереси, а інтереси усієї общини і, насамперед, її дорослої та працездатної частини.

Зазначимо, що на ступінь ієрархії та ускладнення соціальної організації пізньопалеолітичних мисливців-збирачів, безумовно, впливали природно-кліматичні умови та наявність достатніх для існування природних ресурсів. Так, у регіонах з відносно обмеженими та розосередженими ресурсами, де щільність населення була низькою, люди мешкали невеликими егалітарними общинами. Вони були змушені постійно кочувати в межах своєї «харчової» території та задовольнятися добуванням необхідного для забезпечення життєдіяльності групи продукту, котрий відразу ж споживався без можливості створення якихось довготривалих запасів на майбутнє. Класичним прикладом наведеної характеристики слугують африканські бушмени, агта Філіппін та аборигени деяких регіонів Австралії. В таких умовах існування складної і розгалуженої системи управління і влади, що була пов'язана з проблемою добування, зберігання і перерозподілу продуктів, а поруч з ними й наділення вождя або старійшини суто адміністративними функціями, було просто неможливо.

Натомість, у районах з багатими природними ресурсами та більш високою щільністю населення утворювалися суспільства з доволі складною структурою та ієрархією, в яких, незважаючи на домінування економіки привласнюючого типу, могли формуватися умови для початкової соціальної диференціації. Однак, найбільш важливим чинником, що ускладнив соціальну структуру, разом із організацією управління і влади, став перехід до осілого способу життя з отриманням постійного надлишкового продукту, що дало змогу створення довготривалих запасів. Водночас, споживання отриманих продуктів було не миттєвим. Зазвичай, внаслідок поновлення запасів з'їдалося те, що вже тривалий час перебувало на зберіганні. В таких випадках ми вже можемо говорити про те, що посада вождя або старійшини може позбавлятися обов'язкової участі у заготівлі продуктів або іншої фізичної діяльності і зосереджувалася виключно на адміністративних функціях. Зокрема, подібний стан речей простежується серед індіанців північно-західного узбережжя Америки. Згідно археологічних відомостей така ситуація реконструюється для давньоескімоської культури, збирачів-рибалок Перуанського узбережжя Анд тощо.

Таким чином, інститут влади, як системи домінування у суспільстві за часів егалітарної общини, знаходився на зачатковому рівні. Спираючись на етнологічні та археологічні відомості, ми можемо говорити лише про систему лідерства, яка могла існувати лише в межах економіки привласнюючого типу з обмеженими природними ресурсами. Посада вождя або старійшини, з точки зору владних відносин, все ще залишалася формальною або номінальною. Однак ситуація починає змінюватися лише з початковою осілістю та поступовим переходом ранньопервісних колективів до відтворювальних форм економіки або землеробства та скотарства.

#### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропогенеза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Залізник Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України. Вип. 12. Київ: Шлях, 2009. 278 с.

Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.  
Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація // Кам'яна доба України. Вип. 8. Київ: Шлях, 2008. 184 с.

Леві-Строс Клод. Первісне мислення / Пер. з фр., вступне слово та примітки С. Йосипенка. Київ : Український Центр духовної культури, 2000. 324 с.

Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). Ленинград : Издательство Наука, 1976. 197 с.

Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 303 с.

Сапожников І. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів, 2005. С. 14-31.

Ситник О. С. Культурна антропология: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В.В., Шрамко Б.А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Опишіть екологічні умови початку мезоліту?
2. Що є характерним для технокомплексу мезолітичного часу?
3. Які зміни відбулися у мезолітичних господарствах часів у порівнянні з часами пізнього палеоліту?
4. Дайте визначення терміну «ініціація»?
5. Вкажіть на особливості шлюбно-сімейних відносин.
6. Яка була система управління та влади за часів мезоліту?

## ЛЕКЦІЯ 8. КУЛЬТУРА ЧАСІВ РАННЬОЇ ПЕРВІСНОЇ ОБЩИНИ

1. Зародження і ранні форми релігії.
2. Мистецтво.
3. Поява та розвиток позитивних знань.

### 1. Зародження і ранні форми релігії.

Проблема походження релігії як однієї з форм суспільної свідомості, яка виражає певні ідеї та регулює суспільні відносини, турбує мислителів та науковців вже достатньо тривалий час. Адже, коли взяти до уваги той факт, що за доби первісної історії приналежність до певної форми релігії чи культу підміняло більш пізніші поняття етнічної або політичної самоідентифікації, а відсутність законів компенсувалося моральними, в переважній більшості релігійними нормами та різними табу, то дослідження релігійних вірувань дає змогу розкрити не тільки світосприйняття первісної людини, а й простежити еволюцію соціальної організації та первісних норм, які регулювали взаємовідносини у найдавніших людських колективах.

Традиційно вважається, що релігія виникає як результат безсилля людей перед стихійними силами природи, оскільки людина завжди прагнула пояснити свої успіхи або ж невдачі дією якихось зовнішніх сил, від прихильності яких залежало виживання колективу. І стихійними вони залишаються доти, доки не будуть пізнані їхні сутність і зміст, закономірності виникнення і дії, і доки вони не будуть поставлені на службу людству. Чим нижчою є економічна і соціальна зрілість людей, тим більше вони залежать від сил природи; чим нижче ступінь їхньої свободи відносно природної необхідності, тим більшою стає кількість віруючих і вищим ступінь їхньої релігійності. А отже, виникнення й існування релігії зумовлене не тільки природно-соціальними, а й суто соціальними чинниками. Причиною їх живучості є не тільки релігійна традиційність, а, головним чином, суперечливість суспільного прогресу.

Однак дати чітку відповідь, коли з'явилися перші релігійні вірування та культу як система світогляду, на сьогодні дуже складно. Ми, більш-менш впевнено, можемо стверджувати, що вони вже існували за доби пізньої праобщини і були пов'язані з діяльністю неандертальців. Про це свідчать чисельні їх поховання з супровідним інвентарем та наявність культу черепів. Проте, яка форма

релігії ними практикувалося – тотемістична, анімістична чи фетишна – нам не відома. Зазначимо, що під формою релігії ми розуміємо сукупність пов'язаних між собою вірувань та обрядовості, що відображали певний тип суспільних відносин або вид людської діяльності. Такими формами, що притаманні саме для ранньородового або егалітарного суспільства доби пізнього палеоліту-мезоліту, слід вважати тотемізм, анімізм, фетишизм та магію. При цьому, вказані форми релігії, поєднуючись, складали єдину систему світогляду і не могли існувати виключно окремо один від одного.

Безперечно, однією з найдавніших форм релігії слід вважати тотемізм. Термін «тотемізм» (від алгонкінського слова «тотем») був вперше вжитий англійським купцем Д. Лонгом у 1791 р. який декілька років провів серед північноамериканських племен Оджибва в якості перекладача. Згодом, після робіт Д. Мак-Леннана та Д. Фрезера даний термін знайшов широкий вжиток у науці.

Під цим поняттям слід розуміти віру в існування кровноспорідненого зв'язку між групою людей і тотемом, котрий уособлювався найчастіше з тваринами, рідше з рослинами тощо. Ця група людей, за висловом С. Токарева, примітивний рід або більш примітивна фракція. Рід носив ім'я тварини (рослини) – це його тотем, його вважали предком роду та пов'язували з ними своє існування та благополуччя. Його не шанували (тотемізм не є «культ» тотемів), а вважали «батьком», «старшим братом». Це виражалося у суворій забороні вбивства тотемної тварини, вживання м'яса священної тварини в їжу та вірі, у магічній взаємозв'язок між людьми роду та їх тотемом, в магічній обрядовості, міфах про походження роду тощо. А самоідентифікація родової групи здійснювалася на підставі назви їхнього тотему, наприклад «люди-леопарди», «люди-антилопи». Також, у кожному роді існував свій священний центр, з яких пов'язувалися певні перекази, міфи і легенди про предків і залишеними ними «дитячих зародках», що давали початок новому життю. Тут зберігалися певні тотемістичні реліквії і здійснювалися пов'язані з ними обряди.

В цілому, тотемізм був ідеологічним відображенням зв'язку роду з природним середовищем, що могло усвідомлюватися первісними людьми лише в єдиній зрозумілій для них формі спорідненості.

Безперечно, тотемізм набув широкого поширення серед різних народів земної кулі і його елементи простежуються практично у всіх племен, які перебували чи перебувають на родоплеменній стадії розвитку. Класичною країною тотемізму визнана доісторична

Австралія. Саме дослідження австралійських матеріалів і дозволило зрозуміти дослідникам суть тотемізму як релігії.

Тотемізм в Австралії мав п'ять видів: 1) груповий (родовий або клановий); 2) тотемізм фратрій; 3) тотемістичні «шлюбні класи»; 4) статевий тотемізм; 5) індивідуальний.

Перші дві форми тотемізму – груповий та фратрійний за своїм наповненням досить близькі розрізняючись по суті лише типом суспільної організації. Якщо груповий (родовий) тотемізм за своїм оформленням і розподілом на клани можна назвати класичним для ранньопервісних колективів, коли усі члени групи належать до одного тотему, то фратрійний є більш архаїчним за своїм оформленням. Зазначимо, що в австралійських фратріях можна простежити залишки найдавнішого дуального розподілу племені.

Що стосується так званих «шлюбних класів», то дана форма простежується лише у племен Квінсленда (Австралія). Справа у тому, що «шлюбні класи» в австралійців, як правило, не складають міцних і стійких груп, а мова йде лише про своєрідну систематизацію термінів спорідненості, коли, наприклад, діти не завжди належать до шлюбної групи батька або матері. В такому випадку вони належать до третього шлюбного класу, котрий виключно в цих племен набув рис стійких соціальних одиниць з перенесенням на них тотемістичних рис.

Досить цікавою формою є статевий тотемізм. Суть його полягає у тому, що, окрім звичайного родового тотему усі чоловіки племені вважають своїм тотемом одну тварину (звичайно пташку або кажана), а усі жінки якусь іншу. Наприклад, якщо у чоловіків тотем – кажан, то в жінок це може бути пташка і навпаки. Окремі дослідники, зокрема В. Шмідт, вважають, що статевий тотемізм є найдавнішою формою тотемізму взагалі, оскільки саме в ній відображена з однієї сторони суспільна диференціація, а з іншої, – рівноправ'я статей з певним статевим розподілом праці.

З цих п'яти видів лише останній був пізнім або вторинним утворенням. Особисті тотеми присвоювалися не усім членам племені, а лише окремим чоловікам або навіть виключно знахарям і виступав у якості доповнення до його основного родового або кланового тотему. На думку дослідників, ця форма свідчить про початок розкладу тотемістичної системи.

Поруч з тотемізмом широкого поширення серед первісних мисливців збирачів і рибалок набули анімістичні вірування. Згід-

но Е. Тейлора, котрий ввів у науку це поняття, анімізм – це віра в надприродні істоти, що знаходяться в якомусь тілі (душі) або ж окремі духи, які існують самостійно, і на його думку, анімізм можна трактувати як першопочаткову стадію розвитку релігії взагалі, що згідно сучасних уявлень не є вірним. Так, на думку Дж. Фрезера, Б. Малиновського, С. Токарева анімізм вважається більш пізнішим явищем, якому передує магія, оскільки людина, насамперед, прагне знайти контроль над плином природних процесів, виходячи зі своїх практичних цілей, і робить вона це безпосередньо через ритуал та заклинання, намагаючись змусити вітер і погодні умови, тварин і врожай підкорятися її волі. Лише набагато пізніше, виявивши обмеженість своєї магічної могутності, вона зі страху або ж з надії і благанням або викликом звертається до вищих створінь, тобто до демонів, померлих предків або богів.

Однак, тотемізм і анімістичні уявлення вже існували за часів ранньопервісної общини і сьогодні простежуються у вигляді як окремих, так і елементів вірувань у більшості релігій народів світу. Але, стосовно більш раннього часу – доби мустьє з чисельними похованнями неандертальців, то згідно гіпотези англійського антрополога Р. Маретта, на первісній стадії релігійного розвитку людини, на якій ще не склалися анімістичні уявлення, людина вірить в безособову надприродну силу, яку він швидше відчуває, ніж усвідомлює. Ці доанімістичні вірування в існування розлитої у світі безособової сили, що впливає на життя людей, отримали назву «анімаїзм». Серед сучасних синполітейних суспільств анімізм практикують первісні тасманійці, австралійці, вогнеземельці, евенки, юкагири та ряд інших нижчих мисливців-збирачів, котрі мали не явні уявлення про душі померлих людей, злих і добрих духів. Можливо, саме з анімізмом пов'язана поховальна обрядовість та поховальний культ в цілому, культ предків і розвиток уявлень про загробне існування душі та потойбічне життя.

Стосовно поховального обряду або навіть культу померлих, то він, безперечно, був пов'язаний з вірою людини в її загробне існування. З часів пізнього палеоліту нам відомо ряд поховань з доволі складною ритуальною обрядовістю, коли тіло померлого після певного урочистого ритуалу поміщували в могилу на боці, у так званій «позі ембріона» з колінами підтягнутими майже до підборіддя або ж у випростаному положенні та посипалося вохрою. Що стосується вохри, то майже в усіх існуючих сьогодні первісних на-



родів вона є священним символом і означає кров або життєву силу. У могилу обов'язково клалася їжа, різні знаряддя праці, зброя та прикраси – буси, підвіски, амулети – тобто речі, котрі могли знадобитися у потойбічному житті. У ряді випадків, могилу перекривали великими кістками, такими як, наприклад, лопатки мамонтів. Самі поховання могли знаходитися на місці проживання людей – в скельних навісах, на поселеннях та житлах, що може свідчити про існування культу предків. За кількістю похованих зустрічаються одиночні, подвійні і навіть потрійні могили. Наприклад, на стоянці Пршедмості, що неподалік м. Брно, виявлено масове одночасне поховання, котре нараховувало 20 осіб.

Не зважаючи на дискусії щодо місця анімізму в системі форм релігії первісної людини зазначимо, що з ним пов'язані вірування первісних людей в існування духів, одухотворення сил природи, тварин, рослин і предметів, приписування їм розуму, дієздатності і певної могутності. А сама анімістична теорія має велике значення в плані дослідження релігійних уявлень первісних племен, оскільки з одного боку вона дає можливість реконструювати становлення абстрактних понять, казок, легенд, а з іншого, прагне розкрити розуміння первісними людьми навколишнього світу.

Поруч з тотемізмом та анімізмом важливе місце у системі вірувань займає фетишизм. Саме поняття «фетишизм» відоме ще з XV ст., коли португальські мореплавці зустрілися з корінним населенням Західної Африки. Однак у науковий обіг воно потрапило лише у XVIII ст. завдяки Ш. де Броссу та О. Конту і означає віру у надприродні властивості предметів неживої природи, наприклад печер, каміння, знарядь праці, предметів побуту, а пізніше спеціально виготовлених культових речей. Яскравим прикладом фетишизму у сьогоденні є носіння різноманітних амулетів, оберегів, ідолів, тощо. За своєю суттю, фетишистські уявлення є спробою наділення душею предмету лише завдяки певній події, від якої залежало «чудесне» спасіння або виживання людини. Так, фетишем могли стати печера, в якій людина або група людей врятувалася від ворога або смертельної непогоди, фруктове дерево, що їх наситило після тривалого голодування, звичайний спис, за допомогою якого мисливці постійно приносять здобич, чи ікло тварини, котре мало передати мисливцю силу впольованого ним звіра тощо.

Однією із найдавніших форм саме релігії первісної людини є магія і її сприйняття окремо від інших первісних вірувань неможливо,

оскільки всі вони були тісно пов'язані між собою Тому, магія виступає і як елемент, так і віра у здатність людини особливим чином впливати на інших людей, тварин, рослини і навіть явища природи за допомогою певної обрядовості. В її основі лежали уявлення людини про певний взаємозв'язок речей і явищ природи, людини та її імені і можливість впливати на ціле через його частину, наприклад, на людину чи тварину – через її зображення, направляти хід розвитку подій, заздалегідь імітуючи їх. Так, практично усі племена тропічної Африки та Австралії вірять, що володіння нігтями, волоссям, частинами одягу дає владу над людиною. Тому, якщо волосся і нігті підстригаються, то ретельно збираються і ховаються. Особливо оберігається вождь, оскільки вважається, що від його самопочуття залежить доля всього племені. Зважаючи на вищенаведене, первісна людина вважала, що за допомогою певних слів або ритуалу вона може як допомагати, так і шкодити людям, забезпечувати успіх або невдачу на полюванні, або інших промислах, втихомирювати природу.

За доби ранньопервісного суспільства магія ще не була відокремлена від інших вірувань, оскільки ще не існувало спеціальних посад мага, шамана чи жерця. А кожний член племені в силу необхідності і свого розуміння сам займався власною магічною практикою та просив духів або тотем про прихильність до свого починання у конкретній справі. При цьому, найважливіше значення мали групові дії, що були необхідні усьому племені, насамперед ті, що були пов'язані з обрядами переходу (родами, ініціацією, весіллям та похованням) та полюванням.

Зважаючи на бажаний результат, котрий людина хоче отримати внаслідок «магічного» втручання, магію можна поділити на «білу» (охорону) та «чорну» (шкідливу). Інша ж її систематика пов'язана з об'єктом впливу. Так, Дж. Фрезер розділяє її на гомеопатичну, що керується принципом подібності і схожості, згідно якого подібне (малюнок або фігурка) впливає на об'єкт (наприклад, сучасна магія вуду, в якій лялька символізує об'єкт) та контагіозну. Для останньої характерно збереження взаємозв'язку між предметами, або ж вплив частини предмету на об'єкт (наприклад, використання крові, нігтів волосся в чаклунстві різного роду). Згідно М. Новікова, усю магію можна поділити на індивідуальну, колективну, любовну, шкідливу (чорну), військову, лікувальну, промислову, метеорологічну. Зазначимо, що особливе значення у первісному суспільстві відіграла

саме промислова магія. Характерно, що будь-який промисел – чи то полювання, чи то збиральництво, чи то рибальство, обов'язково мав супроводжуватися певним магічним ритуалом. Найяскравішим прикладом може слугувати «танець кенгуру», що поширений серед австралійських аборигенів, в ході якого мисливці мали нібито влучити списом у «кенгуру», котрого зображали інші люди.

Натомість С. Токареєв виділяє контактну (магічна сила передається людині шляхом безпосередньої взаємодії з носієм магічної сили, наприклад носіння амулету чи талісману, вживання магічного зілля); ініціальну (при магічній маніпуляції виконується тільки початок очікуваної дії, а її закінчення покладається на магічну силу, наприклад, чарівник надсилає прокляття вважаючи, що після цього об'єкт зазнає його дії); імітаційну і контагіозну (за своїм змістом вони є ідентичні визначенню гомеопатичній і контагіозній магії Дж. Фрезера); апотропетичну (відганяюча магія; катартичну або очищаючу магію (очищення тіла або помешкання від дії злих сил).

Таким чином, зазначені форми релігії формували єдину систему світосприйняття і наповнювали життя первісної людини певним ідеологічним змістом, сприяли її самоідентифікації у суспільстві та, певною мірою, вказували на сенс її життя.

## **2. Мистецтво.**

З початком пізнього палеоліту всі прояви суто людської культури стають чітко виразними. Більш досконалою стає техніка обробки каменю і кістки, більш явну структуру набувають залишки жител, простежується носіння шитого одягу, знайдено безліч прикрас. Сліди релігійної обрядовості та вірувань пізньопалеолітичної людини також численні і виразні – це монументальні підземні святилища, на стіни і стелі котрих нанесено малюнки як людей, так і тварин. І тому, однією з головних відмінностей кроманьйонців від своїх попередників неандертальців полягає у тому, що вони стали малювати.

Приклади мистецьких витворів неандертальців є рідкісними, примітивними і сумнівними. Натомість, мистецтво кроманьйонців, пам'ятки яких були виявлені наприкінці XIX ст. і відомі нам багатьма десятками цілих живописних зібрань, вражають своєю первісною довершеністю та художньою і естетичною пропрацьованістю. За висловом А. Зубова, в найкращих їхніх зразках, ми зустрічаємося не з найвним примітивізмом, не з боязким освоєнням техніки, а з

твердою рукою та точним оком геніального художника «перу» якого належать шедеври граничного рівня досконалості.

Мистецтво пізньопалеолітичної людини можна умовно поділити на наступні складові: живопис, гравіювання, барельєф, скульптура, монументальне мистецтво (живопис на стінах печер) та мистецтво малих форм – вироби з каменю, кістки, зображення на знаряддях праці, зброї тощо. В територіальному відношенні воно може бути поділено на три великі провінції: франко-кантабрійську або іспано-аквітанську, середземноморську та східну, що охоплює територію Середньої Європи а ж до Сибіру.

Для франко-кантабрійської провінції, що розташовувалася в приатлантичній Європі на теренах від Астурії на півночі Іспанії до Провансу на південному сході Франції, характерно, насамперед, більш-менш реалістичний живопис та гравіювання на стінах, стелях гrotів печер, а також художні зображення на малих предметах. Останні знаходять паралелі в середньоевропейському мистецтві, хоча франко-кантабрійська зона характеризується рідкістю скульптури та геометризованого орнаменту. Зазначимо, що в археологічному плані, цей регіон був заселений представниками шательперонської, оріньяцької, граветської, солютрейської азильської та терденуазької культур як пізнього палеоліту-мезоліту.

Саме тут були виявленні всесвітньовідомі печери Шове (Франція, 30-28 тис. р.), Куссак (Франція, 25 тис. р.), Ласко і Пеш-Мерль (Франція, 17-15 тис. р.), Альтаміра (Іспанія, 16-14 тис. р.), Ніо (Франція 14-13 тис. р.) тощо. Розписи печер часто поліхромні і багатобарвні. Іноді малюнки намальовані одним кольором або є продряпаними на стіні та розміщені у важкодоступних місцях печер. Основним мотивом малюнків були тварини – коні, бізони, тобто об'єкти полювання, дещо рідше – мамонти, шерстисті носороги та хижакі. Досить рідко зустрічаються зображення змій, птахів, риб, комах та рослин. Цікавим виглядає той факт, що за часів пізнього палеоліту люди майже не зображувалися, або малювалися схематично і доволі грубо на відміну від реалістичних малюнків тварин. Прикладом цього може слугувати гравіювання обличчя з печери Ля Манш. Доволі часто трапляються зображення геометричних знаків, полос з якими можна пов'язати житла або навіть могли мати певне містичне або календарне значення.

Так, печера Шове, що поблизу містечка Вальон-Пон-д'Арк (Франція), має загальну довжину біля 800 м з великими залами і гале-

реями. В ній було виявлено 435 малюнків із зображенням диких тварин – шерстистих носорогів, тарпанів, печерних левів, пантер, бізонів та деяких інших часів льодовикового періоду. Також у печері виявлено велику кількість кісток печерного ведмеда, з яким можна пов'язати традиційний для первісних людей культ ведмеда та добре збережені сліди дитини.

На відміну від Шове, печера Ласко, що знаходиться на відстані 40 км від м. Періге, мала відносно невеликі розміри: сукупність галерей має довжину приблизно 250 м при середній висоті 30 м. Однак за стилем, якістю та насиченістю художніх композицій цю печеру по праву називають «Сікстинською капелою первісного живопису». Цікавим є той факт, що первісні митці при малюванні використовувалися різні художні прийоми, серед яких можна виділити поліхромію, розтушовування, перспективу, незафарбовування місць у картині та спотворення зображення. Зазначимо, що серед чисельних малюнків тварин, у цій печері вперше зустрічається схематичне зображення людини.

Однак найбільш відомою пам'яткою пізньопалеолітичного мистецтва франко-кантабрійської провінції є печера Альтаміра, що знаходиться неподалік містечка Сантільяна-дель-Мар в провінції Кантабрія (Іспанія). Як і печера Ласко, вона мала відносно невеликі розміри – її довжина становила 270 м і складалася з серії подвійних коридорів та залів. Головна зала становить у довжину 18 м, а висота – від 2 до 6 м.

Основним мотивом малюнків виступали тварини: бізони, коні, кабани, однак трапляються і відбитки долонь первісних людей. На відміну від багатьох інших наскельних малюнків, котрі були виявлені в різних частинах світу, Альтаміра зберігає кольорові малюнки, що були виконані, окрім вохри, за допомогою деревного вугілля, гематиту (карбонату заліза) та оксиду марганця. Цікавим є те, що більшість зображених тварин виконані в русі, наприклад, бізони біжать, пасуться, паранені чи просто відпочивають. Проте загальна композиція, як, наприклад, у печері Ласко, відсутня.

Середземноморську провінцію можна розглядати як периферію франко-кантабрійського мистецтва. Територіально вона поширена в Італії, на півдні Франції та південно-східній Іспанії. Зокрема, в Італії знахідки творів мистецтва пов'язані з грімальдійською групою пам'яток пізнього палеоліту. В Південно-Східній Іспанії та Південній Франції зустрічаються пам'ятки, що наслідують граветські

традиції, проте відрізняються тенденцією до схематизму (печери Ла-Пілета, Нерія та ін. в Іспанії, Еббу і Ля-Бом-Латрон у Франції).

Так, у печері Пагліці, що поблизу Риньяно (півострів Гаргано), серед наскальних малюнків нижнього шару, окрім коней, зустрічаються негативні та позитивні зображення рук, що були виконані червоною фарбою. Відомий грот Романеллі (поблизу Отранто, Апулія) з дуже схематичними і геометризованими і тільки в окремих випадках напівреалістичними фігурами. Схожі з франко-кантабрійськими зображеннями відкриті на стінах печер в Сицилії (Кала Женовезе на островах Леванцо, Монте-Пеллігіріно поблизу Палермо). Тут же трапляються зображення людських фігур. Можливо, що частина південно-італійських і сицилійських малюнків можна віднести до післяльодовикового періоду.

Натомість східна провінція практично знає лише малу пластику, геометричний орнамент та гравіювання на скелях. Наскельний, або ж печерний живопис, на відміну від франко-кантабрійського та середземноморського регіону, тут представлений слабо. Нам відомі лише дві подібні пам'ятки – Капова та Ігнатієвська печери (РФ). Великого поширення набуває гравіювання на кістках та скульптурні зображення. На відміну від західноєвропейських пам'яток, що розглянуті вище, живопис Капової печери за якістю свого виконання є менш досконалим. Малюнки виконані вохрою та деревним вугіллям. Серед них домінують зображення тварин – мамонтів та коней, однак зустрічаються і косі лінії, сходинок, трикутники, а також зафіксовані схематичні позначення жител.

З початком мезоліту в образотворчому мистецтві первісної людини відбуваються зміни. Як це не дивно, однак вони були пов'язані зі зміною природно-кліматичних умов, зумовлених відступом льодовика. Люди виходять з печер і стають кочівниками. Як наслідок, у мезоліті зароджується мистецтво багатофігурної композиції, в якій вже не тварина, а людина відіграє домінуючу роль. А, отже, головні зміни у мистецтві полягали у тому, що зображувалися не окремі тварини, а виключно люди в якому-небудь діянні – полюванні, збиральництві, культових танцях тощо. Змінюється і характер малюнку – замість реалістичного і поліхромного він стає схематичним та силуетним. Переважно використовуються локальні кольори – червоний або чорний.

Так, серед пам'яток культури мезолітичного населення Європи особливе місце належить наскельним малюнкам іспанського Ле-

ванте (терміном «Леванте» сьогодні позначається східне узбережжя Середземного моря).

Наскельні зображення іспанського Леванте, на відміну від пізньопалеолітичних розписів, що були виявлені у Франції та Іспанії, розміщувалися не в глибині коридорів і камер, а в невеликих навісах та гротах. Також вони відрізняються від розписів пізнього палеоліту своїми розмірами: замість великих печерних малюнків, що часто дорівнювали по величині зображуваній тварині – бикові чи дикому коню, тут переважають мініатюрні фігурки, іноді зовсім невеликих розмірів. Наприклад, людські фігурки та зображення тварин мають висоту 5-10 см, а малюнки носорогів – довжиною не більше 14 см.

Тварини на левантійських розписах зображені в русі: вони не просто біжать і плигають, а ніби летять розпластавшись всім своїм тілом і не торкаючись копитами землі – настільки стрімким і нестримним є їхній рух. Такими, наприклад, є фігура розлюченого бика, що переслідує мисливця з гроту Куева Ремігія з ущелини Гасулья або ж зображення гірського козла, що стрибає на стрілку з висоти.

Подібні ж риси характерні і для зображення людей. На малюнках проглядаються десятки і сотні гнучких, повних стрімкою енергією людських тіл, як правило, оголених і завжди очорнених фарбою з тією ж витонченою чіткістю, що й фігурки тварин.

Стосовно Східної Європи, то пам'ятки мистецтва доби мезоліту є доволі рідкими, поодинокими. Серед них слід виокремити Кам'яну Могилу (Україна) та Кобистан (Азейбаржан). В Середній Азії – Зараут-Сай (Узбекистан), Шахти (Таджикістан) та Бхимпетка (Індія).

Найбільш цікавою пам'яткою мезолітичного мистецтва в Україні є Кам'яна могила, що розташована в долині р. Молочної, неподалік смт. Мирне, поблизу Мелітополя Запорізької області. Пам'ятка являє собою нагромадження каміння площею біля 3 га та висотою 12 м. Великий кам'яний пагорб в степу приваблював давніх людей як явище надзвичайне, фантастичне; його виникнення залишалося для них таємницею. Очевидно, що саме з цих причин первісні люди обожнювали пагорб і перетворили його на місце поклоніння своїм богам, здійснення культових обрядів, зображення сакральних малюнків.

Багаторічні дослідження Кам'яної Могили привели до відкриття 65 гротів і печер, на стелях яких виявлено кілька тисяч найрід-

кісніших наскальних зображень різних історичних епох (від пізнього палеоліту і мезоліту до середньовіччя). Гроти являють собою в основному невеликі (до 5-8 м), невисокі (1,2-1,5 м) скельні розколини з плоскими (або близькими до них) стельовими плитами. У наш час значна частина гротів заповнена піском (законсервована) для забезпечення збереження давніх петрогліфів.

Одна зі сторінок далекої історії відтворена в гроті Бика, який розташований на північній стороні Кам'яної Могили. Тут фіксуються цікаві орнаментовані карнизи і зображення биків. Виділяються перші дві композиції малюнків: тварини, які стоять по колу і, можливо, вказують на чотири сторони світу, а також три фігури тварин, що йдуть один за одним, і поруч – летять собаки. Безсумнівно, даний грот використовувався нашими предками у якості святилища, заснованого на обоженуванні бика, образ якого займав у духовному житті стародавніх людей одне з головних місць.

Серед більшості малюнків, розташованих на тлі лінійно-геометричних композицій, добре простежуються зображення людини, диких і домашніх тварин, сцени полювання, танцю, злягання, чаклунства, солярні знаки тощо. Наскальне мистецтво Кам'яної Могили, по суті, є аналогом витворів первісних людей у печерах Західної Європи, Уралу, Сибіру, і відрізняється лише переважанням мистецтва малих форм. Більшість малюнків наносилася на пісковик не фарбами, а протиралися шматком твердого каменю, утворюючи заглиблення у менш твердому пісковику, які лише іноді вкривалися мінеральними червоними і чорними фарбами. Поряд з наскальними малюнками в окремих гротах збереглися барельєфи і кам'яна скульптура (дракон, риби, лев, голова людини тощо).

Окремий напрямок пізньопалеолітичного та мезолітичного мистецтва становлять скульптурні вироби. Це переважно жіночі статуетки, хоча трапляються і фігурки чоловіків, тварин, що могли виготовлятися з кісток та каменю. Подібні жіночі статуетки у науковій літературі отримали назву – «пізньопалеолітичних венер». Зазначимо, що ці фігурки не повторюються і, можливо, вони є портретами конкретних людей, на думку деяких археологів, навіть автопортретами. Серед них, найбільшу художню цінність складають «венери», що походять із Віллендорфа (Австрія), Дольни Вестоніце (Чехія), Костенки (РФ), Брасемпуйська (Франція). Загалом, жіночі статуетки були головним атрибутом більшості пізньопалеолітичних поселень Європи.



Зауважимо, що вони були невеликих розмірів – 5-12 см і виконувалися у повний зріст. Однією з найдавніших жіночих статуєток по праву вважається «Вестоніцька Венера», що була виявлена в Моравії поблизу містечка Дольни Вестоніце (Чехія). Вона була виготовлена з глини і мала невеликі розміри – 11 см у довжину та 4 см у ширину і датується 29-25 тис. р. Це фігурка жінки з великими грудами, животом, широкими стегнами та невеликими розмірами голови, тобто ознаками, з котрими можна пов'язати культ родючості.

Натомість, «Віллендорфська Венера», яка датується часом 24-22 тис. років тому, була виготовлена з вапняку і має дуже цікаву форму – це огрядна жінка з чітко вираженими лініями, котрі підкреслюють її жіночість (груди, статеві органи, стегна), проте риси обличчя відсутні. На голові простежується вирізане волосся або ж головний убір. А ожиріння може свідчити про забезпеченість у харчуванні, що за доби пізнього палеоліту вказувало на досить високе становище цієї особи. На думку більшості дослідників, ця фігурка також могла бути символом родючості або ж матір'ю прародителькою.

Цікаву групу жіночих статуєток складають «Костенківські Венери», що походять зі стоянки Костенки (РФ) і датуються часом 23-21 тис. р. Всі вони виготовлені з м'яких порід каменю (вапняку, мергелю) і для них є характерний єдиний художній канон: округлі форми грудей і живота гіпертрофовані, дуже тонкі руки складені на грудях, ноги трохи зігнуті, а обличчя без якоїсь деталізації. Натомість «Авдіївська Венера» (РФ) характеризується ретельно виконаним обличчям а ж до зачіски або шапочки, що була передана насічками. Подібна увага до обличчя простежується і у «Брасемпуйської Венери» (Франція), котра була виготовлена з кістки.

Характерно, що європейські фігурки чітко підкреслюють ознаки статі: груди, масивні стегна, випуклий живіт, то східні «Венери» (Костенки, Авдіївка, Мальта) мали більш витягнуті стегна, звужені плечі.

У пізньому палеоліті також набуло поширення гравіювання на кістках і каменю, що тонко передавало образи людей та диких тварин. Графічні зображення численні й різноманітні: від невизначеного нагромадження ліній до реалістичних зображень голів людей з конкретними портретними рисами та зображень тварин. Виконані прорізуванням зображення, по суті, відрізнялися від традиційного печерного живопису і канонічних жіночих статуєток – графіті,

було повною мірою «народним мистецтвом», вільним від будь-яких канонів, оскільки малювали все, що хотіли, і всі, хто хотів.

Серед найяскравіших прикладів гравіювання на каменю слід віднести зображення голів людини, що були виявлені у печері Ля Марш (Франція). На стінах печери можна побачити зображення левів, медведів, антилоп, коней та 155 яскравих портретів первісних людей, котрі датуються часом 15 тис. років тому. Всі малюнки, що були вирізані на уламках вапняка, детально пропрацьовані, мають характерні особливості і відрізняються один від одного.

Особливим видом пізньопалеолітичного мистецтва є орнаментування. Орнамент зустрічається на жіночих статуетках, прикрасах, пластинах із бивня та кістки і, навіть, знаряддях праці. Давні орнаментовані мотиви є різноманітними – від найпростіших фігур (крапок, рисочок, хрестиків, та їх поєднань) до складних – майстерно виконаного меандрового орнаменту із Мізинської стоянки (Україна), шестигранної сітки із Єлисеївців (РФ) та подвійної спіралі, що була виявлена на стоянці Мальта (РФ). Частина орнаментів – лінії трикутників, косий хрест та їх комбінації дослідники вважають «жіночими», оскільки ними прикрашалися жіночі статуетки та ряд кістяних знарядь, що традиційно пов'язувалися з жіночою працею з виготовлення одягу.

Часто на орнаментованих предметах або бивнях з насічками виділяють групи елементів, що повторюються у визначених числових інтервалах, що дає змогу дослідникам припустити про зародження системи лічби (п'ятирічної або семирічної) і місячного календаря за доби пізнього палеоліту. Прикладом останнього може слугувати Мальтійська пластина, що була виявлена на сибірській стоянці Мальта біля с. Мальта (Іркутська область РФ). Деякими дослідниками вона розглядається як рахункова календарно-астрономічна таблиця з позначенням річних обертів Сонця, Місяця та місячних фаз.

Безперечно, що, окрім образотворчого, за часів пізнього палеоліту існували й інші форми мистецтва, зокрема музика і танці. Про це свідчать знахідки найдавніших музичних інструментів, зокрема сопілки з пташиних кісток та тварин, що були виявлені в Гейссенкlostерлі (Німеччина). Подібні, проте більш фрагментарні залишки флейт, знайдено у печерах Хохле Фелс і Вогельхерд (Німеччина) та Істуріц (Франція). На Мізинській стоянці (Україна) досліджено ансамбль ударних музичних інструментів з кісток мамонта – ще-

леп, лопаток, тазових кісток, кісток ніг – з геометричними розписами вохрою.

Безперечно, мистецтво в той час мало певне магічне значення: зображення тварин супроводжувалося знаками дротиків і списів, що мало на меті полегшити майбутнє полювання. Судячи з відбитків ніг підлітків в глині перед печерними розписами, тут могло відбуватися їхня посвята в мисливці. Звичайно ж, ми можемо лише припускати справжнє значення цих слідів духовного життя наших предків, але його багатство і принципова схожість психіки людей тих часів з нашими безсумнівна.

### **3. Поява та розвиток позитивних знань.**

Зародження раціональних знань, безумовно, базується на практичній діяльності та особливостях способу життя первісної людини. І питання формування цих уявлень, як правило, лежить у площині розумового розвитку людини, словникового запасу, спостережливості за довкіллям, оточуючими та здатності робити логічні висновки, на базі яких і формується необхідний запас знань. Однак здійснити повну реконструкцію раціональних знань людства доби пізнього палеоліту та мезоліту нам досить складно через низку проблем, котрі стосуються як браку джерельної бази, так і практичної відсутності етнічних та лінгвістичних даних, знання яких дозволило би припустити стан словникового запасу, можливі засоби комунікації та рівень розвитку розумових здібностей. Певною мірою, цю проблему дозволяє вирішити етнографічні дослідження сучасних архаїчних племен австралійських аборигенів, південноамериканських індіанців та африканських бушменів, однак проводити прямі паралелі з пізньопалеолітичним населенням можна лише з певними застереженнями.

Традиційно, до найбільш очевидних уявлень слід віднести знання місцевості та орієнтування на ній, знайомство з тваринним і рослинним світом. Первісна людина добре знала місцевість. Так, приморські народи – мореплавці гарно знають морські течії, напрямки вітрів, розташування островів та архіпелагів, чудово орієнтуються по зоряному небу, за допомогою якого знаходять свій шлях в океані. Люди, що мешкають у тайзі, чи тропічних лісах, відмінно знають природу, поведки тварин і також можуть добре орієнтуватися на місцевості. Ймовірно, на пізніх етапах пізньопервісної родової общини з'являються перші способи відтворення географічного

простору – мапи. Проте, найбільш цікавою формою давніх географічних мап були словесні географічні мапи і мапи-пісні, в яких послідовно називалися (вспівувалися) гори, скали, стежки, водойми та відстані в днях шляху між ними.

У повсякденній діяльності людина поступово накопичувала різноманітні знання не тільки про географічну місцевість, в якій вона мешкала, але й про тварини, рослини і самого себе. Наскельні і печерні малюнки пізнього палеоліту та мезоліту дозволяють зробити висновок про те, що в ті далекі часи людина не тільки розрізняла велику кількість тварин, але й була знайома з їх анатомією. Так збереглися малюнки голови бика з хребтовим стовпом, або ж слона, в якого на грудях зображене серце тощо. Первісна людина добре знала звички тварин, що дозволило їй згодом здійснити їх одомашнення (доместикацію). Першою такою твариною була собака, що стала надійним помічником людини у господарстві.

Первісна людина не тільки накопичувала не тільки знання про флору і фауну, але й намагалася їх класифікувати. Так, ботанічний словник племені хануну (Філіппіни) складає дві тисячі назв, а тисячі видів комах об'єднані у 108 груп і кожна має свою назву. В аборигенів Австралії також були розвинуті складні системи класифікації спорідненості.

Етнографи неодноразово відзначали великі і точні знання первісних людей про хімічні властивості речовин, особливо рослинного походження, про лікувальні або токсичні їх властивості. Так, починаючи з доби мустьє, люди почали користуватися природним барвником вохрою, найдавніші сліди якої були виявлені в печері Бломбос (ПАР), що датується часом 125-100 тис. р. тому. Згодом, вохра стає незамінним атрибутом людської життєдіяльності – нею малювали на стінах печер, посипали тіло похованого чи розмальовували себе мисливці, як це роблять сучасні первісні люди.

Знання рослинного світу допомагало первісним людям у лікуванні та полюванні. Наприклад, американські індіанці добре знали жаропонижуючі, наркотичні, психотропні, анестетики. Натомість, аборигени Австралії добре знають та вживають у їжу понад 200 видів рослин, з яких 40% використовували у лікувальних цілях. Водночас, більшість сучасних синполітейних первісних суспільств Південної Америки, Австралії та Азії на полюванні використовують металюну зброю, що змащена отрутою рослинного чи тваринного походження.

Ймовірно, що пізньопалеолітична людина добре знала і анатомію людини, на базі якої і зародилася первісна медицина: формувалися різні засоби лікування, прийоми примітивної хірургії, перев'язка, лікування ран, переломів, вивихів а ж до операцій на черепі. Проте первісні люди практично не звертали уваги на особисту гігієну – чистоту тіла та помешкання.

Однією із особливостей розвитку первісної свідомості є формування здатності відображати і висловлювати кількісні характеристики. Тому, становлення системи лічби, тобто здатності кількісного обчислення предметів, було однією із найважливіших рис первісної свідомості, або абстрактною здатністю мислення. Безумовно, на процес формування математичних знань загалом вплинула повсякденна практична діяльність людини та її дії з розподілу цілого на частини (виготовлення знарядь праці, розподіл продукту, здобичі тощо) і складання деякого цілого з частин (будівництво житла, складові знаряддя тощо).

Чисельні археологічні і етнографічні матеріали вказують на формування різноманітних систем лічби, що базуються на числах 5 і 10, числі 7 і кратних йому, заснованих на числі 3 і кратних йому 6 і 9, на числах 4 і 8. Так, наприклад, населення найбільш архаїчного південноамериканського плем'я піраха може оперувати кількістю не більше 3, а все що більше, позначається терміном «багато». Така ситуація пояснюється дослідниками, насамперед, повною відсутністю в їхній мові поняття числівників, що відповідає за позначення кількості і порядок предметів. Натомість, австралійські аборигени мали систему понять для визначення чисел 1, 2, 3, а 5 передавалося як 2+3, водночас як південно-американські вогнеземельці вже знали ціле число п'ять.

Згідно певних археологічних знахідок, наприклад, пізньопалеолітичної Мальтійської пластини, котру дослідники інтерпретують як календарно-астрономічну пластину, можна простежити семирічну систему лічби. І якщо 5-річна система може бути пов'язана з анатомічними особливостями людини (п'ять пальців на одній руці, п'ять на іншій), то семирічна (4+3) – з певними астрономічними спостереженнями або місячним календарем.

Зазначимо, що календар для людей доби пізнього палеоліту був не самоціллю, а засобом для вирішення практичних задач, що концентрувалися навколо промислу, побуту та відтворення самої родової общини. Так, на багатьох пізньопалеолітичних стоянках

Європи та Азії виявлено наскельні зображення, браслети, пряжки, вироби з бивня мамонта, на яких зображені ритмічно повторювані нарізки та ямки. Аналіз цих зображень показав, що їхня структура відповідає місячним циклам, тобто вони є, по суті, найдавнішими формами первісного календаря (10 місяців – біля 280 діб). Наприклад, браслети влаштовані так, що особливим чином виділяється число 7, а як ми знаємо, сім днів – тривалість однієї фази місяця. Водночас дрібні виміри часу, як-от година або хвилина, первісними людьми не усвідомлювалися. Час, як правило, визначався частинами доби – ранок, полудень, день, вечір та ніч, а рік ділився за сезонами, котрі пов'язувалися з певним виробничим циклом.

Безумовно, наявність певних астрономічних і математичних знань сприяв формуванню системи обрахунку відстаней. Так, великі відстані вимірювалися кількістю переходів або днями ходу, менші – польотом списа чи стріли, а ще дрібніші – розмірами ліктя, ступні, пальця чи нігтя.

Таким чином, лише на основі практичних дій у вирі суспільно-господарської діяльності відбувався розвиток позитивних емпіричних знань. А завдяки пізнавальній діяльності, духовного освоєння світу та творчості відбувся відрив первісної людини з-під впливу біологічних факторів еволюції та перехід її під контроль суто соціальних чинників, в умовах яких людство сьогодні існує, нагромаджує нові знання і продовжує розвиватися.

#### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропогенеза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Леві-Строс Клод. Первісне мислення / Пер. з фр., вступне слово та примітки С. Йосипенка. Київ : Український Центр духовної культури, 2000. 324 с.

Охріменко Г., Локайчук С. Духовна культура первісного населення : навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 188 с.

Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. Москва: Издательская фирма «Восточная ли-

тература» РАН, 2001. 303 с.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В. В., Шрамко Б.А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Сніжко І. А. Культура первісної доби: Конспект лекції. Харків: Укр-ДАЗТ, 2012. 22 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Пер. с англ. Москва : Политиздат, 1989. 573 с.

Токарев С. А. Ранние формы религии. Москва : Политиздат, 1990. 622 с.

Яковлева Л. Найдавніше мистецтво України. Київ : Стародавній світ, 2013. 288 с.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Які форми релігії ви знаєте?
2. Дайте визначення термінам «тотемізм», «анімізм», «фетишизм»?
3. Які найбільш відомі мистецькі культурні провінції ви можете знаєте?
4. Які форми скульптурного мистецтва практикували учаси ранньо-первісної общини?
5. Яким рівнем знань володіли первісні мисливці, збирачі та рибалки?

## ЛЕКЦІЯ 9. РОЗКВІТ РОДОВОЇ ОБЩИНИ. НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

1. Кліматичні умови.
2. Розвиток продуктивних сил доби неоліту.
3. Неолітична революція.

### 1. Кліматичні умови.

Становлення і розвиток господарств відтворюючого типу, на ранніх його етапах цілковито залежали від особливостей природного середовища. При цьому, головними факторами, що зумовлювали його специфіку, були коливання клімату, кількість опадів, зміна рослинного і тваринного світу, гідрологічного режиму водойм, якість ґрунтів та мікрорельєф. Тому, для розуміння процесів, котрі пов'язані з переходом первісного населення до неолітичного ступеня розвитку, необхідно розглянути природно-кліматичні умови, на тлі яких і відбувалися ці процеси.

Переходу мисливсько-збиральницьких колективів Близького Сходу до відтворюючих форм господарства передували радикальні зміни клімату, котрі пов'язані з кінцем льодовикової епохи та початком нової кліматичної епохи четвертинного періоду – голоцену, з її кліматичними фазами – пребореалу, бореалу, атлантикума. За льодовикової доби, через прохолодний північний вітер з крижаного щита, теплі й вологі повітряні маси з Атлантики рухалися не над Європою, як тепер, а значно південніше, зволожуючи клімат Середземномор'я, Північної Африки та Близького Сходу. А із відступом Скандинавського льодовика біля 10 тис. років тому, холодні вітри з півночі припинилися і смуга атлантичних циклонів перемістилася на північ, у Європу. На просторах Північної Африки та Західної Азії, позбавлених вологи з Атлантики, почала утворюватися зона великих пустель (Марокканська, Лівійська, Сахара, Аравійська, Іудейська та ін.). Несприятливі кліматичні зміни призвели до збіднення рослинного і тваринного світу, що вимагало від первісних мисливців удосконалення методів і засобів полювання з метою стабільного забезпечення колективів їжею. А поширення такої ефективної зброї, як лук і стріли, ще більше скоротило популяцію промислових тварин, що призвело до кризи мисливсько-збиральницьких суспільств.

Водночас, природно-кліматичні умови неолітичного часу, переважно для Європи, визначалися атлантичним кліматичним опти-



мумом голоцену і в значній мірі – суббореальним періодом. В атлантичний період (7270-3710 р. до н. е.) спостерігається найбільший зсув фізико-географічних зон на північ. Для цього періоду характерний переважно теплий і вологий клімат, хоча дослідниками виділяються різні кліматичні фази з більшою та меншою вологістю. За даними спорово-пилкового аналізу вдається реконструювати в загальних рисах характер рослинності, котра була значно теплолюбивішою ніж у більш пізніші часи. В лісовій зоні переважали змішані, головним чином, широколисті ліси з участю хвойних порід, котрі лише на півночі змінювалися темно-хвойною тайгою. Водночас, більша частина Західної та Центральної Європи була вкрита широколистими лісами, а степові простори характеризувалися багатим різнотрав'ям.

На початку атлантичного періоду в південних районах формуються чорноземні ґрунти, а на півночі – підзолисті та болотні. Тваринний світ був набагато багатшим та різноманітнішим ніж сучасний, що відповідало рослинному покриву. Навіть у північних регіонах Європи мешкали тур, благородний олень, кабан, ведмідь, куниця та інші. Серед пернатих було дуже багато водоплавної птиці, а річки та озера рясніли рибою.

Що стосується території України, то період неоліту, котрий тривав близько трьох тисяч років, тут також збігається з атлантичним періодом голоцену, який визначається палеогеографами як кліматичний оптимум голоцену. Цей період характеризується сприятливим співвідношенням тепла та вологи, що зумовили найбільший у післяльодовиковий час розквіт рослинності і тваринного світу помірного поясу Європи. Інтенсивне розповсюдження теплолюбних видів рослин супроводжувалося зсувом ландшафтних зон у північному напрямку та найбільшим поширенням лісів. Палеокліматичні реконструкції показують значні коливання клімату протягом атлантичного періоду голоцену, що мали, вочевидь, глобальний характер.

За глобальною схемою палеокліматичної етапності голоцену М. Веклича, впродовж атлантичного періоду відбулося по три почергових фази зволоження та висихання клімату. Оскільки в первісному суспільстві існував прямий зв'язок між змінами природного середовища і людського суспільства, то кожна волога стадія атлантичного періоду викликала міграцію населення у степову зону з північних районів, і навпаки, міграцію на північ під

час осушення клімату. З атлантичним періодом також пов'язаний процес формування у степовій зоні голоценових чорноземних ґрунтів на плакорах і лучних у заплавах. Ці ґрунти багато в чому подібні до сучасних ґрунтів і відносяться до того ж підтипу звичайних чорноземів.

В Україні за атлантичного періоду сформувалися три ландшафтні зони: лісова, лісостепова та степова. Лісова зона характеризувалася низинно-рівнинним рельєфом, болотистими ґрунтами, торф'яниками та широким розповсюдженням хвойних і листяних лісів на схилах та луків у низинах. У лісах водилися благородні олені, лосі, кабани, ведмеді, вовки, лисиці, зайці, бобри, видри. Лісостепова зона характеризувалася чергуванням лісових масивів з ділянками зі степовою рослинністю, великими запасами вологи, тепла та родючими ґрунтами, тобто дуже сприятливими умовами для розвитку рослинного і тваринного світу. Широколистяні ліси складаються з теплолюбивих видів дерев: липи, дуба, граба, в'яза, ліщини; у північній частині додавалася береза. З тварин, які заселяли цю зону, поширені благородний олень, косуля, тур, лось, зубр, кабан, ведмідь, вовк, лисиця, заєць. Значна протяжність степової зони з заходу на схід зумовлювала неоднорідність клімату на цій території (на сході він відзначався більшою континентальністю, на заході – помірністю) і, у зв'язку з цим, виникнення відмінностей у взаємодії суспільства і природи. Збільшення вологості в атлантичному періоді, особливо в його другій половині, обумовили поширення широколистяних лісів у заплавах і соснових борів на піщаних терасах великих річок аж до Чорного й Азовського морів. У ряді місць степової зони у смузі різнотравно-типчаково-ковилових степів розташовувалися байрачні дубові ліси. Місцями у річкових долинах Побужжя і Нижнього Подніпров'я траплялися озера, які пізніше зникли. Для українського степу атлантичного періоду була властива бідність видового складу диких тварин. Зате в долинах Дніпра та інших рік засвідчене сумісне проживання тварин різних природних зон, більшість з яких складають лісостепові види, що є характерною ознакою степового ландшафту при наявності заліснених річкових долин та балок.

Проте на початку суббореального періоду (3710-450 рр. до н. е.) спостерігається поступове похолодання, що призвело до аридизації (посушливості) клімату з відповідними змінами навколишнього природного середовища.

## 2. Розвиток продуктивних сил доби неоліту.

Термін «неоліт», або ж новий кам'яний вік, був введений англійським археологом Д. Лаббокком у ХІХ ст. як опозиція або протиположність до палеоліту всередині кам'яного віку. І дійсно, зважаючи на яскраву матеріальну культуру, зміни у способах ведення господарства, соціально-економічних відносин, організації управління та влади, з цим важко не погодитися. В цьому контексті ми зосередимо свою увагу, насамперед, на тих чинниках, котрі визначили суть цієї нової доби – основні технічні досягнення та, власне, неолітичної революції, з якою пов'язують перехід людства до землеробства і скотарства.

Основні технічні досягнення неоліту. Нові умови життя та нові потреби спричинили не тільки вдосконалення ряду старих навиків і технічних прийомів, а й винайдення нових, якісно відмінних технологій виготовлення знарядь праці, що спричинили зміни у господарській та соціальній системах. Збільшення частки збиральництва і рибальства, вдосконалення методів полювання, поява землеробства та скотарства і як наслідок осілости – все це призвело до ускладнення матеріальної культури.

У техніці виготовлення знарядь праці широко використовувалися усі попередні досягнення в обробітку каменю – техніка сколу, віджимне ретушування, а також з'являються нові: розпилювання, шліфування та свердління каменю. Зазначимо, що дані технології набули великого значення, насамперед, у зв'язку зі збільшеною потребою з рубання та обробітку дерева. Розчищення лісистих ділянок для будівництва поселень, влаштування невеликих полів та городів, використання дерева в будівництві, виготовлення посуду, домашнього начиння та інше, вимагало вдосконалення та винайдення нових знарядь праці, котрими були шліфовані сокири і тесла. Загалом, шліфовані сокири стали, так би мовити, візитною карточкою неолітичного часу.

Широкого поширення набули крем'яні ножі, вістря стріл та списів з двобічною оббивкою. Не виходять із вжитку мікроліти, що домінували в господарському інвентарі пізньопалеолітичної та мезолітичної людини. Проте кількість різців у неоліті та скребків дещо знижується у порівнянні з попереднім часом. А перехід до землеробства сприяв винайденню таких нових знарядь як серпи, мотики, розтирачки, зернотерки тощо.

Збільшені потреби в кам'яних знаряддях, що були зумовлені збільшенням чисельності населення, розвитку осілости, призвело

до виснаження надземних джерел сировини (кременю) та поклато початок його підземного видобування. Сьогодні нам відомо ряд неолітичних підземних шахт, що виявлені в Європі та Середній Азії, а це, в свою чергу, вимагало нових навичок та знарядь праці, зокрема рогових кирок. Поруч з кременем неолітичні люди почали використовувати більш міцні матеріали – нефрит, обсидіан.

Одним із найзначніших винаходів неолітичного людства є кераміка і текстиль, що, за своєю суттю, були першими штучними матеріалами. Зазначимо, що найдавніші сліди спорадичного використання кераміки датуються часом пізнього мезоліту, а найбільш досконалі зразки мезолітичної кераміки відомі в культурі дзьомон, що була поширена на території сучасної Японії. І лише в неоліті кераміка стає невід'ємним атрибутом майже всіх археологічних культур, за винятком періоду найдавніших аграрних суспільств, так званих культур докерамічного неоліту на Близькому Сході, коли перехід до осілого способу життя відбувся набагато раніше інших технічних інновацій. Зазначимо, що винайдення кераміки стало можливим лише завдяки переходу до осілого способу життя. А такі керамічні вироби як різного типу глечики, посуд значно розширили можливості пізньородової общини зі зберігання харчових продуктів і давали змогу вживати варену їжу.

Сьогодні дослідники виділяють декілька самостійних осередків виникнення керамічного виробництва: Східна і Південно-Східна Азія, Передня Азія (VIII-VII тис. до н. е.) та південні регіони Сахари в Африці. До початку IV тис. до н. е. керамічне виробництво зароджується в Південній Америці (в Еквадорі і Колумбії), а в III-II тис. до н. е. два центри гончарства виникли в Північній Америці. В межах Східної Європи глиняний посуд з'являється в VI тис. до н. е. Однак процес становлення керамічного виробництва найкраще досліджений у Передній Азії, де виготовлення глиняного посуду було природнім наслідком широкого застосування глини, що використовувалася в ранньому неоліті при будівництві помешкань, виробництва глиняних фігурок та настінних рельєфних прикрас.

Перші керамічні вироби були гостродонні та погано випалені. Ліпили їх з глини методом наліплювання або спірально-джгутовим способом. Формування посуду методом наліплювання з глини полягало у тому, що майстер заготовлював кільцевидні джгути товщиною 3-5 см., котрі накладалися один на одного і згодом здавлювалися та розгладжувалися. Натомість спірально-джгутовий

спосіб відрізнявся від першого тим, що заготовлені, як у першому випадку джгути, накладалися на форму по спіралі. І лише після того здавлювалися і розгладжувалися. Як наслідок, такі вироби виходили досить грубими та несиметричними. Ватро зазначити, що гостродонний посуд було легше як виліплювати, так і обпалювати: для його випалу було достатньо відкритого вогнища, натомість як плоскодонний вимагав вже спеціальних гончарних горнів, котрі також з'являються за часів середнього неоліту. З часом техніка виготовлення кераміки вдосконалювалася: у глину почали додавати різні домішки – траву, полову, пісок, товчені черепашки тощо та розписувати певним орнаментом.

Особливо був поширений візерунок з відтисків гребінцевого штампу, прокреслених ліній, ямок, наколів тощо. Однак за технологією, формою, орнаментацією глиняний посуд у різних племен чи їх окремих общин був далеко неоднаковим, бо кожна група первісного населення робила все це часто по-своєму. Тому для вчених подібні знахідки мають велике значення, оскільки допомагають за типом кераміки визначати межі поширення культури окремих племен та територію їх розселення.

Ще одним великим досягненням неоліту було винайдення ткацтва та прядіння. Відкриття прядильних властивостей волокна з таких рослин як льон, кропива, конопель, а згодом – вовни, дозволило первісній людині вдосконалити ткацтво та прядіння й перейти до виготовлення одягу.

Процес виготовлення тканини можна розділити на декілька операцій: отримання пряжі – прядіння та отримання полотна – ткацтво. Ручна прядка складалася з веретена, пряслиць і власне прядки. Прядильне волокно прикріплювали на яку-небудь встромлену у землю гілку або палку з розвилкою (згодом вона була замінена на дошку, котра і отримала назву прядки). З клубка витягувався пучок волокна та приєднувався до пристрою для скручування нитки. Воно складалося з палиці-веретена та пряслиця – округлого каменю чи глиняного навісу з отвором у центрі, котре виконувало функцію грузила. Веретено разом з початком нитки надавали швидке обертання і відразу ж відпускали. Повиснувши у повітрі воно продовжувало обертатися, при цьому відбувалося витягування і скручування нитки, а пряслиця посилювала і зберігала обертання. Згодом, достатньо довга нитка намотувалася на веретено і операція знову повторювалась. Не зважаючи на свою простоту, прядка була

дивовижним винаходом людського розуму. Три операції – витягання, скручування та намотування нитки об'єдналися в єдиний виробничий процес.

У V тис. до н. е. з'являються перші ткацькі верстати. Вони були вертикальними – два вилкоподібно розщеплених і встромлених у землю бруски, на кінці яких укладався дерев'яний стержень до якого прив'язували нитки. На нижні кінці ниток прикріплювали пряслицями. Човник (деталь у ткацькому верстаті з намотаною на шпульку пряжею для прокладання утокової нитки) з прив'язаною ниткою пропускався через основу так, щоби одна висяча нитка залишалася по один його бік, а друга – по інший. Цей спосіб не тільки повторював техніку плетіння, а й автоматизував його. З метою спрощення роботи було винайдено пристрій для розділення ниток – ремез (дерев'яний стержень). До пряслиць, на нижніх кінцях ниток стали прив'язувати шнурки. Другі кінці шнурків прикріплювалися до дощочок-ремізів. Таким чином, потягнувши то за один кінець, то за інший, майстер послідовно відокремлював різні нитки і перекидав човник через основу. Так при виготовленні тканин плетіння було замінене ткацтво.

У часи неоліту особливого значення набув розвиток транспорту – сухопутного, водного та снігового. Водний та сніговий транспорт вже використовувався ще за часів пізнього палеоліту, що дало змогу людству досягнути Австралії, Америки та заселити ряд островів Океанії. Існування людських колективів в умовах льодовикового періоду було немисленим без винайдення саней, лиж або ж нартів. Винахід же колеса спричинив певну революцію у подорожах первісної людини: на возах можна було перевозити свій скарб, запаси продуктів та відпочивати. Зазначимо, що самим раннім «колесом» вважається знахідка глиняних модельок коліс від іграшкових візків, що походять з поселення Кукутені у Румунії і датуються V тис. до н. е.

З переходом до осілого способу життя, за часів неоліту, відбувається розвиток будівельної справи. Замість тимчасових легкої конструкції жител почалося спорудження стаціонарних будівель. Це могли бути великі надземні чи заглиблені у землю споруди стовпової конструкції, з плетеними і обмазаними глиною стінами та солом'яним або очеретяним двосхилим дахом. В середині таких будівель, як і раніше, розміщувалося вогнище, котре слугувало для опалення і приготування їжі. Також, надземні житла будувалися на дерев'яному каркасі з використанням каміння для фундаменту.

Ймовірно, що за часів неоліту починають будувати дороги, однак це припущення поки що є дискусійним.

Таким чином, якщо у пізньому палеоліті вплив людини на природу носив, як правило, лише механічний характер, то неолітична людина виявила здатність змінювати фізичні властивості речей. Насамперед, це відбилось не тільки в гончарстві, а й у ткацтві та прядінні. А винайдення першого сухопутного транспортного засобу – візка дає змогу неолітичній людині здійснювати далекі подорожі і привносити на нові території більш прогресивну матеріальну культуру та поширювати землеробство і скотарство як ефективну модель ведення господарства.

### **3. Неолітична революція.**

Під неолітичною революцією розуміють історичний період переходу людства від привласнюючого до відтворюючого типу господарства. Проте, у науковій літературі можна зустріти й інший термін – сільськогосподарська революція. Однак як і у першому, так і другому випадках мова йде про одні і ті самі процеси – поступовий перехід людського суспільства до землеробства і скотарства.

Термін «неолітична революція» був запропонований у 1923 р. англійським археологом Г. Чайлдом для опису першої в серії сільськогосподарських революцій в історії Близького Сходу. Застосовуючи термін «революція», дослідник намагався підкреслити важливість переходу до відтворюючого господарства, а також наголошував на його великому значенні і кардинальних соціально-економічних змін у порівнянні з добою пізнього палеоліту, котрі відбулися в общинах завдяки цьому важливому відкриттю.

В питанні зародження та поширення землеробства і скотарства залишається ще ряд не розв'язаних проблем, котрі стосуються механізму їх виникнення, кількості осередків, де людство перейшло до землеробства самостійно, та проблем їх хронології тощо. Однак, що стосується скотарства, то його зачатки склалися задовго до неолітичної доби. Ще у пізньому палеоліті на багатьох поселеннях із різних місцезнаходжень Європи та Азії знаходять кісткові рештки першої одомашненої тварини – собаки, котра і сьогодні є надійним супутником у полюванні різних архаїчних сучасних первісних племен, зокрема бушменів. Однак розглядати її у якості основного джерела м'яса у раціоні первісної людини недоцільно. Одомашнення або domestикація собаки могла лише вказати первісній людині на-

прямою, як можна було забезпечити общину постійним і надійним джерелом їжі – приручивши інших великих тварин, зокрема велику рогату худобу, коней, кіз, вівці та інших. Можливо, domestикація вказаних тварин і дійсно могла відбутися наприкінці пізнього палеоліту (епіпалеоліті), проте морфологічні особливості свійських і диких тварин ще не були чітко вираженими. І тому одомашнення основних продуктивних тварин (коней, худоби, кіз та ін.) слід розглядати в контексті неолітичної революції.

Перехід до землеробства важко пояснити, якщо врахувати, що введення сільського господарства зумовило збільшення частки праці на душу населення і сприяло погіршенню якості самої їжі. До початку неоліту люди мали більш різноманітну їжу за рахунок мисливства, збиральництва та рибальства, що саме по собі було менш трудомістким заняттям, ніж землеробство. Варто зазначити, що в багатьох примітивних землеробських суспільствах мисливство і збиральництво не вийшло з вжитку, воно лише перекладалося на мисливців, що володіли спеціальними навичками. А саме полювання, до появи їздових тварин, також не було досить ефективним, а особливо після масового зникнення мегафауни, котра за межами Африки була знищена первісними мисливцями. В цьому випадку перехід до землеробства був одним із шляхів виходу з викликаної людиною екологічної кризи спричиненої різким збільшення чисельності населення наприкінці пізнього палеоліту.

Загалом, на думку Л. Вишняцького, за одночасністю початку процесу активної domestикації рослин і тварин в ізольованих і віддалених один від одного регіонах говорить про те, що за цим має бути якийсь загальний фактор. Вважається, що масштабні зміни природного середовища, що відбувалися на межі плейстоцену (льодовикового періоду) і голоцену (сучасного міжльодовиків'я) застали людство в принципово новій для нього ситуації. По-перше, до того часу земна куля вже була освоєна і заселена (у всякому разі більш-менш придатні для життя її регіони). А по-друге, інтенсифікація привласнюючого господарства досягла максимально-можливого рівня, і на шляху подальшого збільшення її ефективності, продуктивності мисливства та збиральництва постала природна обмеженість ресурсів дикої природи.

Таким чином, у черговий раз порушений в ряді місцевостей стан екологічної рівноваги між людиною та середовищем її існування вже не могло бути відновлене традиційним шляхом – міграцією.



І єдиним виходом в цього становища і став перехід до відтворюючого господарства.

Також існує і ряд інших конкуруючих гіпотез, котрі пояснюють причини появи землеробства. Однією із перших постала теорія «оазисів», що була запропонована Р. Пампеллі в 1908 р., прихильником якої був сам Г. Чайлд. Згідно неї, різкі зміни природно-кліматичних умов наприкінці льодовикового періоду сприяли поширенню посухи та міграцій первісних людей і тварин до оазисів – розташованих біля природної водойми та острівців рослинності. Саме в таких оазисах, на території родючого півмісяця (регіон на Близькому Сході, що включає Левант, Межиріччя та Стародавній Єгипет), і відбувалася доместикація рослин і тварин. Проте, на сьогодні дана гіпотеза не отримала свого підтвердження і має слабку підтримку серед археологів через те, що згідно сучасних уявлень, наприкінці плейстоцену клімат цього регіону стає більш вологим, а не сухим. А передбачувана посушливість поширюється набагато пізніше, ніж людство опановує землеробство та скотарство.

Цікавою виглядає і теорія «фієсти» запропонована Б. Хайденом у 1992 р. Вважається, що в межах місцевих культур мало місце демонстрація своєї влади і могутності, що виявлялося в організації багатолюдних свят, фієст. Для цього потрібно було заготовити запаси дичини та злаків, частина яких виростала біля жител або розмножувалася у неволі. Постійні потреби у заготівлі запасів і змусило перейти до економіки відтворюючого типу.

Згідно «демографічної теорії» К. Зауера (1952 р.) збільшення чисельності населення було не наслідком, а причиною переходу до землеробства. Справа у тому, що місцевих ресурсів не вистачало для існування великої кількості людей, і тоді люди почали культивувати рослини, що призвело до виникнення землеробства.

Цікаві міркування з приводу зародження землеробства були висловлені російським вченим Л. Грініном та французьким археологом Ж. Ковеном. Так, Л. Грінін стверджує, що землеробство виникає наприкінці пізнього палеоліту і воно завжди мало місце в особливих природних умовах, наприклад Південно-Східної Азії. Він вважає, що вирощування зернових культур почалося на Близькому Сході – в горах Палестини або Єгипті і датує початок неолітичної революції в інтервалі від 12 до 9 тис. р. до н. е., хоча в деяких випадках за знахідками кісток одомашнених тварин та залишків культивованих рослин ця верхня межа може сягати 15-14 тис. років.

Натомість Ж. Ковен пов'язував зародження землеробства у первісних людських колективах з поширенням нових релігійних уявлень та вірувань. Зокрема, на багатьох поселеннях Близького Сходу виявлено чимало глиняних антропоморфних та зооморфних статуеток, котрі починають виготовлятися задовго до появи відтворюючого господарства. Такий стан речей Ж. Ковен намагався тлумачити в тому сенсі, що революції в економіці передувала «революція символів», точніше поява нових релігійних ідей (уявлення про персоніфіковану божественну силу) і пов'язаний з цим радикальний зсув у психології первісної людини в цілому. Зазначений зсув призвів, на його думку, до зміни відношення людини до природи: люди стали відокремлювати себе від зовнішнього середовища, що і послужило важливою передумовою його наступної активної трансформації і доместикації. А, отже, поширювалося не стільки саме землеробство, а, насамперед, релігійний культ, який його пропагував.

Таким чином, на сьогодні існує ряд гіпотез, котрі намагаються пояснити механізми, час і місце зародження землеробства як господарства відтворюючого типу. Проте, всі вони знаходяться лише в теоретичній площині і є, в якійсь мірі, відносними, оскільки наявна джерельна база (дані археології, палеоботаніки, палеозоології тощо) ще не є повною для усієї території Старого і Нового світу.

*Основні осередки виникнення землеробства.* Одним із найбільш важливих проблем становлення відтворюючого господарства та його поширення є питання кількості осередків самостійного зародження землеробства. Слід зазначити, що під терміном «осередок» ми розуміємо власне географічні центри походження культурних рослин. Вони можуть бути як первинними, тобто районами початкового зростання диких форм та їхньої доместикації, так і вторинними, котрі виникають внаслідок розповсюдження культурних та напівкультурних рослин та їх наступної селекції.

В цьому контексті науковцями було висловлено ряд гіпотез, котрі, зважаючи на географічний фактор, можна поділити на моноцентричні та поліцентричні. Так, моноцентристи вважають, що первинним осередком землеробства була територія так званого Родючого Півмісяця або ж Передньої Азії. Саме з цього регіону це важливе нововведення поступово поширилося у Північну-Східну Африку, Південно-Східну Європу, Середню, Південно-Східну та Південну Азію, Океанію і, врешті-решт, проникає до Центральної та Південної Америки. Основний аргумент моноцентристів базується

на послідовному зародженні землеробського господарства у цих регіонах.

Ідея поліцентризму була сформована наприкінці XIX ст. швейцарським ботаніком А. Декандром і розвинута М. Вавиловим. В основі їх поглядів лежало уявлення про множинність центрів походження культурних рослин, що автоматично наштовхувало на думку, про самостійний і незалежний процес зародження землеробства в різних і віддалених один від одного регіонах земної кулі.

Зокрема, М. Вавилов на підставі наявних йому на той час матеріалів про світові рослинні ресурси виділив 7 основних географічних центрів походження культурних рослин:

1. Південноазійський тропічний центр (близько 33% від загальної кількості видів культурних рослин).
2. Східноазійський центр (20% культурних рослин).
3. Південно-Західноазійський центр (4% культурних рослин).
4. Середземноморський центр (приблизно 11% видів культурних рослин).
5. Ефіопський центр (біля 4% культурних рослин).
6. Центральнамериканський центр (приблизно 10%)
7. Андський (Південноамериканський) центр (біля 8%)

Згодом, кількість центрів самостійного зародження землеробства було переглянуто іншими вченими, зокрема П. Жуковським та Є. Синською. Так, тропічну Індію та Індокитай з Індонезією вони розглядали як два самостійних центри, а Південно-Західноазійський осередок був розділений на Середньоазійський та Передньоазійський. Також було виділено і нові центри – Австралійський, Північноамериканський та Європейсько-Сибірський. Таким чином, на сьогодні виділяють 12 самостійних осередків походження культурних рослин, а, отже, і землеробства, котрі у ряді випадків можуть ділитися на субцентри, тобто похідні від основного. Серед них, основними або первинними є:

1. Передньоазійський.
2. Китайський.
3. Індо-Малайський (Південно-Східноазійський центр).
4. Індійський (Індостанський).
5. Середньоазійський.
6. Середземноморський.
7. Ефіопський (абіссинський).
8. Південно-американський (Перуано-Еквадору-Болівійський).

9. Центрально-американський.
10. Північно-американський.
11. Європейсько-Сибірський.
12. Австралійський.

Розглянемо основні центри становлення відтворюючого господарства. Так, для європеоїдних народів доби пізнього палеоліту з примикаючими до них групою ефіопів виділяють чотири основних осередки давнього землеробства: передньоазійський, середземноморський, середньоазійський та ефіопський.

Безперечно, одним із найдавніших центрів зародження землеробства став Передньоазійський регіон. Цей регіон охоплює усю територію Малої Азії, Закавказзя, Іран та гірську Туркменістан. Саме тут у IX тис. до н. е. і відбувся поступовий перехід до землеробства, котрий бере свій початок з мезолітичної (епіпалеолітичної) натуфійської культури. Загалом, на території цього центру зосереджений майже весь потенціал культурної пшениці, що була опанована людьми. Наприклад, у Закавказзі виявлено 18 видів пшениці із 22, що розповсюджені на земній кулі, в тому числі 8, котрі більше ніде не зустрічаються. Загалом, за різноманітністю видів пшениці Передньоазійський центр виділяється серед усіх інших осередків. Окрім того, на цій території було доместиковано й ряд інших рослин – горох, жито, сочевиця, сливка, груша тощо.

Що стосується середземноморського осередку, то він охоплює територію Греції, Італії та більшу частину середземноморського узбережжя. На відміну від Передньоазійського, становлення землеробства тут відбулося наприкінці VII-VI тис. до н. е. Однак його дослідники можуть розглядати і як похідний або вторинний від Передньоазійського, так і самостійний центр, оскільки вплив першого був досить значним. Проте, безперечно, що Середземноморський осередок став «батьківщиною» ряду деяких сортів вівса, льону, білої гірчиці, капусти, моркви, буряка, цибулі, часника, редьки, спаржі та інших рослин. Зазначимо, що формування перших землеробських культур на території України формувалося саме в цьому осередку.

Іншим самостійним центром зародження землеробства Середньоазійський осередок, що включав у себе територію Північно-Західної частини Індії (Пенджаб), північ Пакистану, Афганістан, Таджикистан, Узбекистан і Західний Тянь-Шань. Перехід до відтворювальних форм господарства тут відбувся не раніше VI тис.

до н. е. Для цього регіону були характерною дуже низька вологість (не рідко ґрунтовими водами), достатньо високі температури з різними добовими і сезонними коливаннями, і, як наслідок, помірна тривалість вегетації. Зазначимо, що даний осередок зазнав значного впливу з боку Китайського та Передньоазійського центрів і для більшості культивованих тут плодових культур він є вторинним. Проте, для інших таких рослин як цибуля (ріпчаста), часник, диня, конопелі він є первинним.

Водночас у народів південного-сходу та півдня Азії землеробство розвивалося самостійно в двох осередках: Індійському (Індо-станському) та Індо-Малайському. Вони займали усю територію півострову Індостан, окрім північно-західних штатів Індії, М'ямну, Малайський архіпелаг, Філіппіни, Індокитай. Становлення землеробства і скотарства на цих територіях відбулося у VII-V тис. до н. е. Звідси походять – хлібне дерево, рис, ямс, чорний перець, цукрова тростина, огірки, баклажани, манго, квасоля золотиста, кардамон, базилік тощо.

Натомість для більшості монголоїдних народів зародження землеробства було пов'язано з Китайським центром, що охоплював гірські частини центрального та західного Китаю з прилеглими до них низинними районами. Становлення економіки відтворюючого типу тут відбулося у VII-V тис. до н. е., а вирощування пшениці датується часом II тис. до н. е. Цей регіон стає первинним осередком для таких сільськогосподарських культур як рис (японський різновид), просо, чумиза, соя, чайне дерево, мандарини, духмяна цибуля, женьшень, ліщина та інших рослин.

До одних із найдавніших центрів зародження землеробства слід віднести й Американський континент, на якому виокремлено три осередки: Південно-Американський, Центрально-Американський та Північно-Американський. Слід зазначити, що на момент становлення землеробства і скотарства в Америці (кінець IX-IV тис. до н. е.), будь-які зв'язки з населенням Сходу Азійського континенту були перервані внаслідок утворення Берингової протоки, котра роз'єднала Американський континент та Азію.

Серед вказаних осередків одним із найдавніших є Центрально-Американський, що охоплює південну Мексику, Центральну Америку та частини Антильські острови, де становлення землеробських культур датується часом IX-IV тис. до н. е. Саме на цій території вперше було одомашнено такі важливі сільськогосподарські

культури як кукурудза (маїс), батат (солодка картопля), соняшник, овочевий перець, квасоля звичайна, тютюн, какао та інші.

Натомість у Південно-Американському або Андському центрі з двома субцентрами – Чилійсько-Андським та Бразильсько-Парагвайським, котрі охоплювали гірські райони і плоскогір'я Колумбії, Еквадору, Перу та Болівії перехід до відтворюючого господарства відбувся на раніше VII тис. і тривав до V тис. до н. е. Звідси походить ціла низка бульбоплодів – картопля, батат, маниок, якон; зернових – амарант, кіноа та ряду інших овочів й фруктів – томатів, арахісу, гарбузів (мускатного, гігантського, фіголистного), ананасів, фей-хоа тощо.

Що стосується Північно-Американського осередку, який включає в себе переважно Східну частину сучасних США, то він зазнав впливу з боку Центрально-Американського осередку. Цей регіон був первинним для одомашнення таких рослин як топінамбур, агрус американський, журавлини, люпину, горіхів (каліфорнійсько-го та чорного) тощо.

Ще один самостійний осередок зародження землеробства виникає на Африканському континенті, котрий локалізується на території Ефіопії, Еритреї та Судану. У науковій літературі він може позначатися як Північно-Африканський або Ефіопський (Абіссинський) центр, котрий за територією іноді поширюють і на всю тропічну Африку, що на сьогодні поки що залишається дискусійним. Згідно сучасних уявлень, зародження землеробства в Північній Африці може бути датоване кінцем VIII тис. до н. е. Звідси походять злакові культури – сорго, тверді сорти пшениці, африканське просо та інші овочі і фрукти (ямс, кавун, абіссинський банан, кунжут тощо).

Таким чином, зародження і становлення землеробства в різних регіонах земної кулі відбувалося в майже єдиному хронологічному діапазоні, що охоплював час кінця IX-IV тис. до н. е. Цьому процесу, безперечно, сприяло ряд факторів, серед яких слід виділити, по-перше наявність достатніх для процесу доместикації (одомашнення) знань первісної людини про рослинний і тваринний світ. По-друге, зародження землеробства було пов'язано зі змінами природно-кліматичних умов, в ході завершення льодовикового періоду і початком нової геологічної епохи – голоцену. Внаслідок цього, зникає традиційна для доби пізнього палеоліту «мамутова мегафауна», котра тривалий час була надійним харчовим ресурсом. А це, в

свою чергу, змусило первісне людство шукати собі альтернативні джерела харчування, і перехід до землеробства та скотарства було одним із надійних шляхів виходу з цієї кризи. І, по-третє, не відкидається взаємозв'язок між становленням і поширенням землеробства та формуванням нових релігійних уявлень первісної людини, коли пропагувалося не стільки саме землеробство, а, насамперед, певний релігійний культ. А, отже, майже за п'ять тисяч років неолітичним людством було domestиковано майже усі культурні рослини, котрі й сьогодні залишаються головними для ведення сільсько-го господарства.

### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини: Мир Древней Европы. Москва : РОССПЭН, 2006. 572 с.

Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Київ : Наукова думка, 1969. 259 с.

Залізник Л. Л. Неолітизація України. Від «східного імпульсу» до «балканізації» // Магістеріум. Археологічні студії. 2018. Вип. 70. С. 4-16.

Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). Ленинград : Издательство Наука, 1976. 197 с.

Ногін Є. В. Неоліт Північно-Східної України: Наукова монографія. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В.В., Шрамко Б.А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Якими кліматичними умовами характеризувався початок неоліту?
2. Дайте визначення терміну «неолітична революція».
3. Які зміни відбулися у господарському укладі неолітичного люду у порівнянні з попереднім часом?
4. Які найбільш характерні технічні винаходи доби неоліту?
5. Назвіть головні центри domestикації культурних рослин.

## ЛЕКЦІЯ 10-11. ДОБА РОЗКВІТУ РОДОВОЇ ОБЩИНИ. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА КУЛЬТУРА

1. Соціальна структура.
2. Соціальні норми та організація влади.
3. Духовна культура.

### 1. Соціальна структура.

**Общинно-родова організація.** Утвердження землеробства і скотарства як домінуючої форми господарства в пізньородових суспільствах знайшло своє відбиття у сфері общино-родової організації. Традиційний поділ суспільства на общину-рід-сім'ю зберігається, однак він дещо ускладнюється і набуває більш виразних форм та стосується, насамперед, як самої структури общини, так і характеру родових зв'язків. В основі цих змін, безумовно, лежав осілий спосіб життя та збільшення чисельності населення.

Так, у порівнянні з постійно мігруючими мисливсько-збиральницькими колективами, переважно однородовими, спостерігається збільшення чисельності багатородових общин, що могло бути пов'язано як потребами в кооперації праці, так і господарськими або суспільними інтересами чоловіків в умовах матрилокального шлюбного оселення. Справа в тім, що лише при сумісному поселенні не менш ніж двох родів чоловіки могли зберігати зв'язки зі своєю родиною. А осілий спосіб життя та відтворююча економіка призвела, власне, до розширення шлюбної мережі до якої входило вже не дві, а все більше груп родичів. Таким чином, у межах однієї общини починають виникати субобщини, які, у свою чергу, залежно від її чисельності також могли ділитися на окремі общинні ланки. Отже, ми можемо спостерігати подріблення самої общини.

Водночас, родова організація стає більш розгалуженою. Так, роди ділилися на внутрішньородові групи, а ті, у свою чергу, на ще менші групи родичів. В основі цього явища лежало те, що на відміну від загального роду, який вів свій родовід від якогось міфічного предка, окрема внутрішньородова група вела своє походження від реального пам'ятного предка, чим виділяла себе з-поміж інших. Такі групи у науковій літературі отримали ім'я – лінідж. Варто зазначити, що у вітчизняній літературі можна зустріти й іншу назву: рід – клан, а внутрішньородова група – субклан. Застосування цих термінів не буде помилкою, оскільки вони є тотожними. Таким чи-



ном, подроблена і розгалужена структура роду та внутрішньородових груп отримала назву сегментарної організації.

На початкових етапах формування сегментарного суспільства воно було представлено лише двома рівнями: родами (кланами) та їхніми сегментами – лініджами (субкланами). Типовим прикладом подібного архаїчного сегментарного суспільства є соціальна організація південно-американських індіанців намбіквара, що мешкають у сухій савані Південно-Західної Бразилії. В умовах посухи, яка триває з квітня по вересень, община розділяється на декілька мігруючих груп, чисельність яких складає 20-30 осіб. З настанням сезону дощів вони зупиняються неподалік від річки і споруджують округлі житла з пальмових гілок. У цей час мисливство і збиральництво поступається місцем вогнево-підсічному землеробству. З початком нового посушливого сезону община знову ділиться на групи кожна з яких розпочинає кочувати, добуваючи собі продукти харчування мисливством та збиральництвом.

Таким чином, суспільство намбіквара побудовано із однотипних сегментів. В сезон дощів у якості таких сегментів виступають общини, що прив'язані на цьому етапі свого існування до тимчасових поселень. В сухий сезон суспільство намбіквара представлене групами, які кочують обширними територіям савани. Отже, перед нами є два ієрархічно супідрядних рівня організації: більш високий рівень – землеробська община; більш низький – кочуючі групи, котрі і є фрагментами цих самих общин. Іншими словами – клан і субклани, які в залежності від сезону об'єднуються або розпорошуються.

Говорячи про зміни в общино-родовій організації ранньопервісної общини, ми свідомо уникали таке поняття як «плем'я» (вождівство), що виступає формою етнічної або політичної організації. І якщо для ранньородової общини це може бути виправдано, оскільки поняття етнос і політична організація не притаманна для подібних суспільств, то з переходом до відтворювального господарства його застосування може бути логічним. І дійсно, разом із різким збільшенням чисельності общин, родів та їх сегментів, плем'я виступає у якості організації надобщинного рівня, котре їх об'єднує в єдину етносоціальну організацію. І тому, однією із змін у соціальній організації пізньородового суспільства є поява «справжнього» племені (вождівства) як об'єднавчої надбудови для низки кровноспоріднених общин.

Яскравим прикладом складно організованого сегментарного суспільства може слугувати народ нуерів, який мешкає на території Південного Судану та прикордонних районах Ефіопії. Як зазначає Е. Прітчард, внаслідок сезонних змін, атмосферних та погодних умов, ритм соціального і господарського життя цих племен знаходить свій вираз у його структурах через механізм постійних поділів та злиття окремих груп. Нуери діляться на групи за територіальним принципом: від самої маленької хатинки, в якій мешкає одна сім'я, до самої великої – «народ нуерів». Іншими словами, загальна схема наступна: нуери поділяються на племена, котрі поділяються на різноманітні підрозділи до поселень включно, а ті, в свою чергу, розпадаються на домогосподарства. У випадку необхідності, наприклад для ведення війни, розрізнені групи об'єднуються.

Усі групи, починаючи від самих маленьких і закінчуючи самим великими, можна уявити у вигляді концентричних кіл. Таким чином, виходять наступні рівні:

- хатинка;
- угіддя, навколо якого об'єднується декілька хатин і хлівів;
- поселення, яка нараховує декілька господарств і є самою маленькою з усіх одиниць, що засновані на родовому принципі;
- округ, який об'єднує поселення, що знаходиться близько один від одного;
- внутрішньоплемінні утворення третього порядку, котрі об'єднують декілька поселень, що займають чітко визначену частину територій і пасовищ в сухий період. Їхнє групування відбувається на основі сегментів більш низького рівня ніж плем'я:
- племені утворення другого порядку;
- племені утворення першого порядку;
- племена;
- народ нуерів, що об'єднує усі племена.

Плем'я утворює територіальну одиницю, населення якого складає від 3 до 45 тис. осіб. В економічному плані кожне плем'я автономне і володіє власними пасовищами, угіддями та іншими ресурсами. Ця автономія підкреслюється й тим, що кожне плем'я має власне ім'я (тотем), а в середині нього можна виділити домінуючий клан (лінідж) або розширену сімейну групу (субклан).

Таким чином, *соціальна організація пізньородової общини може мати наступний вигляд: плем'я-община-рід (клан) – лініджи (суб-*

клан) – сім'я (домогосподарство). З подальшим розвитком продуктивних сил соціальна організація ще більше ускладнюється та набуває нових рис, з якої будуть поступово зникати такі поняття як рід, лінідж, сім'я, котрі підміняться одним поняттям – община або сусідська община.

Безумовно, без розуміння принципів просторової організації сегментарних суспільств ми не можемо оцінити усю їхню різноманітність. І все ж, наведений опис окреслює лише зовнішню сторону цих структур, свого роду вершину айсберга, що легко доступна для погляду дослідника. Сама ж суть соціальних процесів, котрі відбуваються в таких суспільствах, базується на складному комплексі правил існування, в основі яких лежить так звані системи родинних зв'язків.

**Система родинних зв'язків.** У сегментарних суспільствах усе життя і діяльність людини, починаючи від народження й до самої смерті, проходить у близькому колі осіб, переважна частина яких приходить йому близькими родичами. Причиною цього є те, що найбільший територіальний сегмент суспільства – плем'я є в багатьох сучасних етносів, так би мовити, ендогамною ланкою. Це означає, що традиції наказують кожному члену племені знаходити собі партнера (чоловіка чи жінку) всередині свого ж племені. Зрозуміло, що при чисельності племені всього лише в декілька сотень осіб, предки яких займали цю територію тривалий час, усі проживаючі тут люди, за винятком пришлих іноплеменників, є так чи інакше кровноспорідненими.

Насамперед, необхідно визначити структуру родинних зв'язків, види соціальних відносин і соціальні групи. Згідно А. Редкліфф-Брауна, елементарним структурним осередком, на базі якого будується система родинних зв'язків, є сім'я. Вона складається з чоловіка, жінки та їх дітей незалежно від того чи живуть вони разом або окремо. Діти можуть бути включені у склад сім'ї як шляхом їхнього народження, так і шляхом адопції (усиновлення або удочеріння).

Наслідком існування елементарної сім'ї є три особливих види соціальних відносин: відносини між батьками і дітьми; відносини між дітьми одних і тих самих батьків (сублінгами); відносини між чоловіком і жінкою як батьками однієї дитини або спільних дітей. Дану схему змін соціальних відносин можна зобразити наступним чином: людина народжується в сім'ї або адоптується у сім'ю, де вона є сином чи донькою і братом чи сестрою. Коли людина одру-

жується і народжує дітей, будучи чоловіком або жінкою, вона стає членом другої елементарної сім'ї. А переплетення елементарних сімей утворює мережу відносин, котрі А. Редкліфф-Браун характеризує як генеалогічні відносини.

Наведені три види відносин, які існують у межах елементарної сім'ї, які можна назвати й відносинами першого порядку. Відносини другого порядку – це ті, що будуються на зв'язках двох елементарних сімей через одного члена. Це стосунки між батьком і сином, братом матері, сестрою дружини тощо. До відносин третього порядку належать стосунки з сином брата батька або ж дружиною брата матері. У кожному конкретному суспільстві деяка частина цих відносин усвідомлюється як соціально важлива з якими пов'язувалися певні права, обов'язки та моделі поведінки.

Поняття системи родинних зв'язків охоплює певні соціальні групи. Перша серед них – домогосподарство. Воно представляє собою об'єднання людей, які мешкають сумісно в одному будинку (кількох будинках) і володіють якоюсь мірою економічного життя, котрій притаманні певні організаційні форми. Варто зазначити, що домогосподарство може складатися як з однієї елементарної сім'ї, а може складати собою й колектив, чисельність якого може становити сто і навіть більше осіб. А реально значущою частиною системи спорідненості, представленій відносинами живих людей до їх померлим родичам, котра суттєво впливає на взаємини між живими, є культ предків.

Отже, саме сегментарне суспільство, яке зародилося в часи пізньородової общини, привнесло зміни у систему рідства: із горизонтального воно поступово перетворюються у вертикальне або предкове. Кожний сегмент групи – лінідж все більше ототожнював себе зі свої реальним пам'ятним предком, котрий з часом міг набути риси родового. І як наслідок, важливе значення набуває генеалогічний зв'язок між конкретною людиною і цим самим предком, а особливо, лінія і ступінь спорідненості.

Поруч з традиційним унілінійним – матрилінійним, лінійно-ступенева система рідства за часів пізньородової общини доповнюється патрилінійним (агнатним) та білінейним (когнатним). Як у першому, так і другому випадках, родинний зв'язок вівся лише по одній лінії – материнській або батьківській. Водночас у третьому випадку споріднення могло визначатися за двома лініями, як, наприклад, у аборигенів Австралії.

Існування матрилінійної і патрилінійної системи спорідненості відоме ще з часів ранньородової общини і розглянуто вище, однак воно ще не допускало співіснування цих двох форм у межах одного поселення. Натомість, з переходом до відтворюючого господарства та осілого способу життя, поруч зі збільшенням долі чоловічої праці, започатковується їх фактичне поєднання (білінійність). Водночас, білінійна система спорідненості, котра, швидше за все, виникає на початкових етапах розвитку землеробства і скотарства, може виглядати як перехідний варіант від матрилінійності до патрилінійності.

Як наслідок білінійності, багато ранньоземлеробських суспільств починають проводити термінологічні відмінності між родичами по батьківській і материнській сторін, відносячись до них цілковито по різному. Особливо це простежується у відносинах з братом батька і братом матері. За умови унілінійності, майно і статус переходять або від батька до сина або від брата матері до сина сестри. У деяких суспільствах, наприклад, народу талленсі, що проживає на північному-сході Гани, у справах успадкування використовуються обидві ці лінії споріднення. Проте навіть у цьому випадку типи майна і статус, що успадковується по кожній з ліній, дуже різні. Так, домінантна лінія спорідненості, наприклад батьківська, надає людині явні і суттєві ознаки соціальної особистості – правовий статус, права спадкування майна, посади, політичну лояльність, ритуальні привілеї і зобов'язання. Натомість друга лінія – материнська, надає лише певні духовні якості. Таким чином, ми можемо спостерігати певну опозицію патрилінійності і матрилінійності, що має вигляд домінантного і другорядного. Отже, патрилінійний зв'язок асоціюється з майном, посадою, політичними союзами, соціальною винятковістю та сегментарними інтересами, а матрилінійність з духовними особливостями, взаємними інтересами та спорідненістю по бічній, другорядній жіночій лінії.

Іншим аспектом системи родинних зв'язків є те, кого можна було рахувати родичами. Якщо у часи ранньородового суспільства це були винятково члени одного роду, до якого могли долучати «пришлих» одноплемінників згідно дуально-екзогамного шлюбного звичаю, то за доби пізньородової общини ситуація дещо змінюється. Так, у системі родинних зв'язків з вузькими межами, родичами вважалися лише обмежене коло осіб. Натомість, у низці синполітейних суспільств Нової Гвінеї та Південної Америки відмі-

чена більш чітка тенденція вважати родичами усіх тих, хто проживав поруч і допомагав своєю працею у господарстві, ділився їжею або іншими продуктами. Часто таких людей або цілі колективи інтегрували в рід шляхом усиновлення або удочеріння.

Так, згідно Е. Еванса-Прітчарда, в суспільстві нуерів права обцинина, його привілеї та обов'язки визначаються спорідненістю: або людина ваш родич (дійсний або фіктивний), або ж це людина, перед якою у немає жодних зобов'язань, і тоді ви можете розглядати його як ворога. Кожна людина в поселенні та окрузі вважається родичем по прямій чи спорідненій лінії. Тому, якщо не рахувати випадкового перехожого чи безхатька, нуер спілкується лише з людьми, які ведуть себе по відношенню до нього як родич.

Схожий підхід простежується до свояків (чоловіки, чії жінки є сестрами) та їх родини. Їх теж могли прирівняти родини, однак це могло призвести до припинення подальших взаємошлюбних контактів. Щоб уникнути подібних наслідків, практикувалася навмисна або демонстративна відчуженість, а також формувалися механізми для запобігання конфліктних ситуацій та підтримки мирних стосунків між родами, які практикували подібні взаємошлюбні відносини. Одним з таких, є поширений серед племен Тропічної Африки «звичай підтрунювання», тобто демонстрації жартівливих дій або висловлювань з метою зняти напругу в стосунках між своиками. При цьому, саме «підтрунювання» сприймалося сторонами як належне і навіть обов'язкове явище, яке виключало будь-яку образу з боку свояка.

Таким чином, система родинних зв'язків часів пізньородової общини значно ускладнюється у порівнянні з попереднім часом. Безумовно, усі нововведення впливали з нових форм общино-родової організації, в межах якої сам рід та його складові (лініджі) почав процес дроблення на низку субкланів, котрі з часом могли утворювати новий рід. Щоб підтримувати постійний зв'язок між різними родами та спорідненими общинами в межах одного племені, була сформована певна система родинних зв'язків, спрямованих на підтримку мирних стосунків з метою уникнення будь-яких конфліктних ситуацій.

**Шлюб та сім'я.** Парний шлюб, котрий зародився ще за часів ранньопервісної общини продовжував зберігати своє домінуюче становище і за часів пізньопервісної общини. Його як і раніше можна було розірвати за бажанням однієї з сторін. Однак, перехід

до відтворювального господарства весло певні корективи у шлюбно-сімейні взаємовідносини.

Насамперед, вони були пов'язані з економічними змінами, які були викликані переходом до землеробства і скотарства та осілого способу життя. Становлення індивідуального господарства, котре не завжди вимагає колективних зусиль, сприяло як появі нових форм шлюбну, так і посиленні ролі вірілокального шлюбу, за яким подружжя оселяється там, де раніше проживав чоловік. Слід зауважити, що вірілокальність згодом перетворюється у патрилокальність.

У ранньоземлеробських суспільствах набуває поширення полігінія (багатоженство), зокрема сороратна форма. Загалом, сорорат це звичай, за яким чоловік одружується одночасно чи послідовно з декількома рідними або двоюрідними сестрами своєї дружини. Подібний шлюб міг укладатися в межах існуючого шлюбу, не зважаючи на думку дружини, так і після її смерті. Сороратні шлюби і сьогодні практикуються серед представників окремих племен індіанців Північної Америки, а також народів Індії. Також сорорат допускався і у випадках, якщо перша дружина була безплідною. При цьому діти, які народжувалися від другої дружини, вважалися належними, зазвичай, першій. Характерно, що поширення полігінії мало під собою і певне економічне підґрунтя. Оскільки жіноча праця у ранньоземлеробських суспільствах дуже цінилася, чоловіку було вигідним мати декількох жінок.

Натомість, у племен вищих мисливців, збирачів та рибалок набула поширення поліандрія, зокрема, левіратна форма. Загалом, поліандрія – це рідкісна форма полігамії, за якої жінка одночасно перебуває у шлюбі з різними чоловіками. А левіратна форма означала, що після смерті чоловіка, вдова була зобов'язана вступити у шлюб лише з його близькими родичами, зокрема братами померлого. Подібна картина спостерігалася у XIX ст. серед аулетів та ескімосів, а сьогодні простежується серед деяких етнографічних груп Південної Індії та Тибеті. Не відкидається, що полігінія і поліандрія на початкових етапах пізньородової общини могли поєднуватися. Так, у північно-американських ірокезів та гуронів чоловік міг мати «додаткових жінок», а дружина «додаткових чоловіків», у гуронів ще існували «мисливські дівчата», котрі супроводжували мисливців в якості їх дружин.

Осілість та розширення общинно-родової організації призводить до поступового зникнення кроскузенних шлюбів (шлюб із дочкою брата матері або дочкою сестри батька), що були звичним

явищем за часів ранньородового періоду розвитку. І якщо подібна форму шлюбу на початкових етапах розвитку сприяла посиленню соціальних зв'язків між окремими родами, то з часом вона стає не обов'язковою, а згодом зникає. Тим самим шлюб починає втрачати свій обтяжливий характер, що зумовлювався втратою родом члена свого виробничого колективу, який внаслідок локалізації шлюбного оселення (патрилокального або матрилокального), переходив на проживання та включався у виробничий колектив своєї нареченої або нареченого. Для вирішення цієї проблеми практикувалися різні компромісні варіанти на кшталт поперемінного проживання сім'ї то в одному, то в другому роді, або ж початкового тимчасового проживання чоловіка у роді дружини впродовж одного-двох років, і лише після цього сім'я переїздила назавжди до родини чоловіка.

Значного поширення набувають «відробітки» та «виплати» за дружину, що може підкреслювати лише її господарське призначення, оскільки жінка розглядалася, насамперед як робітниця. Тобто, відбувається формування купівельного шлюбу, пережитки якого зустрічаються у багатьох сучасних цивілізованих суспільствах. Варто зазначити, що купівельний шлюб можна розглядати як на спосіб обходу традиційних норм. Справа в тім, що викуп чоловіка при уксирилокальності ніде не зустрічається, а при вірилокальності, котру можна назвати предтечою патрилінійності, виглядало як її порушення. Тому викуп може виглядати як компенсація за подібне порушення звичаїв.

У зв'язку з цим, у шлюбному виборі починає зростати роль родини, котра допомагала платити викуп та розвивається практика заручин між неповнолітніми або навіть малолітніми дітьми. Часто траплялися випадки, коли родичі домовлялися про шлюб ще ненароджених дітей («утробна змова») або новонароджених («колискова змова»).

Ще одним нововведенням часів пізньородової общини є розвиток весільної обрядовості. І якщо раніше чоловік і дружина просто оголошували своє бажання одружитися, то тепер, укладання шлюбу було неможливим без певних церемоній. Центральне місце у ній займав дарообмін між родичами шлюбних сторін та ритуальне викрадення нареченої. Слід відмітити, що в науці, викрадення нареченої розглядалося як одна з найдавніших форм укладання шлюбу. Доказом цього слугували імітація насильницького захо-



плення нареченої нареченим та обрядовій ворожості його родини (весільні антагонізми), які простежується у багатьох первісних народів. Однак сучасні науковці в ритуальному викраденні нареченої та усьому комплексі весільних антагонізмів вбачають прагнення первісних колективів запобігти, шляхом імплементації викрадення, уявних небезпек, які були пов'язанні з порушенням роздільного проживання статей та статевих заборон.

Як зазначено, локальність шлюбного оселення в пізньопервісній общині могла бути як матрилокальною, так і патрилокальною або уксиролокальною та вірілокальною. Різниця в домінуючому типі локальності залежала від ступеня розвитку економіки того чи іншого первісного колективу. Так, у суспільствах, де жіноча праця відіграє велике значення у землеробстві, ми будемо спостерігати матрилокальність. Натомість, з розвитком ремесла та появи, так званої, престижної економіки (економічного дарообміну) набуває поширення вірілокальність та патрилокальність.

Отже, найбільшим досягненням часів пізньородової общини є те, що батько отримував можливість матеріально турбуватися про своїх дітей. Сім'я починає вести своє індивідуальне господарство та наживати спільне майно. Однак, сім'я ще не мала окремої від родової, спільної для подружжя власності. Так, після смерті чоловіка на його спадщину претендували не тільки його діти, а й близькі родичі, які у більшості випадків перемагали. Подібний стан речей перестав влаштовувати парну сім'ю і з часом, починається поступовий вихід окремих сімей з общини, що було одним із причин кризи і занепаду родового ладу.

Таким чином, за доби пізньопервісної общини простежуються зміни, які охопили усю шлюбно-сімейну сферу: власне сам шлюб, його форми, локальність і стосунки між подружжям. В основі цих змін лежали економічні перетворення, зумовлені переходом до відтворювальної економіки (землеробства та скотарства) та осілим способом життя.

## **2. Соціальні норми та організація влади.**

Уява про те, що за відсутності формалізованої влади у первісному суспільстві панувала анархія, не відповідає дійсності. Справа в тім, що на ранніх етапах свого розвитку відсутність чіткої влади компенсували суворі соціальні норми, котрі регулювали увесь спектр відносин між людьми та визначали межі їх дій та поведінки.

Вони пронизували всі аспекти людської життєдіяльності: взаємовідносини всередині сім'ї та общини, між родичами та свояками, одноплемінниками, чужинцями, представниками різних статево-вікових і ритуальних груп тощо. Повсюдно існували неписані правила поведінки, що були засновані на звичаях та традиціях, котрі велися від реальних чи уявних предків.

Первісні норми не розрізняли мотивів і результатів певних вчинків і покарання визначалося, насамперед, характером здійсненого проступку. При цьому, домінуючим принципом була еквівалентна компенсація, на якій базувалися усілякі виплати і штрафи за нанесений збиток. Разом з тим, при винесенні рішення про те чи інше покарання враховувалося особистість злочинця та його родинні і общинні зв'язки. Тому відношення до проступків родичів або членів общини докорінним чином відрізнялися від реакції на злочини чужинців. Вбивство чужинця взагалі не вважалося злочином. Зате родичі вбитого у цьому випадку жорстоко мстилися вбивці та його близьким, найчастіше влаштовуючи збройний напад. Лише в окремих випадках, коли відбулося неумисне вбивство, можна було відкупитися за допомогою певних матеріальних цінностей.

Зовсім інша картина простежується при вбивстві родича. В принципі первісні норми вимагали гарних взаємовідносин всередині роду або общини, де будь-які конфлікти намагалися вирішити мирним шляхом. І все ж, вбивство родичів зустрічалося. В подібних випадках в силу вступав принцип забезпечення інтересів соціальної групи. Тому, як правило, злочинець піддавався суто символічному покаранню. Наприклад, у папуасів-гадсуп злочинця ставили в центрі поселення, давали йому щит і стріляли в нього з лука, намагаючись при цьому не завдати йому шкоди. В інших групах папуасів Східних гір злочинцю мстилися близькі родичі загиблого, або ж подібний злочин залишався безкарним.

Подібне відбувалося і в середині певної соціальної групи (порушення подружніх і майнових прав). У крайніх випадках покарання зводилося до суспільного осуду. Натомість в африканському племені тонга покарання родича мала своєрідну форму. Оскільки близькі були не в праві застосовувати до правопорушника будь-які санкції та будучи зобов'язані надавати друг другу всіляку підтримку, вони просили присоромити порушника норм тих своїх партнерів, з якими були пов'язані так званими жартівливими відносинами, особливо в шлюбно-сімейній сфері.

З початком розкладу родового ладу, котрий започаткувався з моменту переходу до відтворюючого господарства, вище зазначений порядок почав змінюватися і родині відносини переставали слугувати гарантом безкарності при здійсненні певних правопорушень проти своєї общини. На відміну від папуасів Східних гір, в більш розвинутих папуасів – екагі, що мешкають в західних районах Нової Гвінеї, існували розроблені та жорсткі норми. Так, убивство родича, безумовно, засуджувалося і вбивцю завжди страчували його найближчі родичі: брати, дядьки. Подібним чином розправлялися з багатіями, які не хотіли ділитися своїм майном або продуктом з общиною, що розглядалося як досить серйозний замах на інтереси общини.

Доволі типовий приклад вищезазначених порядків зафіксовано К. Рідом у папуасів гакуху-гамі, в яких у взаємовідносинах домінував принцип «ідеальної рівноваги». Згідно останнього, папуаси керувалися такими моральними нормами як «не нашкодити родичу», «бути завжди готовим відомстити за проступок» тощо. Колективістська мораль, що існувала вже за часів ранньопервісної общини, вимагала від людей вміння уступити і не проявляти завзяття у виступі проти думки більшості. Вона ж і створювала перешкоди процесу соціальної диференціації: було неможливим мати майна більше ніж у інших; не можна було дарувати більше, ніж можуть повернути ті, хто отримував дарунок тощо. В декотрих суспільствах в яких панувала престижна економіка (дарообмін) свята з характерним церемоніальним обміном ставили за мету, насамперед, підтримати рівновагу між общинниками. Однолітки були зобов'язані проходити через усі життєві рубежі (ініціацію, заручини, шлюб) одночасно. Відступ від цього правила наносив серйозну моральну шкоду і відсталі від своїх однолітків юнаки нерідко закінчували своє життя самогубством.

Іншою важливою для суспільства нормою було дотримання принципу старійшинства: син був зобов'язаний слухатися батька, а молодший брат – старшого. До речі, у багатьох випадках, це підкреслювалося термінологічною відмінністю молодших і старших сублінгів. Старшинство давало певні підстави претендувати на керівництво, хоча у пізньородовому суспільстві поруч з ним існували й інші механізми, що відкривали шлях до влади. У всякому разі, в багатьох суспільствах юнаки, які не пройшли певних церемоній (ініціації), були не одруженими чи не мали власного господарства,

не могли нарівні з іншими дорослими чоловіками брати участь у спільних зібраннях і не мали там права голосу.

*Найвищим органом влади в пізньопервісній общині були збори общинників.* Зазвичай вони влаштовувалися в чоловічому будинку і складалися виключно з дорослих чоловіків, кожний з яких міг вільно висловлювати свою думку. Проте, у деяких сучасних племен, зокрема гадсуп, могли бути присутніми всі бажаючі. Зібрання скликалися лише з особливо складних і серйозних питань. Їх влаштовували навмисно, якщо мова йшла про організацію будь-якої господарської діяльності, здійснення військового набігу, прийнятті нових членів в общину тощо. Вони могли відбуватися і стихійно, у випадку сварок, проступків або якихось провинностей. Справи, що були пов'язані з інтересами певних осіб, вирішувалося лише за участю усіх зацікавлених сторін.

Звичайно, зібранням керували найбільш авторитетні та шановані чоловіки, і саме один із них мав право пропонувати зібранню те чи інше рішення, саме пропонувати, а не нав'язувати. Дискусія тривала до тих пір, поки не досягався консенсус і прийняте рішення не отримувало підтримки більшості або влаштовувало усіх. При цьому, саме рішення могло виноситися лише зі згоди усього зібрання. Звичайно, в його основі лежав колективний досвід, що спирався на ті чи інші прецеденти, котрі мали місце в минулому. Водночас незгодним пропонувалася можливість покинути общину, що нерідко могло призвести до її розколу та переходу частини общинників на нове місце проживання.

Загалом, кожний дорослий чоловік не тільки мав голос у загальному прийнятті рішення, але й мав можливість стати ініціатором і керівником задуманої справи. Важливим моментом у цьому починанні було лише потреба переконати та організувати своїх однообщинників. Так, для будівництва нового будинку, або для розчищення нової ділянки землі, що було не під силу одній сім'ї, голова сім'ї закликав на допомогу групу родичів та сусідів, і при завершенні робіт влаштовував бенкет.

На ранніх етапах чвари в пізньородовому суспільстві виникали, головним чином, через подружню зраду та звинувачень в чаклунстві. Найчастіше, подібного роду конфлікти вирішувалися за допомогою компенсацій, котру відповідач виплачував позивачу. Але іноді свою правоту доводилося доказувати участю в поєдинку, а також іншого роду змаганнях (піснях, словесних дуелях тощо). У випадку

міжобщинних розбіжностей справа завершувалася збройним набігом з метою помсти. З часом, причиною конфліктів все частіше стало порушення будь-яких майнових інтересів, наприклад, крадіжки домашніх тварин, посягання на чужу земельну ділянку, крадіжці частини врожаю тощо. Тому, в ранньоземлеробських суспільствах з самого дитинства виховували повагу до чужої власності.

Все-таки, однієї суспільної думки і норм колективної моралі було недостатньо для того, щоб керувати суспільством. У деяких випадках потрібні були люди, які б своїм авторитетом підтримували ці норми і в окремих випадках могли їх змінювати. Такі особи – лідери існували ще за часів ранньородової общини, проте в неоліті, з розвитком соціально-економічних відносин та збільшенням розмірів та ускладненням структури самих общин, їх становище і функції суттєво змінюються. Насамперед, система влади набуває ієрархічних рис. Найчастіше зустрічалося два рівні ієрархії: на общинному рівні керівниками були лідери, а на рівні окремих домогосподарств – старійшини, голови окремих лініджів, батьки сімейств.

В умовах суперництва за владу запорукою успіху були особисті якості претендентів: фізична сила, агресивність, ораторське мистецтво, вміння організовувати людей, господарські навички, ритуальне мистецтво тощо. В різних суспільствах співвідношенню цих якостей надавалося різне значення і лише володарі певних мали реальні шанси стати лідерами. Так, у племенах східних гір нової Гвінеї найбільш цінилися агресивність та військовий талант. Натомість, у папуасів-арапешів особливо цінився навик ритуального мистецтва, а в племен центральних гір Нової Гвінеї перше місце займали ораторське мистецтво та організаторські здібності. В окремих випадках лідерство було привілеями чаклунів, однак не всюди і не завжди.

Варто зазначити, що влада лідера залежала не тільки від його особистих навичок, але й від розмірів групи, що надавала йому підтримку. Тому, вербування численних прихильників було одним із головних шляхів до лідерства. І якщо, спочатку лідери походили переважно з домінуючої в общині групи, то з моменту осілости головну роль почало відігравати право першопоселення. Інакше кажучи, започатковується ієрархія родових колективів, за якою найбільшим престижем користувалися лініджи, що походили по прямій лінії від тих, хто оселився на даному місці вперше. І саме з цих лініджів в першу чергу і обиралися нові лідери, що простежується за

даними африканських племен маджаргір, тонга, південноамериканських кубео та ін.

І якщо на початкових етапах становлення общино-родового ладу майновий достаток не відігравав ніякої ролі в розвитку системи лідерства, то з осілістю та переходом до відтворювальної економіки, він починає відігравати визначну роль. Це було продиктовано тим, що функції лідера вимагали все більших майнових витрат, зокрема, влаштування бенкетів, матеріальна допомога родичам тощо, які були під силу лише заможним людям.

Стосовно влади лідерів, то на початкових етапах пізньопервісної общини, вона була незначною. Лідери не мали права ні командувати, ні наказувати і не володіли апаратом примусу. Їхнє керівництво покілося на особистому авторитеті і зводилося до порад, прохань та вмовляння. Водночас, будучи тісно пов'язаними з особистими якостями лідера, межі цієї влади в конкретних ситуаціях могли істотно коливатися. Етнографам відомі випадки, коли вожді тримали общинників у страху і не терпіли непокори. Зокрема, у південно-американському племені яноама лідер міг вбити призвідника сварки або вигнати з общини всіх своїх братів, які претендували на владу нарівні з ним.

Влада надобщинного характеру в неоліті зустрічалася лише в найбільш розвинутих суспільствах. За незначним винятком, як, наприклад, у південноамериканських піароа, декілька общин складала відносно нетривке утворення, котре очолював найбільш впливовий лідер цих общин. Однак, з його смертю подібне утворення, зазвичай, розпадалося. Найбільш чітка багаторівнева ієрархія влади відома у розвинутих землеробів центральних та західних районів нової Гвінеї. Там, родові підрозділи різних рівнів сегментації утворювали ядра відповідних територіальних груп, якими керували лідери. Проте і в даному випадку не можна говорити ні про яку загально-племінну систему влади.

З вдосконаленням системи лідерства та розвитком права власності з її наслідування спостерігалися певні зміни в механізмах успадкування влади. Справа в тім, що з часом функції влади ускладнилися, а вимоги до них вирости настільки, що тільки одних особистих якостей було недостатньо для успішної боротьби за лідерство. В них з'явилися спеціальні знання і досвід, передача яких його спадкоємцям істотно допомагала останнім утвердитися при владі. Тому, поступово зростає роль лідерів у забезпеченні механізмів

спадкоємства влади. У низці випадків вони самі могли призначати і навіть готувати своїх спадкоємців, яких вони спеціально навчали. Найчастіше вони вибирали собі заміну з близьких родичів: братів та синів – за умови патрилінійності, племінників – за матрилінійності. Однак, у деяких суспільствах на владу міг претендувати будь-який общинник, що пройшов за певну винагороду «курс навчання» у лідера (племена піароа, ленду). І, все ж таки, вирішальним чинником у питанні утвердження людини на посаду вождя була суспільна думка. Без її врахування ніякі права спадкування не допомагали і, саме цим, лідерство в ранньоземлеробських суспільствах докорінним чином відрізнялося від вождизму, де формальний момент у передачі влади набував більш серйозного значення.

Таким чином, організація влади в пізньопервісній общині дещо ускладнилася у порівнянні з попереднім часом. Завдяки відтворювальному господарству та осілості система влади набуває ієрархічних рис, а сама посада вождя або лідера общини стає престижною. Однак, як і раніше, влада у пізньопервісній общині обмежувалася соціальними нормами, котрі виступали у якості неписаних, так би мовити, законів, порушення яких суворо каралося з боку самого роду або общини. Проте, певною новацією у пізньопервісній общині стало те, що лідер в окремих випадках, міг вже змінювати, доповнювати або скасовувати ту чи іншу соціальну норму, але з дозволу або рішенням зборів общини.

### **3. Духовна культура.**

Кардинальні зміни, що були покликані неолітичною революцією, знайшли своє відображення у духовній культурі. Зокрема, ми можемо спостерігати те, що культура перестає бути єдиною та однорідною: вона розпадається на низку етнічних, кожна з яких набуває певних неповторних особливостей і стає самобутньою.

**Релігія і міфологія.** Основу релігії населення часів пізньородової общини, як і раніше, складали тотемістичні, анімістичні та фетишистські вірування. Проте, осілий спосіб життя зумовлений поширенням землеробства і скотарства створив нові умови для розвитку релігійних уявлень. Потреби землеробства, необхідність тривалого і терпеливого очікування та важливість точного обрахунку часу, циклів річних сезонів – все це стало причиною принципово нового інтересу землеробських племен до неба та землі, сонця та місяця, дощу та вітру, тобто до тих сил природи, від яких тепер

залежав добробут виробничого колективу. А це означає, що залежність від могутніх духів стала більш помітнішою і відчутнішою. Молитви та жертви на їх честь почали приносити частіше, а уявлення про їх надприродні можливості все зростали. В результаті, стародавні духи – об'єкт анімістичного культу, поступово перетворювалися у все більш могутніх богів, на чю честь створювалися вівтарі і храми, кому денно і нічно служили спеціально виділені з колективу землеробів-скотарів фахівці – служителі, майбутні жерці.

Зазнали певної трансформації і давні тотемістичні уявлення. Так, добробут неолітичного населення вже не залежав від результатів полювання, і це спричинило поступовий занепад тотемізму, об'єктом поклоніння якого виступали переважно тварини. У новій сегментарній організації, яка започатковується разом з неолітичною революцією, відхід від тотемізму простежується у тому, що родоначальником нового роду або сегменту починає виступати реальний, а не пам'ятний предок і це вже була не тварина чи рослина, а людина. Водночас, уявлення про тотемістичне споріднення з тваринами продовжувало зберігатися у пам'яті людей, що знаходило своє відображення в перенесенні зооморфного вигляду на деяких божеств. Зберігалися і, навіть, більш яскраво доповнювалися в міфологічних переказах уявлення про спорідненість предків з новими божествами, котрі поступово замінюють собою давні тотеми. При цьому, у скотарських народів Південної і Східної Африки тотеми були представлені не дикими, а мали вигляд свійських тварин. Натомість у землеробських народів, особливо у Західній Африці, родовий тотемізм хоча і зберігся у послабленому вигляді, однак перетворився на дещо нове, в локальне шанування окремих видів тварин, ймовірно, колишніх тотемів. Швидше за все, цей перехід від родового тотемізму до локального культу тварин був зумовлений процесами занепаду родового ладу і перебудовою родової общини в територіальну або сусідську.

Видозмінюється й характер фетишизму. І якщо за часів пізнього палеоліту традиційними символами фетишизму переважно виступали невеликі фігурки божеств (статуетки), природні об'єкти (печери), то за доби пізньородової общини починається спорудження храмів, святилищ (наприклад, Кам'яна могила, Україна), а на зміну статуеткам приходять кам'яні стели, ідоли. Вони розташовувалися поблизу вівтаря або в храмах, де на їхню честь здійснювали жертвоприношення. Іноді, замість ідолів продовжували використовувати



умовні предмети-символи – стели, валуни, обеліски та невеликі глиняні статуетки, біля яких проводили певні релігійні ритуали. Варто зазначити, що предмет, якому наділяли якості фетиша, міг бути обраний випадково. І якщо після того як людині щось вдавалося, цей фетиш міг залишитися, а у випадку невдачі, його викидали або замінювали іншим. Тобто, за надану допомогу фетишу віддячували жертвою, а за її відсутності наказували. Особливо цікавим був африканський звичай покарання фетишів, при чому не за ради самого покарання, а навпаки, щоб змусити їх допомагати. Наприклад, просячи фетиш про що небудь, у нього вбивали цвяхи, оскільки вважалося, що він відчуває біль і краще запам'ятає та зроби́ть те, про що його просять.

Зазнала змін і магія. Так, на зміну примітивним прийомам чаклунів, котрі прагнули наслати порчу на ворога, забезпечити вдале полювання або добитися від духів сприяння у вирішенні певних потреб, прийшли значно суворіші і ретельно розроблені обряди спілкування з божествами, включаючи норми ритуалу, порядок принесення жертв і молитов. І хоча в їх основі лежала все та ж давня магія, проте з'явилися і деякі нововведення, близькі їй за духом, зокрема мантика, тобто система ворожінь і передбачувань (пророцтв), що були засновані на тих же магічних принципах та прийомах. Можливо, у зародковому вигляді мантичне ворожіння практикувалося ще до епохи неоліту, але як завершена система вона сформувалася саме в цей час, причому її поява була викликана збільшенням значення ролі божеств у житті землеробів.

Поява мантики була невідповідною. Справа в тім, що, приносячи жертви певним божествам або предкам, люди хотіли мати хоча би деяку впевненість у тому, що їх благання і молитви не марні і що божество надасть допомогу або погодиться виконати прохання. Однак, як про це дізнатися? Ось тут і приходила на допомогу мантика з усім арсеналом її засобів.

На відміну від порівняно примітивної магічної обрядовості, що була доступна любому шаману, мантика вимагала більш високого культурного рівня. Виконуючи обряд, чаклун повинен був слідувати достатньо складній системі умовних знаків, розшифрування яких могла дати відповідь на кінцеве питання, – чи задоволене божество. Система знаків могла бути різною – від найпростішого жереба до складних поєднань ліній, крапок і рисок. Ворожіння також могло проводитися й за польотом птахів, траєкторії руху кинутих

предметів тощо. Проте складність професії чаклуна була не тільки в умінні проводити обряд.

По мірі розвитку суспільства та ускладнення соціальних зв'язків у колективах неолітичних землеробів поставали нові й більш складні проблеми. Для роду чи племені вже було замало знати про те, чи випаде потрібний для землеробства дощ, чи буде гарна погода. Важливим було дізнатися, чи не піде війною сусіднє плем'я, чи варто укласти мир, або чи буде вдалим похід. Усі ці й багато інших запитань, які мали відношення швидше до політики, ніж до сфери надприродного, входили до компетенції чаклуна або жерця, від умінь якого залежало вірно сформулювати питання і однозначно розшифрувати отриману відповідь. Це призвело до того, що лави професіоналів-чаклунів поповнювалися за рахунок найбільш привілейованих і компетентних представників соціальної верхівки, котра почалася виділятися у землеробських колективах.

Окрім мантики, за доби неоліту подальшого розвитку набув культ родючості, котрий якби з'єднав воедино родючість землі, розмноження домашніх тварин та плодючість жінки-матері. Відправлення культу (найчастіше навесні, але іноді і восени), зазвичай супроводжувалися пишними ритуальними урочистостями на честь божеств і духів, що мали відношення до цього культу. Обряди і ритуали при цьому барвисто обрамлялися фалічними емблемами і символами, що мало підкреслити значимість чоловічого запліднюючого і жіночого плодючого початків. Зокрема, до таких символів слід віднести раковини каури, які використовувалися в якості амулетів, керамічні фігурки жінок з підкресленими статевими ознаками, а також статуетки жінок з малечою на руках. Нарешті, цю ж символіку можна зустріти і в орнаментальному розписі посудів, на яких могли зображатися фалічні символи, схематичні малюнки запліднюючого землю дощу тощо.

Ще одним важливим культом, котрий набув нового змісту за часів неоліту, був культ померлих предків. Традиційно вважалося, що душі померлих родичів мешкають у світі надприродних сил і звідти можуть впливати на життя живих, особливо внаслідок родинних зв'язків. Однак і з початком неоліту даний культ ускладнився.

*По-перше*, сформувалася уява про те, що не тільки безплотний дух померлого, а й якась частина його матеріальної субстанції переходить у потойбічне життя, де для підтримки її існування необхідно мати все те, що мала і чим користувалася людина при житті. І

це знайшло своє відображення у характері неолітичних поховань в яких знаходять величезну кількість супровідного інвентаря – посуд, зброя, прикраси, одяг, їжа тощо. При цьому для поховання відбиралося саме краще, а ритуальний посуд був дбайливо прикрашений розписом і насичений різного роду символікою.

*По-друге*, більш помітнішою стала різниця по відношенню до померлих у залежності від їх соціального стану, тобто місця і ролі їх в первісному колективі неолітичних землеробів. Поховання вже починають свідчити про зародження соціальної і майнової нерівності, що проявлялося у супроводжувачому інвентарі. В одних випадках простежуються поховання з великою кількістю речей, а в інших – з невеликою кількістю предметів.

І, нарешті, *по-третє*, в силу вище зазначеного процесу зародження соціальної нерівності культ предків за часів неоліту поступово починає набувати форму культу померлих представників привілейованого стану, насамперед, старійшин та вождів. Це все можна пояснити доволі просто і логічно: посада вождя перетворювала людину на, так би мовити, головного представника колективу, який володіючи найвищою владою в суспільстві, ніс відповідальність за добробут усіх його підлеглих. Зрозуміло, що його компетенція поширювалася й на сферу спілкування колективу зі світом надприродних сил. А отже, вождя за доби неоліту починають розглядати як сакральну фігуру, що наділена «святістю», небесною благодаттю та найбільшою магічною силою. З часом, вождь все більше відокремлювався від простих смертних і почав противопоставлятися їм. А його тіло, їжа та одяг ставали табуйованими, тобто недоторканими для усіх інших.

Тому, поява разом з культом родючості та розмноження культу вождів – живих і померлих було показником трансформації первісних ранньорелігійних уявлень, що сприяло в майбутньому створення на їх базі більш розвинутих релігійних систем, які притаманні суспільствам вже знайомих з цивілізацією та державністю.

Поруч з ускладненням релігійних вірувань набуває подальшого розвитку і міфологія. І якщо на початкових етапах її зародження за часів пізнього палеоліту вони передавали історію з життя далеких тотемістичних предків общини чи окремого роду, які зображалися у вигляді напівлюдей чи напівтварин, то за часів неоліту простежується чимало кардинальних змін. Насамперед, самий зміст міфів почали складати не тільки діяння тотемістичних предків, але й ре-

альних героїв, котрі здійснили дещо виняткове – заснували новий звичай, знайшли вихід у безвихідній ситуації чим врятували інших, вчинили якесь благо, подвиг тощо. Згодом, подібні історії стали основою для формування героїчного епосу, головні герої якого були наділені винятковою силою, розумом та здатністю перевтілюватися і воскресати.

Ще, так би мовити, однією з новацій у міфології ранньоземлеробських суспільств є створення низки релігійних міфів про походження та діяльність божеств, духів, демонів та страшних істот. Стосовно двох останніх, то значного поширення подібні історії про духів-привидів, або демонів-привидів набули серед сучасних африканських ранньоземлеробських племен. Згідно уявлень, ці злі духи мешкають у відлюдних місцях, в болотах з отруйними випаровуваннями, у пустелі і становлять небезпеку для людей, котрі опиняються поруч. Зокрема, яскравим прикладом може слугувати існуюча у койсанському епосі істота – айгамучаб, яка мешкає серед піщаних дюн і має очі на ступнях ніг. Для того, щоби бачити, айгамучаб стає на руки і піднімає ступні ніг і, таким чином, полює на людей і тварин.

В африканському фольклорі також зустрічаються такі істоти як чируві. Вони схожі на людей, але нібито розрізані навпіл – в них одна рука, одна нога і одне око, котрі бувають як добрими, так і злими. Подібні істоти зустрічаються не тільки у міфології африканських племен, а й у епосі йменських арабів, котрі називаються нас-нас. На відміну від айгамучаба, котрий безжально вбиває мандрівників та мисливців, чируві пропонує вступити у двобій, і, якщо його перемагають, то він дарує людині різні подарунки, переважно цілющі трави.

Отже, традиційні для доби ранньородової общини релігійні уявлення – тотемізм, фетишизм, анімізм і магія та супутні їх культу в часи неоліту зазнають трансформації та пристосовуються до нових економічних умов, що були породжені новою формою ведення господарства – осілим землеробством та скотарством. Й тому, в ранньоземлеробських суспільствах на перше місце починають виходити ті культу та вірування, від яких напряду залежав добробут землеробських общин, наприклад, культ родючості.

**Мистецтво.** Зміни, що були пов'язані з релігійними уявленнями неолітичного населення, знайшли своє відбиття у мистецтві. І якщо, у більш ранній час мистецтво майже повсюдно розвивалося

приблизно однаково, то тепер воно набувало своїх локальних або регіональних особливостей, що суттєво відрізнялися один від одного. Однак, можна спостерігати і спільні для неолітичного мистецтва риси: широкого поширення набуває мілка пластика з каменю, рогу та кісток, а фігурки тварин, на відміну від попереднього часу виглядають все більш реалістично. Водночас, жіночі фігурки почали виготовляти дещо спрощено та схематично, іноді орнаментуючи їх, що мало на меті відтворити візерунків на одязі. Отже, живе відчуття пластики, яке було притаманне добі пізнього палеоліту, поступалося місцем абстрактним геометричним формам.

Особливо характерним для часів неоліту став розвиток декоративного мистецтва: майже повсюдно ми можемо бачити бажання майстрів прикрасити речі, які знаходилися у постійному використанні. Найбільше це стосується глиняного посуду, котрий щедро декорувався різноманітним орнаментом. Слід відмітити, що за формою неолітичного посуду, і особливо за його орнаментом, один регіон відрізнявся від іншого. Можна також простежити і еволюцію орнаменту – від найпростіших візерунків на глечиках ямково-гребінчастого типу (Східна Європа) до майстерно виготовленого і досконало розписаного посуду неолітичних культур Трипілля-Кукутень (Україна) та Яншао (КНР). Наприклад, значну частину посуду і глиняної пластики трипільські майстри прикрашали триколірним (біла, червона та чорна фарби) або монохромним (червона або чорна) розписом. Зауважимо, що за різноманітністю форм та орнаментатції трипільська кераміка не поступається ні єгипетській, ні передньоазійській. На думку науковців, трипільський орнамент мав не тільки декоративне призначення. Його можна розглядати як мову символів, або примітивне малюнкове письмо, як магічну піктографічно-ідеографічну систему, що відображала світосприйняття людини того часу.

Деякі зміни відбуваються і у живописі. У північних регіонах, де продовжувало домінувати мисливсько-рибальське господарство, ще зберігаються старі пізньопалеолітичні традиції наскельного мистецтва. Однак, за доби неоліту живопис стає все більш схематичним та умовним: зображення лише злегка нагадують людину чи тварину і це характерно для різних регіонів земної кулі. Самі ж наскельні малюнки виконувалися, головним чином, ударною технікою і зрідка малювалися фарбою.

Хоча наскельне мистецтво продовжувало існувати в різних частинах світу, однак ніде воно не набуло такого розповсюдження як у

Африці. Вирізані або вибиті на скелях і написані фарбами малюнки відкриті на величезних просторах – від Мавританії до Ефіопії і від Гібралтара до мису нової Надії. На відміну від європейського мистецтва, африканський живопис не є винятково історичним, проте його розвиток можна простежити приблизно від VIII-VI тис. до н. е. й до сьогодення. Такі пам'ятки африканського наскельного живопису виявлені у Північній Африці та пустелі Сахара (Тассилін-Аджер, Тібести, Феццана тощо). З них найбільш яскравою пам'яткою є Тассилін-Аджер, що знаходиться у південно-східній частині Алжиру. В печерах виявлено близько 15 тисяч малюнків, створених упродовж VII-I тис. до н. е. На них зображені величезні пасовища та стада тварин, пастухи, що стережуть ці стада, різноманітні дикі і свійські тварини: буйволи, слони, носороги, вівці, кози собаки, коні. Люди малювалися, зазвичай, у масках, з луками та стрілами, дротиками і палицями. Чоловіки були вдягнуті в короткі плащі, а жінки – у дзвоноподібні спідниці. Серед кольорів переважають бурі, чорні, жовті із золотистими переливами і червонуваті тони.

Тисячі зображень вирізаних на камінні й пофарбовані вохрою, були виявлені у гротах Кам'яної могили (Україна). На стелях гротів збереглася велика кількість зображень тварин (биків, оленів, хижаків). Поруч з ними простежуються й геометричні візерунки і солярні знаки.

Фарби давні митці тримали у невеликих глечиках, які перед використанням розводили на розтопленому жиру. Пензлики спочатку робилися з хутра тварин (кінського волосся), які кріпилися до палиці за допомогою сухожилок. До речі, перед тим як приступити до розпису стіни, первісні митці на невеликому плоскому камінні робили попередні ескізи майбутньої картини, як це сьогодні роблять, зокрема, бушмени.

Однак у цілому, окрім схематизму, для неолітичного наскельного живопису було притаманна ще й деяка недбалість виконання. Поруч зі стилізованими малюнками людей і тварин трапляються різноманітні геометричні фігури (кола, прямокутники, ромби, спіралі), зображення зброї (списи, сокири і кинджали) та засоби пересування (човни), а відтворення живої природи відходить на другий план.

Однак нам відомі неолітичні витвори, де майже повністю домінує геометрична схема – малюнок-значок, малюнок-ієрогліф, малюнок-орнамент, що віддалено нагадує людину або тварину. Орнаментальний схематизм – це і є зворотна сторона прогресу уза-

гальнючого мислення та світосприйняття. Можливо схематизм посилюється саме тому, що послаблюється віра людини в зображення як у «двійника» і на перший план висуваються інші потреби, які були закладені в малюнки, наприклад, інформацію про відстань, розповідь про події. І, щоб розповісти, необов'язково було дотримуватися точності і схожості, достатньо було показати предмет в узагальнюючих рисах.

Тривав розвиток й інших форм мистецтва, зокрема скульптури та монументальної архітектури. Стосовно скульптури, то відкриття кераміки по новому вдихнуло життя у цей напрямок. На багатьох землеробсько-скотарських поселеннях часів неоліту виявлено чимало фігурок людей, особливо жіночі статуетки, тварин, моделі жител, іграшок.

Характерно, що тенденція до схематизму, яка набула значного розвитку у живописі, поширюється й на скульптуру. Особливо це простежується на південному-сході Європи (Сербія, Румунія, Фракія), де створюються скульптури, які тяжіють до геометричного схематизму. Найбільш показовим у цьому контексті вважаються фігурки, які були знайдені на поселенні Чернаводе (Румунія): їхні форми зведені до елементарних об'ємів – конусу і сфери. Це, переважно, сидячі статуетки, руки яких підтримують голову або впираються в коліна, голова спочиває на потужній шиї, обличчя округле з носом циліндричної форми. Інша група скульптур походить із Вінчі (Сербія). У цьому випадку скульптурні зображення ще більш спрощені до трикутників. Особливо акцентована голова та окремі частини тіла, а у деяких місцях зроблені отвори для прикріплення до них якихось додаткових елементів.

Також, на півдні Європи виникає тип монументальної скульптури, що була тісно пов'язана з культурою мегалітів. Мова йде про статуї-менгіри, які найчастіше представляють жінок, а іноді персонажів невизначеної статті. По-суті, менгіри це є перші достовірно рукотворні споруди, що дійшли до нашого часу. Вважається, що їх могли використовувати для самих різноманітних цілей, серед яких, швидше за все, вони могли слугували як культовими спорудами (ритуальне оголошення території, символіка центру, визначення кордонів володіння), так межовими, меморіальними або солярно-астрономічними символами. Лише згодом, наносячи на них орнаментацию, надписи або допрацьовуючи їх, менгіри могли перетворюватися на язичницьких ідолів, які нам відомі, починаючи з доби раннього заліза.

Окрім менг'рів, за часів неоліту з'являються мегалітичні споруди. Термін мегаліт (від грецького мега – «великий» і літ – «камінь») археологи використовують для позначення споруд з величезного каміння, котрі виявлені на теренах Західної Європи, головним чином на атлантичному узбережжі від Середземного моря до Скандинавії, а також на Кавказі.

Найчастіше трапляються мегаліти, призначення яких визначають як гробниці. Серед них дослідники виділяють дольмени і галерейні мегалітичні гробниці. На відміну від дольмену, в галерейній гробниці вхідний коридор і сама поховальна камера не відрізняється і становить одну єдину галерею, викладену із поставлених на ребро велетенських кам'яних плит. Як дольмени, так і галерейні гробниці, по суті, являють собою кам'яні камери, над якими споруджували курган.

Стосовно іншої групи мегалітичних споруд, то їхнє призначення залишається невідомим. Найбільш яскравим прикладом споруди подібного типу є Стоунхендж (Великобританія). Мова йде про колосальний ансамбль розставлених по колу кам'яних колон, що перекриті кам'яними балками з вітарем у центрі. Згідно розташування каміння, дослідниками було висунуте припущення, що даний комплекс слугував для певних астрономічних спостережень. Однак існує й інша думка, за якою, починаючи з IV тис. Стоунхендж розглядався як територія для поховання небіжчиків, або як певний ритуальний комплекс. Зауважимо, що будівництво мегалітичних споруд становило для первісного населення доволі складне завдання і вимагало об'єднання великої кількості людей, що, безперечно, сприяло консолідації суспільства та ускладненню соціальних зв'язків.

#### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропогенеза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: Мир Древней Европы. Москва : РОССПЭН, 2006. 572 с.

Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Київ : Наукова думка, 1969. 259 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.



Леві-Строс Клод. Первісне мислення / Пер. з фр., вступне слово та примітки С. Йосипенка. Київ : Український Центр духовної культури, 2000. 324 с.

Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 303 с.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Пер. с англ. Москва : Политиздат, 1989. 573 с.

Токарев С. А. Ранние формы религии. Москва : Политиздат, 1990. 622 с.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Які зміни відбулися у соціальній структурі пізньородового суспільства?
2. Які зміни відбулися у шлюбно-сімейних відносинах?
3. Опишіть соціальні норми, які були поширені серед землеробсько-скотарського населення доби пізньопервісної общини.
4. Що з'явилося нового в організації влади пізньородових суспільств у порівнянні з попереднім часом?
5. Вкажіть на характерні особливості мистецтва в часи пізньородової общини.

## ЛЕКЦІЯ 12. ДОБА ПОЛІТОГЕНЕЗУ. ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ РОЗКЛАДУ ПЕРВІСНОГО ЛАДУ

1. Зміни в розвитку землеробства і ремесла.
2. Інтенсифікація обміну і зародження торгівлі.
3. Поява надлишкового продукту та еволюція форм власності.

### **1. Зміни в розвитку землеробства і ремесла.**

З початком доби палеометалів та поступовим розвитком ремесла склалися підвалини до подальшого розвитку відтворювального господарства та його аналогів. Відповідно до географічних та кліматичних умов у різних регіонах земної кулі створюються різноманітні системи землеробства, комплексного землеробсько-скотарського господарства та скотарства. Варто зазначити, що під системою землеробства розуміють комплекс взаємопов'язаних агротехнічних меліоративних і організаційних заходів, що спрямовані на ефективне використання земельних ресурсів, підвищення родючості ґрунту та отримання високого врожаю сільськогосподарських культур. Отже, набувають розвитку такі форми ведення землеробства як обробіток постійних ділянок і перелог, обробка неполивних (богарних) і поливних (іригаційних) земель тощо.

Однак питання про їхнє господарські можливості залишається відкритим, оскільки домінування тієї чи іншої системи землеробства залежало від ступеню розвитку організації суспільства, природних умов та від рівня агротехніки. Тому, розвиток первісного землеробства можна простежити в переході від ручних знарядь обробітку до орних і, відповідно, від ручного (палично-мотичного) землеробства до рільництва – орної системи з використанням тягливих тварин.

Коли і як саме здійснився цей перехід нам поки що невідомо. Однак, традиційно вважається, що перехід від ручного землеробства до рільництва відбувся у Західній і Середній Азії, а також майже повсюдно у Європі. Наприклад, на теренах України перехід до рільництва було запроваджене племенами трипільської культури не раніше IV тис. до н. е. Навпроти, у Північній Африки (басейн річки Ніл) та деяких регіонах Азії, де формувалася іригаційна система землеробства з м'якими ґрунтами, перехід до орного землеробства не було так затребуване, як, наприклад, у Східній Європі з її

чорноземами. Отже, у Північній Африці розвинуті землероби продовжували використовувати ручні знаряддя обробітку землі (палиці і мотики) і пішли шляхом інтенсифікації пов'язаного з ними землеробства.

Важливим нововведенням у землеробстві стало використання найрізноманітніших добрив, почала практикуватися змішана чи багатопільна система посівів, вирощувалися сади-городини, де по-смужно росли різноманітні овочі, дерева, зернові культури. Саме така система землеробства стала основою становлення стародавніх цивілізацій Америки та Великої савани Африки.

Не виключено, що на збереження та інтенсифікацію ручного землеробства впливало нестача придатних для обробітку земель, а також неможливість розвитку самого скотарства. Наприклад, у Тропічній Африці через поширення мухи цеце, котра є носієм трипаносоми (збудник ногани або сонної хвороби), ведення навіть найпростішого скотарства є проблематичним. І, сьогодні, від мухи цеце щороку гине до трьох мільйонів голів свійської худоби.

Однак, навіть і в умовах збереження ручних знарядь обробітку землі, формування іригаційної системи землеробства, а поруч з ними і богарної, дало змогу збільшити надлишковий продукт. Його частина могла використовуватися для прокорму свійських тварин, що сприяло розвитку скотарства. Особливо це стосується тих господарств, де домінувало орне землеробство. Ще однією важливою причиною розвитку скотарства була потреба обміну та торгівлі, котра зароджується саме в період політогенезу.

Поступове збільшення чисельності осілих племен з часом, почало випереджувати кормові ресурси осілих землеробів-скотарів. І у зв'язку із збільшенням чисельності поголів'я домашніх тварин перед його власниками постала проблема пошуку нових пасовищ, що призвело до напівкочового землеробсько-скотарського господарства, в якому сезони польових робіт чергувалися з сезонами кочівлі. Іноді плем'я могло ділитися на дві частини, з яких – одна займалася виключно землеробством, а інша – скотарством. У такому випадку ми можемо говорити про перший суспільний розподіл праці – відокремлення землеробства від скотарства. З часом скотарі, що мешкали в особливо сприятливих для ведення скотарства регіонах, почали обмежувати землеробство і переходили виключно до кочового скотарства (номадизму). Варто зазначити, що за доби політогенезу напівкочове і кочове скотарство широко розповсюди-

лося в Західній, Середній, Центральній Азії, Північній і Східній Африці, Північному Причорномор'ї, Поволжі.

Ще одним напрямком розвитку землеробства та відтворювального господарства було садівництво, найдавнішою формою якого був лісосад. Лісові сади виникали вздовж джунглів, берегів річок та у вологих передгір'ях мусонних регіонів де первісні люди збирали врожай і відбирали потрібні їм корисні види дерев та виноградної лози, котрі стали основою присадибного садівництва. Безперечно, садівництво збільшувало раціон харчових продуктів первісної людини, а також як землеробство і скотарство сприяло інтенсифікації обміну у середині общини, так і за її межами. Варто зазначити, що садівництво сприяло зміцненню осілості та становленню початкових форм відокремленої, а згодом і приватної власності на основний засіб виробництва – землю, оскільки дерева, практично з самого початку вважалися власністю того, хто їх посадив.

З подальшим розвитком відтворювального господарства, за доби політогенезу продовжувався розвиток високоспеціалізованого привласнюючого господарства. І хоча цей тип господарства з розвитком землеробства і скотарства втратив своє панівне становище, однак на периферії він ще тривалий час залишається основою життєдіяльності первісних колективів. Саме завдяки високоспеціалізованому рибальству та морському звіробійному промислу індіанці північно-західного узбережжя Північної Америки, зокрема алеути, змогли перейти до осілості та отримати надлишковий продукт. В свою чергу це зумовило майнове та соціальне розшарування, появу експлуатації (ранні форми рабства), а також сприяло розвитку торгівлі. Однак, у цьому випадку, ми можемо говорити лише про локальний варіант розкладу первісного суспільства, котрий ухиляється від основного магістрального шляху історичного розвитку.

Розвиток ремесла і металургії. Зародження і розвиток землеробства і скотарства призвели до позитивних зрушень у житті та побуті первісних людських колективів. Справа у тому, що для ефективного обробітку ґрунту, посіву зерна і збирання врожаю були потрібні вже більш досконалі сільськогосподарські знаряддя праці та ємкості для зберігання продуктів харчування. Також були необхідними й різноманітна упряж для утримання і використання в господарських цілях домашньої худоби. А у зв'язку із кліматичними змінами – у новому одязі, котрий би змінив грубо оброблений та незручний одяг зі шкіри тварин. І, нарешті, у зв'язку з більш-менш

постійною осілістю, постало питання про будівництво комфортних для проживання сім'ї жител.

Подібні суспільні потреби, зрештою призвели до появи виробництва низки ремісничих виробів, зокрема – глиняного посуду та тканини. Однак на початкових етапах керамічного виробництва чи ткацтва ми ще не можемо говорити про його суто ремісничу спрямованість, оскільки дана продукція виготовлялася обмежено, не для продажу або обміну, а виключно для задоволення певного господарського попиту. Тому, цей перший етап зародження ремесла іноді ще називають домашньопромисловим.

Важливим чинником для становлення гончарного ремесла було винайдення біля 4500 тис. р. до н. е. у Месопотамії гончарного кола. Гончарне коло – це пристрій для ручного формування виробів з глини, який складається з двох дисків, що закріплені на вертикальній осі, яку ще називають спицею або веретенем. Нижній більший диск (слідняк) приводиться в рух ногою гончаря, а верхній (верхняк) виконує роль підставки для формування виробу. За допомогою гончарного кола первісні майстри отримали змогу виготовляти більш якісні, симетричні і довершені керамічні вироби у великій кількості, частина яких вже могла йти на обмін або продаватися.

Важливе значення у розвитку матеріальної культури і ремесла відіграла саме металургія та металообробка. Справа в тім, що на відміну від керамічного виробництва чи ткацтва, яким могли займатися будь-хто на поселенні, виплавка металу та його подальша обробка було доволі тривалим, складним і трудомістким процесом. Тому ці майстри, зазвичай, утворювали відокремлений прошарок населення, який не міг бути задіяний для якихось інших видів господарських робіт. Однак, зрозуміло, що на початковому етапі зародження металургії воно ще не набуло якогось помітного поширення і, навіть, не стало другорядним чинником життєзабезпечення населення. Тому оцінка ролі й місця запровадження у виробництво металу в поглядах різних науковців може дещо різнитися.

Традиційно вважається, що першим металом, який мав виробниче застосування була мідь. Найдавнішими центрами першого кування міді, а в подальшому мідно-бронзолivarного виробництва, були Західна Азія (VIII тис. до н. е.), Закавказзя (VII тис. до н. е.) та Балкано-Карпатський регіон (VI тис. до н. е.).

Приблизно в цей самий час людина познайомилася із самородними металами – золотом, сріблом, а згодом – із метеоритним залі-

зом. Спочатку металеві вироби виготовлялися шляхом холодного кування. Але оскільки мідь і залізо доволі важко піддавалися подібній обробці, то вироби з них не могли отримати широкого застосування. Лише після винайдення гарячого кування мідні вироби набули широкого розповсюдження (доба енеоліту). Впродовж усього мідно-бронзового часу ці метали переважно використовувалися у соціальній сфері, тобто у престижній економіці. Зважаючи на обмежену кількість металургійних центрів, їх ще не вистачало для забезпечення повсякденного виробництва знаряддями праці. Тому сам метал і металеві вироби накопичувалися переважно у лідерів, у сфері престижного обміну, а не у виробництві.

У III тис. до н. е. почалося широке використання виробів з бронзи (сплав міді з оловом), котрі за якістю значно переважали мідні. Бронзові знаряддя праці та зброя володіли більшою стійкістю до корозії, пружністю, твердістю та гостротою леза. Окрім цього, бронза мала більш низьку температуру плавлення ніж мідь та краще заповнювала ливарну форму і з неї було легше відливати різноманітні вироби.

Ситуація докорінно змінюється лише з освоєнням заліза та початком раннього залізного віку. Не зважаючи на те, що залізо є найбільш поширеним у природі металом, його освоєння відбулося набагато пізніше, оскільки у чистому вигляді воно зустрічається дуже рідко (метеоритне залізо), а отримати його з руди взагалі трудомісткий процес. Справа у тому, що температура плавлення заліза сягає 1500 °C і вимагала винайдення спеціальних доменних печей. Найдавнішим способом отримання заліза з руди був сиродутний. Для цього у піч із залізною рудою ковальськими міхами через сопло нагнітали повітря, що дозволяло отримати на дні печі – крицю, котру після видалення шлаку проковували молотом. Однак, не зважаючи на складність цього процесу, з заліза почали виготовляти у достатній для господарської діяльності, основні знаряддя праці: сокири, леміші, залізні мотики та інший сільськогосподарський інвентар, що дало змогу покращити ефективність землеробства і, як наслідок, збільшити надлишковий продукт. Варто зазначити, що робочі якості заліза є набагато вищими, ніж міді, бронзи та каміння, і це призвело до того, що з розвитком чорної металургії інші кольорові метали (мідь, бронза, золото, срібло) набули винятково престижного значення і почали використовуватися для виготовлення прикрас, ритуальних і художніх предметів.

Про значення металургії для розвитку ремесла свідчить і той факт, що археологи знаходять навіть окремі ковальські поселення, що також фіксується етнологічно. Це дає змогу припустити, що ковалі досить швидко виділилися із середовища інших общинників, а ковальство стало першим професійним видом ремесла.

Безперечно, становлення ремесла відіграло велике значення для ускладнення соціальної організації та викликало до життя другий великий суспільний розподіл праці – відокремлення ремесла від землеробства і скотарства.

## **2. Інтенсифікація обміну і зародження торгівлі.**

З появою регулярного надлишкового продукту, який став можливим лише в умовах відтворювального господарства, подальшого розвитку набуває обмін і торгівля продуктами виробництва. Варто наголосити, що обмін і торгівля стали найважливішим фактором у розвитку давніх суспільств, оскільки саме завдяки ним розвивалися система контактів у межах як етнічних (плем'я) і соціально-економічних (община) об'єднань, так і між різними етносоціальними і політичними спільнотами. Сама необхідність обміну часто було основним мотивом для виникнення подібних зв'язків і контактів.

Система обміну у своєму розвитку пройшла декілька етапів. На першому етапі (доземлеробському) це був переважно обмін продукцією, сировиною та прикрасами між різними за напрямками діяльності господарствами (наприклад, між мисливцями і ранніми землеробами). Натомість, другий етап – дарообмін став можливим лише в системі надлишкового продукту (престижної економіки) і, безперечно, сприяв зміцненню соціальних зв'язків. Зазначимо, що система дарообміну і престижної економіки сформувалася в часи розквіту родового ладу.

Термін «престижна економіка» був введений у науковий обіг К. Дюбуа, котра позначала ним особливі форми соціально-економічних відносин в пізньородовому суспільстві. Зародження престижної економіки і дарообміну на цій стадії розвитку людства пов'язано з тим, що надлишковим продуктом, який отримує сім'я або окремих індивід, вони можуть лише розпоряджатися і лише невелику частину споживати. Як наслідок, з'являється поняття розпорядчої і споживчої частки. Розпорядча частина – це уся сукупність продукції, котра була створена людиною своєю працею, а споживча – це та, котру міг використовувати її власник для своїх по-

треб. Надлишок, який утворювався між розпорядчою і споживчою частинами, зумовлений перевиробництвом, ставав об'єктом дарообміну. І чим більша була його частка, тим більший був престиж дарувальника. Однак, говорячи про дарування надлишку продукції, може скластися хибне враження про альтруїстичне ставлення з боку однієї людини до іншої. Однак це не вірно. Домінуючим у престижній економіці і дарообміні був принцип еквівалентності. Тобто людина, котра отримала дарунок, була зобов'язана віддати рівнозначну за вартістю продукцію і, якщо вона це не могла здійснити, то попадала у певну морально-психологічну залежність від дарувальника. А ухиляння від зворотного подарунка могло привести і до більш серйозних наслідків, наприклад вигнання з общини, що дорівнювало смертному вироку.

Суб'єктами обміну переважно виступали не окремі індивіди, а колективи, або ж верхівка общини, наприклад вожді, котрі перерозподіляли надлишковий продукт. Сама ж система дарообміну пов'язувала колективи безперервно циркулюючими зв'язками – від групи до групи, від общини до общини, від племені до племені і, водночас, охоплювали усі сфери суспільства.

Можна виділити два види дарообміну. Перший вид обміну припускав рівність між дарувальником і віддарюючим, тобто обмін подарунками між ними відбувався в одній соціальній площині – по горизонталі. Такі відносини в антропології називають терміном реципрокації. Як приклад, можна привести обмін подарунками між двома одруженими членами роду – між нареченим і нареченою, між двома бігменами. Другий вид дарообмінних відносин передбачає наявність нерівності між дарувальниками. Він може являти собою дарування особі з більш високим статусом, так і дари індивідам з більш низьким суспільним рангом. Для позначення таких відносин в антропології використовують термін редистрибуція. Прикладом можуть виступати відносини між общинниками і вождями, між дружинниками і їх ватажком, між підданими, васалами та королем, між правителем невеликої держави і володарем могутньої імперії, між людьми і світом богів.

Найбільш відомим прикладом дарообміну є «меланезійська кула», що була описана Б. Малиновським. Кула являла собою міжобщинний церемоніальний обмін, що був поширений на Тробріанських островах і східному узбережжі Нової Гвінеї. Кула відрізнялася від простого економічного обміну (гумвалі) тим, що була



справою не простого майстра, а верхівки суспільства з високим спеціальним статусом. Об'єкт обміну слугували дві групи предметів: мвалі – браслети з полірованих раковин та сулава – намисто з червоних раковин. Ці речі передаються по колу в двох напрямках: мвалі – з заходу на схід, а сулава – зі сходу на захід. Їх не можна було зберігати і вони не мають реальної власності. Тому сама кількість раковин та намиста, як і постійна участь у церемоніальному обміні, безперечно, впливало на престиж та соціальні позиції тробріанців. Обмін дарунками відбувався в урочистій формі. Дарувальник приймав перебільшено скромний вигляд та під сурми ці раковини кладе річ до ніг партнера. Річ відразу брати не можна, в ній міститься небезпечна магічна сила, і має пройти якийсь час, щоб вона стала безпечною для приймаючого дарунок.

Важливе місце в престижному дарообміні займали і масові банкетні свята. Сама організація подібних свят вимагала накопичення значних ресурсів, що істотно підвищувало престиж організатора. Саме на сумісних трапезах здійснювався обмін подарунками і встановлювались асиметричні зв'язки між одноплемінниками. Вони також могли супроводжуватися культовими або релігійними церемоніями і, нарешті, подібні заходи відігравали важливу роль у вихованні почуття колективізму у всіх членів даної групи.

З появою та розвитком металургії (доба міді-бронзи) починається третій етап – економічний обмін, основою якого було не стільки налагодження соціально-економічних зв'язків, скільки отримання у ході обмінних операцій речей або продуктів, що були необхідні для розвитку власного виробництва. Йдеться, насамперед, про ремісників, змушених обмінювати свої вироби на продукти землеробства і скотарства, без яких вони не могли існувати. Саме економічний обмін з часом перетворюється на торгівлю, чому сприяло поява еквіваленту грошової одиниці, в якості якої в давнину могли виступати хутро, намисто, вироби з металів, худоба або якість прикраси. Все це сприяло зародженню приватної власності та можливості її накопичення, і, як наслідок, поглибленню майнової і соціальної диференціації та появі первісних форм експлуатації людини людиною.

У зв'язку із зростанням спеціалізованої торгівлі як особливого виду діяльності з'являються і набувають великого значення торгівці-посередники. Багато дослідників не без підстав стверджують, що у Європі, за часів бронзи, набули широкого розповсюдження

мандрівники-ливарники або торговці-ковалі поховання яких зі супроводжуваним інвентарем досліджені у різних регіонах континенту. Однак, говорити про появу стану професійних торговців у часи політогенезу, що означало третій суспільний розподіл праці – відокремлення торгівлі від ремесла землеробства і скотарства ще зарано. Як відомо, третій суспільний розподіл праці відбувся у класовому суспільстві.

Ще одним важливим наслідком розвитку обміну і торгівлі став розвиток засобів сполучення. Відсутність доріг суттєво ускладнювало використання колісних возів і, як наслідок, це зменшувало обсяг продукції, котра могла доставлятися у найвіддаленіші регіони. Щоби вирішити цю проблему, починаючи з IV тис. до н. е. у Месопотамії почалося спорудження перших доріг і будівництво мостів. Майже цим самим часом датується і найдавніша дорога у Європі, що відкрита археологами поруч з англійським містом Гластонбері. Також до найдавніших мощених доріг відносять і дороги, що виявлені на острові Крит, котрі датуються III тис. до н. е. Набувають поширення колісні вози та човни на веслах та парусах. З II тис. до н. е. в якості упряжної тварини стали використовувати коней, а у I тис. в пустельних районах Азії – одnogорбого і двогорбого верблюда.

Таким чином, розвиток обміну відіграв велике значення у процесі розкладу первісного суспільства. Він передусім сприяв помітній інтенсифікації виробництва, налагодженню сприятливих соціальних зв'язків між різними етнічними угрупованнями а також формування на її основі політичної влади і державних структур.

### **3. Поява надлишкового продукту та еволюція форм власності.**

Зародження і становлення приватної власності як рушійної сили, що призвела до кризи і розпаду первісного суспільства як соціальної організації пройшло тривалий шлях становлення. Безперечно, цьому сприяло поява регулярного надлишкового продукту, який став можливий лише у зв'язку з переходом до землеробства і скотарства.

Варто зазначити, що самий надлишковий продукт – це сукупність продукції, що створюється безпосередньо його виробниками зверх нагальної потреби. І він, як чинник, що безпосередньо сприяв розпаду первісного суспільства, певні етапи трансформації від тимчасового до постійного або регулярного.

Сам надлишковий продукт швидше за все виникає з самого початку існування організованого людського суспільства за рахунок полювання та збиральництва. В системі привласнюючої економіки такий надлишок продукції міг бути лише тимчасовим і не міг викликати якісь суттєві суспільні зміни, котрі ми можемо простежити в первісних землеробсько-скотарських суспільствах. Справа у тому, що тимчасовий надлишковий продукт мав лише життєзабезпечуючий характер і, ймовірно, сприяв підтриманню чисельності певного людського колективу. Тому, в сфері розподілу виробленої продукції існував зрівняльний розподіл без можливості накопичення і передачі по спадковості створеного власної працею майна.

З переходом до землеробства і скотарства ситуація кардинально змінюється. Загалом, поява відтворювальних господарств було найбільшим досягненням первісної економіки, що заклало підвалини подальшої соціально-економічної історії людства та сприяло у майбутньому розкладу первісного суспільства і його перетворення у політичне.

Одним із перших наслідків появи регулярного надлишкового продукту стали суспільні розподіли праці, зародження економічного обміну і як наслідок зародження приватної власності. Натомість у суспільній сфері наслідки появи регулярного надлишкового продукту призвели до розпаду материнських родів у патріархальні суспільства, котрі згодом трансформуються у протоселянські сусідські общини; з'являється індивідуальні селянські господарства, а у сфері шлюбно-сімейних відносин починає формуватися моногамна сім'я.

Велике значення у цьому процесі мало спеціалізація в землеробстві і скотарстві, що була зумовлена першим суспільним розподілом праці та розвиток ремесла. В цьому ж напрямку розвивалася престижна економіка, котра з часом почала вимагати створення нових матеріальних цінностей для дарообміну та супутніх йому банкетів, щедрих роздач майна або його церемоніального знищення. Про зростання об'єму виробництва за доби бронзи красномовно свідчить й той факт, що на багатьох поселеннях Закавказзя збільшується кількість сховищ для запасів сільськогосподарської продукції, зокрема зернових ям, великий посуд для зберігання зерна та іншої їжі тощо. А отже, зростання частки виробленої продукції і забезпечення регулярності її отримання створили умови для перетворення регулярного надлишкового продукту в додатковий,

тобто такий, який вироблявся однією людиною, а присвоювався іншою, породжуючи таким чином відносини експлуатації.

В цілому, перетворення надлишкового продукту на додатковий стало можливим лише з виникненням відношень експлуатації, суть яких саме й полягає у привласнюванні надлишкового продукту, що вироблявся однією людиною, а присвоювався іншою, незалежно від характеру і способу самого процесу відчуження. Так, в одних випадках відчуження надлишкового продукту від безпосереднього виробника відбувалося мирним (добровільним) шляхом, коли, наприклад, общинники «допомагали» вождю або старійшині будувати свій престижний будинок, влаштовувати прийоми для сусідніх лідерів, накопичувати й утримувати в себе общинні скарби, а згодом і використовувати їх на свій розсуд тощо. В інших випадках подібне відчуження здійснювалося насильницьким шляхом, коли просто грабували сусідів, а їхнє майно привласнювали переважно ватажки.

Поява регулярного надлишкового продукту і розвитку на його основі обміну і суспільних розподілів праці були найважливішим стимулом для парцелізації виробництва та зародження приватної власності, котру можна було накопичувати і передавати по спадковості. Становлення приватної власності в умовах традиційного для родової общини зрівняльного розподілу був доволі довготривалим процесом, в якому можна виділити декілька етапів: 1) становлення відокремленої власності; 2) трансформація відокремленої власності у приватну.

Поняття відокремленої і приватної власності близькі за формою, але принципово відмінні за змістом. Відокремлена власність може бути персональною, коли власник – одна людина, та груповою, коли декілька осіб спільно володіють засобами виробництва. Економічна відокремленість виявляється передусім у тому, що виробники самі привласнюють і накопичують результати своєї праці. Водночас, якщо в економічній сфері процес виробництва є одночасно і процесом експлуатації, перед нами – осередок приватної власності.

Становлення відокремленої, а згодом на її основі приватної власності, очевидно, розпочалося з їх групових форм, коли спочатку від общинної власності відокремлювалась власність не окремих осіб, а певної виробничої групи (лініджу, великої або малої сім'ї тощо). Первісне накопичення багатства здебільшого відбувалося в межах окремих сімей, які мали свій робочий інвентар і здатні були виро-

бляти надлишковий продукт. Зрозуміло, що в подальшому процес перетворення групової відокремленої власності на групову приватну власність мав проходити в умовах об'єктивної майнової або соціальної нерівності сімей, що зумовлювалося їхнім чисельним і якісним складом, місцем в ієрархічній системі управління тощо. Варто зазначити, що початкова приватна власність на рівні сім'ї накопичувалась у вигляді харчових продуктів, ремісничих виробів, різноманітного інвентаря, зброї, а в окремих випадках і худоби.

Більше можливостей для швидкого накопичення багатства мали сім'ї, причетні до системи надсімейного обшчинного управління і влади, поки що потестарної. Справа в тім, що ускладнення процесу виробництва спричинило виникнення складної системи управління, до функцій якої згодом відійшов і розподіл сукупного суспільного продукту. Це відкрило можливість відчуження частки суспільного надлишкового продукту на користь сімей управителів. Іншими словами, тут із самого початку склалися умови для прямого перетворення надлишкового продукту на додатковий, відокремленої власності – на приватну і формування відношень експлуатації.

У подальшому становлення індивідуальної відокремленої власності, а на її основі – приватної, по-різному складалося в різних угрупованнях. Сім'ї, які мали доступ до перерозподілу сукупного суспільного продукту, лише прикривалися сімейною груповою власністю. По суті, відчужений на їхню користь надлишковий продукт, вироблений колективом, із самого початку накопичувався як приватна власність вождя.

Слід наголосити, що процес становлення приватної власності проходив у гострих протиріччях між новими і старими порядками. Річ в тім, що даний процес гальмувався традиційними колективними формами виробництва та суспільним розподілом виробленої продукції. Сам факт накопичення окремими сім'ями надлишків непотрібної їм продукції, як в натуральній так і у перетвореній у скарби формах, перечив духу первісних традицій. І тому, від «багатіїв» вимагали щоби вони ділилися з менш заможними одноплемінниками.

Заможна людина, особливо якщо це був вождь чи бігмен, щоби не втратити свого авторитету та впливу, повинен був влаштовувати банкетні, робити дарунки своїм родичам, сусідам, матеріально допомагати тим, хто цього потребує. В протилежному випадку він міг втратити не тільки авторитет, але й майно. Наприклад, у деяких оленярських народів Сибіру в XVII-XVIII ст. окрема сім'я могла во-

лодіти стадом оленів, що не перевищувало сто голів, а все що було зверх цього, якщо воно не роздавалося добровільно, реквізувалося родичами. У випадку супротиву, власника, що не хотів ділитися, могли вбити. Хрестоматійним прикладом останнього може слугувати випадок із побуту папуасів, коли общинники примусили найближчих родичів багатія застрелити його з лука зв словами: «Ти не повинен бути єдиною багатою людиною, ми усі повинні бути рівними і ти всього лише рівний нам». Більш того, в деяких суспільствах навіть сформувалося негативне відношення до самої можливості появи надлишків. Наприклад, у племені бемба (Центральна Африка) заможного землероба або ремісника могли оголосити чаклуном. Подібна психологія робить зрозумілим появу, за доби політогенезу, звичаїв публічного знищення накопиченого майна. Також, у багатьох суспільствах при похованні вождя його багатства демонстративно знищувались.

Однак в подібному протистоянні колективістських традицій з тенденціями накопичення можна простежити загальну закономірність: від суворой заборони створення надлишків та їхнього присвоєння до вимоги їх роздачі. Особливо яскраво це можна простежити на прикладі потлача – церемонії (свято) демонстративного обміну дарами (іноді знищення надлишків матеріальних цінностей), що практикується серед індіанців Тихоокеанського узбережжя на північному заході Північної Америки.

На святі потлача, яке влаштовувалося з важливих для племені подій (отриманні імені, вступ у таємне суспільство, одруження, поховання або поминки) здійснювалося як знищення особистого накопиченого майна (у випадку смерті його власника), так і відбувалася його роздача. Організатор виставляв свої багатства і згодом із гордістю роздавав його гостям. Цим самим він забезпечував собі та своїм спадкоємцям високе суспільне становище, здобував собі авторитет і право на зайняття почесних суспільних посад. Що важливо, цей самий організатор ставав учасником наступних потлачів у якості гостя, на яких повертав собі назад значну частку розданого майна, а у далекій перспективі – у якості зворотних подарунків ще його примножував.

Таким чином, навіть обмежуючи пряме накопичення приватної власності потлач, як і інші подібні суспільні інститути перерозподілу майна, врешті-решт, сприяв становленню приватновласницьких відносин.

Однак найважливішим гальмом на шляху остаточного становлення в суспільстві приватної власності було збереження колективної власності на землю. Відсутність приватної власності на землю робила всі інші форми власності другорядними. Власністю на землю в остаточному варіанті визначався характер суспільних стосунків. Зрозуміло, що становлення приватної власності на землю відбувалося в запеклій боротьбі й на тому етапі розвитку суспільства дуже рідко завершувалося успіхом. Тут діяли не тільки соціально-психологічні, а й об'єктивні фактори, насамперед, необхідність збереження власності общини на землю. Тому перші власники землі отримували її за межами общинних земель, на так званих вільних, часто досить віддалених, землях. І не зважаючи на те, що ці самі вільні віддалені землі належали общині, ми вже можемо говорити про їх приватне землекористування. Ці земельні ділянки можна було передати по спадковості, однак як і раніше дана земля знаходилася у власності общини.

#### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). Ленинград : Издательство Наука, 1976. 197 с.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В.В., Шрамко Б.А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

#### **Запитання для самоконтролю**

1. Які зміни відбулися в способах ведення землеробства?
2. Які нові форми ремесла зароджуються за доби політогенезу?
3. Дайте визначення терміну «престижна економіка».
4. Що таке надлишковий продукт і які джерела його надходження?
5. Яку еволюцію пройшли форми власності існували за доби політогенезу.

## ЛЕКЦІЯ 13. ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ

1. Виникнення майнової диференціації.
2. Зародження експлуатації.
3. Шляхи становлення держави.

### **1. Виникнення майнової диференціації.**

Становлення індивідуального сімейного господарства та поява можливості накопичення надлишків продукції неминуче вело до того, що окремі сім'ї, завдяки різним обставинам, опинилися в більш сприятливих умовах ніж інші. А отже, у їхніх руках зосереджувалася відносно велика частина надлишкового продукту, котра могла акумулюватися як у вигляді скарбів, так і у вигляді якихось приватних багатств.

У зв'язку з тим, що розширене виробництво лише зароджувалося, а довготривале накопичення було ще неможливим через існуючі традиції зрівняльного розподілу, значна частина майна сім'ї або окремої людини йшла на підтримку власного престижу і відповідного соціального становища у суспільстві. Зокрема подібне, ми можемо спостерігати з вище описаного звичаю потлача, котрий практикувався серед індіанців Тихоокеанського узбережжя Північної Америки. Як наслідок, на початкових етапах розкладу первісного суспільства головною метою створення приватних багатств була можливість соціального просування внаслідок роздачі накопиченого майна іншим. Наприклад, на острові Понпеї Каролінгського архіпелага (Федеративні Штати Мікронезії) сім'ї часто голодували, щоби на банкетах перевершити своїх сусідів і тим самим підвищити свій соціальний статус.

Прагнення соціального виділення до зайняття суспільних посад, окрім суто психологічних мотивів, мало під собою й реальні підстави. Справа утому, що високе становище у суспільстві сприяло не тільки майновому добробуту, але й було його гарантією.

З початком суспільних розподілів праці відбувається відокремлення організаційно-управлінської діяльності від виробничої. Необхідність подібного відособлення диктувалося формуванням соціальних структур та виробничими процесами. Саме надлишковий продукт зробив можливим спеціалізацію в тій чи іншій сферах діяльності, дозволив звільнити окремих осіб від добування їжі спочатку частково, а згодом повністю, оскільки



вони виконували суспільно-корисні функції. Таким чином, спостерігається певна закономірність – чим більш розвинуте виробництво або продуктивні сили суспільства, тим більше коло осіб звільнені від добування їжі. Наприклад, у Полінезії на атолі Онтонг-Джаве, Пукапуке і Футуні вожді вже не залучалися до фізичних робіт, на Тікопії і Маркільських островах працювали частково, а на островах Тонга і Таїті це звільнення від виробництва розповсюджувалося ще й на членів їхніх сімей.

Як побічний, але важливий результат спеціалізації було виділення найбільш почесних занять: організація і керівництво господарським і суспільним життям, релігійна діяльність, іноді і деякі види ремесла. Спочатку, в основі цього явища лежало бажання суспільства поширити і виокремити ті види діяльності, котрі вважалися найбільш корисними для суспільства. Водночас з розвитком продуктивних сил все більш чітко простежується тенденція до перетворення керуючих посад та осіб, що у них задіяні, у нетрудову частину населення. Подібні особи, переважно вожді та шамани, в окремих випадках і їх оточення не тільки мали величезний вплив у суспільстві, але й набували доволі відчутних економічних переваг і соціальних привілеїв. Й тому, соціальна диференціація, в свою чергу, слугувала стимулом до розкладу первісної рівності, оскільки високий соціальний ранг давав право на отримання більшої частки у сукупному додатковому продукті.

Спостерігається й певна залежність між майновим і соціальним становищем окремих осіб, сімей та груп сімей. Розуміється, що на неї не можна дивитися як на жорстку і односторонню. Справа у тому, що не тільки за доби розквіту первісного суспільства, але й на самих перших етапах його розкладу вождями або лідерами ставали особи, котрі володіли такими особистими якостями, які вважалися корисними для своєї общини або сприяли завоюванню авторитету в суспільстві. Наприклад, у деяких народів Сибіру рід міг очолюватися шаманами і ковалями; в індіанців зони тропічних лісів – шаманами, у племені фанг (Центральна Африка) вожді обиралися за різними ознаками – старіший, найбагатший, найбільш красномовний.

Однак, по-перше, саме ці видатні особи та їх сім'ї вже у силу своїх особистих якостей мали відносно кращі можливості для накопичення майна. По-друге, саме багатство завжди було фактором, що сприяв соціальному просуванню. Яскравим прикладом може слугувати звичай, котрий ще недавно існував на Гуадалканалі (So-

ломонові острови). Там, щоби стати головою родового підрозділу або взагалі підняти свій соціальний статус, потрібно було влаштувати багато банкетів і свят, роздавати продукти, що було під сили лише заможним людям. Навіть в суто ідеологічному відношенні багатство нерідко розглядалося як дарунок надприродних сил, що підвищувало престиж його власника як обранця. Впливова і авторитетна людина могла розраховувати й на допомогу родичів і сусідів у певних заходах, що збільшувало його багатство і престиж. І тому, саме найбільш заможні і впливові члени общини беруть на себе роль ватажків.

У цьому випадку найбільш цікавим є тип «великої людини» – бігмена, що характерний для Нової Гвінеї і деяких районів Меланезії. Ймовірно, подібні особи виділилися і отримали широке розповсюдження ще на ранніх етапах розкладу первісного суспільства. Головною властивістю їх влади є відносна нестабільність та яскраво виражений персональний характер. Позиції керівництва не успадковуються, а досягаються серією дій, що піднімають людину над загальним рівнем. Щоби добитися і зберегти своє становище, залучити й утримати прихильників бігмен повинен влаштувати потlach і роздавати своє майно, а відповідно, така людина має бути достатньо багатю.

Поява таких осіб знаменує перші кроки соціального розшарування. Індивіди та їх ні сім'ї, що вирізняються у майновому відношенні, як правило, є найбільш виділеними і соціально. І ті, що займають високі соціальні позиції мають найбільші можливості для накопичення багатств і, зазвичай, реалізують їх на практиці. Так відбувається формування заможна у майновому плані і соціально привілейованої верхівки суспільства.

## **2. Зародження експлуатації.**

З виникненням регулярного надлишкового і появою на його основі додаткового продукту, а також з розвитком майнової і соціальної диференціації ми можемо говорити й про зародження експлуатації людини людиною. Слід зауважити, що експлуатація людини – це наслідок нерівності людей, нерівності людських здібностей, вкладеної праці і нерівності відповідальності. І вона стає можливою лише тоді, коли стає можливим присвоєння результатів праці створеної однією людиною іншою. За часів первісного суспільства відчуження надлишкового продукту або формування на

його основі додаткового, гальмувалося традиційним зрівняльним розподілом. Однак, з розвитком продуктивних сил верхівка того чи іншого суспільства (вожді, бігмени), де це було можливим, прагнула збільшити свої багатства не тільки за рахунок перерозподілу виробленої продукції, а й іншими шляхами, зокрема експлуатацією одноплемінників, або ж здійснюючи військові походи на сусідні племена. До найдавніших відомих форм експлуатації слід віднести рабство, внутрішньообщинну експлуатацію та данництво.

*Рабство.* Фактором, який значною мірою посилив і прискорив майнове розшарування, стало рабство. В непорушеній родовій общині, що не мала надлишкового продукту, рабство було неможливе. Тому полонених чоловіків тут, звичайно, вбивали, а жінок та дітей усиновляли, вони ставали повноправними членами племені переможця. Іноді, особливо в тому разі, коли треба було компенсувати втрату вбитих у бою, усиновляли й чоловіків. Так, за одним з повідомлень XVII ст., в деяких племен північноамериканських індіанців військовополонених передавали тим сім'ям, які втратили близьких родичів. «Якщо полонених приймали, наставляв край їхнім злигодням: їх одягали якнайкраще, вони були цілком вільні, хоч і не могли повернутися до своєї країни, й користуватися всіма правами того, на чие місце їх прийняли. Але частіше ними нехтували й вони гинули в муках».

Поява регулярного додаткового продукту відразу ж уможливила використання праці військовополонених, яких тепер почали обертати на рабів. Існує думка, що спочатку раби ставали власністю всієї общини (так зване общинне, або колективне рабство). Але етнографією така форма ніде чітко не зафіксована; отже, коли общинне рабоволодіння й існувало, то його дуже швидко витіснило приватне рабоволодіння. Спершу рабів використовували переважно в домашньому господарстві. В юкагірів перші раби виконували всі жіночі роботи, у нівхів – носили воду, заготовляли дрова, готували їжу, годували собак.

Раби жили разом із господарями, спали з ними в одній домівці, їли за одним столом. Подекуди вони могли оселятися в окремих хатинах і мати невелике господарство, допомагаючи своїм володарям. Поводилися з ними порівняно лагідно й здебільшого раб мав певні майнові та особисті права. Звичаї, що існували в різних народів, дозволяли рабові бути спадкоємцем свого господаря, одружуватися з вільними, брати участь у громадському й релігійному

житті, часто забороняли продаж, убивство раба й навіть жорстоке поводження з ним. Якщо раб був невдоволений господарем, він міг поскаржитися вождю, перейти до іншого володаря тощо. Особливого нагляду за рабами не було, бо, живучи в досить стерпних умовах, раби, звичайно, не намагалися тікати.

Рабство спочатку не було довічним: у багатьох народів раб, відпрацювавши кілька років, ставав повноправним членом племені. Так, у ассамських лушіїв раб вождя працював на нього від трьох до шести років, відтак діставав свободу, в алеутів звільнення раба вважалося гідним схвалення вчинком. Ставши довічним, рабство спочатку не було спадкоємним: залежно від ступеня розвитку рабоволодіння діти, онуки або правнуки раба вважалися вільними. Ця примітивна форма рабства, коли раби ще не займають особливого місця у виробництві й виступають ніби як молодші домочадці, молодші члени сім'ї, дістала назву домашнього, або патріархального рабства. Термін «патріархальне» тут слід розуміти умовно, в значенні «примітивне», бо домашнє рабство однаковою мірою існувало і в патріархальних, і в пізньоматріархальних суспільствах.

Поступово кількість рабів зростала, їхня праця починала набувати більшого значення й виходити за межі домашнього господарства. В північно-західних індіанців рабів використовували вже не тільки для домашньої роботи, а й при створенні рибальських загат, побудові жител і човнів, виготовленні різного начиння, вилові й заготівлі про запас риби, збиранні корисних рослин, як веслярів тощо. Порівняно мало застосовували працю рабів лише на роботах, які вважалися почесними, наприклад, під час полювання і в китобійному промислі. Відповідно до такого широкого використання праці рабів кількість їх у північно-західних індіанців досягала 15-20, а в деяких племен навіть 30% населення. До початкового джерела рабства – захоплення військовополонених, уже додалися нові – работоргівля і народження від батьків-рабів. Рабський стан став спадкоємним. Становище рабів різко погіршало. Раби не володіли ніякою власністю й не могли одружуватися на свій розсуд. Їх шлюб не мав громадського значення і вважався простим співжиттям.

Щоб відрізнятись від вільних, вони повинні були коротко стригти волосся. З рабами поводитися жорстоко; як і в стародавній Спарті, періодично вчинялися масові напади на їхні оселі, щоб викликати в них жах і запобігти повстанням. Широко практикувалося ритуальне умертвіння рабів – під час побудови нових жител і човнів, під

час ініціації і похорону. Це був пережиток більш архаїчного звичаю вбивати полонених, але й він набув нового змісту – допомагав тероризувати рабів. Отже, домашнє рабство поступово ставало рабством виробничим. З молодших домочадців раби перетворювалися на позбавлену засобів виробництва безправну групу населення, яка починала займати особливе місце в суспільному виробництві.

Проте виникнення рабства мало й інші наслідки: вже патріархальне рабоволодіння прискорило розшарування серед вільних общинників. Раби, як і інша військова здобич, ставали власністю насамперед племінної верхівки – вождів, дружинників, їхніх найближчих родичів. Експлуатуючи рабів, ті примножували свої багатства й збільшували свій громадський престиж. В умовах розвитку інституту приватної власності та обміну це спричинювалося до того, що в руках племінної верхівки опинялися більші й кращі стада худоби, орні землі, промислові угіддя, запаси ремісничої продукції.

Природно, що одночасно інша частина общинників бідніла, нерідко, цілком зубожівши, втрачала можливість вести самостійне господарство. Вдаючись до позичок, деякі з них потрапляли в боргову кабалу і їх продавали або вони самі себе продавали в рабство. У багатьох народів становище боргових рабів-одноплемінників спочатку відрізнялося від становища інших рабів: рабський стан їх був обмежений у часі, поводження з ними було лагідніше, їхні особисті права – ширші. Але так чи інакше, попередні джерела рабства – захоплення на війні, народження в неволі, работоргівля – поповнилися принципово новим джерелом – борговим, або кабальним рабством одноплемінників.

*Внутрішньогромадські форми експлуатації.* Паралельно з рабством виникає експлуатація рядових общинників громадською і родовою знаттю. Частина зубожілих общинників зберігала своє невелике господарство, мала особисту свободу, але мусила час від часу вдаватися до натуральних або грошових позичок у багатих одноплемінників. На цій основі виникли такі форми експлуатації, як відробляння в господарстві позикодавця, лихварство і особливо здольна оренда засобів та знарядь виробництва, коли незаможний общинник, позичивши в багатія, приміром, зерно для посіву, тягловий запряг або кілька голів молочної худоби, розплачувався з ним частиною виробленого продукту.

Здольщина в одних випадках теж кінець кінцем приводила до боргового рабства, в інших, навпаки, на тривалий час консерву-

валася архаїчними традиціями, що надавало експлуатації вигляду родової або сусідської взаємодопомоги. Такий порядок дістав, зокрема, універсальне поширення в пастуших і кочових скотарських суспільствах, де великі власники, наділяючи бідноту худобою «на доїння», «для стриження», «під з'їзд» тощо, одночасно забезпечувала собі й одержання додаткового продукту і залежність «обдарованих ласкою» родичів та сусідів.

Деякі вітчизняні історики називають цю форму експлуатації кабальництвом і вважають її особливим способом виробництва, що характеризується злиттям економічної і особистої залежності в становищі людини, яка фактично працює не у власному господарстві, а в господарстві експлуататора. Проте це становище дуже спірне: кабальництво, що сполучає в нерозчленованому вигляді різні зародкові форми експлуатації, ледве чи можна вважати самостійним способом виробництва.

Об'єктом визиску поступово ставали й цілком економічно самостійні общинники. Раніше вже зазначалося, що до того ще, як вожді почали привласнювати собі багатства общини, право розпоряджатися ними давало їм змогу примножувати своє майно і зміцнювати свій вплив. З посиленням влади старійшин, військових ватажків, жерців посилювався контроль їх над господарським життям колективу, а разом з тим зростали і їхні можливості одержувати відносно більшу частку в сукупному продукті общини, племені, союзу племен.

Витрати суспільства на утримання осіб, що провадили організаторську діяльність, дедалі більше перевищували безпосередні потреби їх і з форми поділу праці між працівниками й організаціями перетворювалися на форму експлуатації перших другими. Зарубіжні і багато вітчизняних дослідників застосовують для цього перерозподілу продукту по вертикалі термін «редистрибуція» (перерозподіл).

Така експлуатація могла бути більш або менш завуальованою – від традиційних відрахувань на потреби общини або племені до дарунків безпосередньо вождям. Але в кожному разі відчуження керівною верхівкою, яка уособлювала владу общини над землею і людьми, додаткового продукту в економічно самостійних общинників, що мали всі засоби виробництва, по суті було вже прафеодальною, або примітивно-феодальною, експлуатацією. Звідси починався розвиток до власне феодальних форм, пов'язаний з привласненням вождями безпосередніх прав на землю і людей на ній.

Увесь цей процес порівняно добре видно, наприклад, на океанійському етнографічному матеріалі, який відображає послідовні етапи визрівання прафеодальних відносин і феодалізації. В меланезійців вожді, зазвичай, не отримували жодних дарунків, але, відаючи багатствами общини, використовували їх для власного збагачення. У маорі Нової Зеландії вожді отримували від простих общинників посильні дари, земельні наділи їх були більші від наділів інших общинників, однак вони не претендували на общинні землі. На Фіджі вожді вже намагалися претендувати на земельну власність общин. На островах Тонга всю землю розглядали як власність вождів, а прості общинники під загрозою смерті не могли змінювати своїх вождів-землевласників і виконували на їхню користь обов'язкові, хоч і не зафіксовані точно, повинності. На Таїті цей процес пішов ще далі: податі було зафіксовано. Деякі дослідники розглядають подібні прафеодальні форми як особливий, так званий, азіатський спосіб виробництва, однак таке його трактування є дискусійним.

*Данництво.* Ще один вид експлуатації породжували грабіжницькі війни. Щоб запобігти грабежам, слабші общини й племена нерідко погоджувалися сплачувати своїм сильнішим сусідам, фактично їхнім вождям, спочатку одноразову контрибуцію, а потім і більш або менш постійну данину. Так виникає данництво – форма експлуатації, що полягала у регулярному відчужуванні переможцями додаткового продукту в переможених, але останні ще не втратили своєї попередньої економічної і соціально-потестарної структури, зберігаючи за собою певну автономність. Данники мали власні засоби виробництва, що не належали одержувачам данини, і експлуатувалися за допомогою позаекономічного примусу, який поширювався не на окремих осіб, а на весь колектив.

Як і грабіжницькі війни або контрибуції, данництво було особливим примітивним способом експлуатації, але не являло собою самостійного способу виробництва. Водночас по суті (виробництво додаткового продукту у власному господарстві працівників, позаекономічний примус) воно найближче до феодалізму, в який здебільшого й переростало під час свого дальшого розвитку. Так було, наприклад, у ранньосередньовічних слов'ян, кельтів, германців, норманів, арабів, японців, у яких одним з джерел феодалізації було данництво. В інших випадках воно було одним з джерел формування рабоволодіння, проте в таких його своєрідних напівра-

бовласницьких – напівкріпосницьких формах, які найкраще відомі на прикладі спартанської ілотії.

Примітивне рабоволодіння, зародки феодалізму, кабальництво та данництво виникають дуже рано. Етнографія зафіксувала їх у приблизно однакових рівнях свого соціально-економічного розвитку суспільствах Меланезії, Тропічної Африки, Південної і Північної Америки, які перебували на початкових етапах розкладу первісного ладу. Тому питання про історичний пріоритет різних форм експлуатації лишається дискусійним: одні дослідники вважають початковою формою рабство (С. Толстов, Ю. Семенов), інші – експлуатацію простих общинників (І. Дьяконов, В. Кабо), деякі – данництво (С. Токарев). Ця проблема ще потребує додаткового вивчення, проте наявні факти дають підставу для висновку, що хоч у різних суспільствах могли спочатку утворюватися різні форми експлуатації, вони визрівали часто паралельно й розвивалися поряд доти, доки одна з них не ставала панівною.

Важливіше інше – різні форми експлуатації мали різні потенційні можливості. Примітивні данництво й кабальництво, хоч би як поширювалися вони під час розпаду первісного суспільства, не становили історично самостійних способів виробництва і згодом завжди перетворювалися на побічні й другорядні методи відчуження додаткового продукту. Варто зазначити, що дослідниками було простежено два супутні один одному основні процеси становлення, з яких один пов'язаний з відособленням у панівний клас людей, зайнятих організаційно-управлінською діяльністю, а другий – з розвитком рабовласницьких відносин.

Із зростанням соціально-економічної нерівності й розвитком форм експлуатації в суспільстві почалася поляризація груп, що різнилися своїм місцем у системі виробництва й відношенням до засобів виробництва, тобто суспільних класів. Поява класів була тією межею, яка відокремлювала первіснообщинну формацію від рабовласницької або феодальної, але зароджувалися вони ще під час розпаду первісного суспільства, коли суспільство поступово розколювалося на рабовласників і рабів або феодалів і феодально залежних селян. Водночас класова диференціація поступово набувала суспільного й ідеологічного оформлення, входила в традицію, інституціювалася.

Наприкінці доби розкладу первісного суспільства свобода і рабство часто вже такою мірою протистояли одне одному, що в принципі непорівнянними вважалися статуси не лише вільного і раба,



а й вільнонародженого і невільнонародженого. Подібна протилежність виникала і серед вільних. Багата й впливова верхівка відособлювалася в спадкоємну знать, що претендувала на незмінну зверхність, благородство походження, особливо почесне становище, специфічні відзнаки та інші привілеї. Біднота, рядові общинники протистояли їй як безрідні, простолюди, чернь. Виникали й складніші системи, генетично пов'язані з підпорядкуванням старших і молодших ліній споріднення, родів, племен, замкнених професійних груп – каст, але кінець кінцем усі вони зводилися до протилежності між багатою спадкоємною верхівкою і більш або менш залежною від неї простою біднотою.

### **3. Шляхи становлення держави.**

Поява надлишкового продукту сприяло розвитку війн. Міжплеменні сутички існували, звичайно, і раніше, причинами яких було порушення племенних меж, через убивство або образу, заподіяні одноплемінникові, та з інших приводів. Однак вони траплялися відносно рідко. Люди класичного родового суспільства не були зацікавлені у війнах і вдавалися до них лише як до крайнього засобу, намагаючись обмежитись «малою кров'ю», наприклад, вирішивши конфлікт поєдинком однієї чи кількох пар супротивників або зрівняння кількості поранень чи вбивств. Тепер, з появою багатств і жадобою наживи, становище змінилося, військовий грабіж давав змогу швидко й легко збагатитися. Війну почали провадити лише заради грабежу, вона стала «постійним промыслом». Переможці забирали з собою все, що становило цінність, – скарби, зброю, рабів, а потім, у зв'язку із зростанням населення, почали також загарбувати сусідні землі – ниви, кращі пасовища та промислові угіддя.

Почала змінюватися сама психологія людей первісного суспільства: грабіж стали вважати почесним заняттям, мирну працю – ганьбою для чоловіка-воїна. Ця ідея дістала відображення в багатьох епічних творах, які почали створюватися в епоху розкладу первіснообщинного ладу.

Перетворення воєн на постійний промысел сприяло розвитку військової техніки й військової організації. Саме в цей час з'явилося високо спеціалізоване, відмінне від мисливського, наступальне й оборонне озброєння – бойові списи та палиці, мечі, щити, шоломи, панцери. Навколо селищ скрізь почали зводити оборонні споруди: земляні вали, рови, палісади.

До початку залізного віку в багатьох країнах Європи і Азії поширилися спеціальні укріплення – фортеці, бойові вежі тощо, де населення рятувало своє життя і майно під час ворожих нападів. Ускладнилися способи ведення бою, вдосконалилася тактика нападу і оборони, потрібним стало впорядкування провадження спільних воєнних дій. Племінна організація мала значну перевагу над родовою й почала перетворюватися на своєрідну військово-племінну організацію. Для війни і оборони племена почали об'єднуватися в союзи й конфедерації почасти споріднених, а почасти і неспоріднених між собою племен,

За таких умов великого значення набув військовий ватажок, від уміння якого великою мірою залежала доля одноплемінників. Спочатку це був звичайний ватажок, але далі, зазвичай, з'являвся особливий військовий вождь племені або союзу племен, який відтісняв, принаймні у воєнний час, на задній план інших старійшин. Військову силу племені або союзу племен становили всі боекватні чоловіки, весь озброєний народ, але й серед них почали виділятися сильні й хоробрі воїни, які постійно брали участь у грабіжницьких походах і поступово групувалися навколо вождя як його дружина.

Виникає специфічна організація влади, що дістала назву військова демократія. Це була ще демократія, бо ще збереглися всі первісні демократичні установи: народні збори, рада старійшин, племінний вождь. Але з іншого боку, це була вже інша військова демократія, тому що народні збори були зборами лише озброєних воїнів, а військовий ватажок, оточений і підтримуваний своєю дружиною, здобував дедалі більше впливу і влади порівняно з іншими вождями.

Система військової демократії ще передбачала рівність усіх воїнів: кожний учасник грабіжницького походу мав право на свою частку здобичі. Та водночас вона вже не здала фактичної рівності. Не лише військовий ватажок, а й його близькі та дружинники забирали собі більшу й кращу частину награвованого. Так, в алеутів, у яких у середині XVIII ст. почала формуватися система військової демократії, під час поділу здобичі вождь і привілейовані воїни забирали собі всіх полонених, тоді як інші мусили задовольнятися своєю часткою захопленої зброї та ужиткових речей. У племенах арабських кочовиків військові ватажки та їхні помічники забирали собі після військових походів усіх захоплених кобил або всіх бігових верблюдів тощо.

Більш-менш простежена система військової демократії була властива для більшості народів світу на стадії переходу від родового ладу до станового суспільства. Як свідчать історичні, археологічні та фольклорні джерела, військову демократію знали суспільства давніх греків, етрусків, римлян, скіфів, сарматів, кельтів, германців, норманів, доісламських арабів, героїв кавказького-нартського епосу тощо. Етнографічно, військова демократія добре відома у племен банту Африки, а її початкові етапи – в ряді племен Північної Америки і Сибіру. Грабіжницькі війни і вся система військової демократії, що були зумовлені появою багатств, у свою чергу стали важливим фактором розвитку приватної власності, зародження станів і держави.

Процес становлення держави краще всього простежується на прикладі перетворення «військово-демократичної» форми управління суспільством у політичну. Грабіжницькі війни, приводячи до збагачення родоплемінної аристократії, одночасно посилювали її соціальні позиції. Поволі створювався апарат насильства, у першу чергу в особі дружини – професійних воїнів, що втратили зв'язок з своїми родами і общинами. Органи управління відособлювалися від решти суспільства. Там, де народні збори ще існували, вони перетворювалося на фікцію або на військове зібрання. Військово-демократичні системи управління переростали у військово-ієрархічні або військово-олігархічні.

Сьогодні, більшість дослідників згодна з тим, що військово-демократичні структури не переходили безпосередньо в державні, а замінювалися іншими, ще перед державними, однак заснованими вже на усуненні більшості населення від управління суспільством. У суспільствах з подібними перед державними структурами процес станоутворення не завершився і суперечності в ньому ще не прийняли характер антагоністичних. Вільне населення, як і раніше, складало більшість і володіло засобами виробництва, експлуатація його носила переважно прихований і непрямий характер, проте воно вже було усунуте від управління суспільними справами. До подібних суспільств, можливо, відносяться «варварські держави» Західної Європи кінця V–VII ст., Гана VII–XI ст., державні утворення Східної Африки, суспільство чибча-муїсків у середині XVI ст., «номові держави» стародавнього Шумеру тощо.

Саме у подібних переддержавних структурах відбувається подальше формування апарату примусу і розвиток тих інститутів і

установ, які дослідники вважали визначальними для держави: територіальний розподіл суспільства, наявність публічної влади та податків.

Заміна родоплемінного розподілу суспільства територіальним полегшувалася перемішаністю родів і племен. Важливість цієї заміни полягала не тільки в ліквідації основи впливу родоплемінної аристократії, але головним чином в тому, що територіальний розподіл підривав традиції родоплемінної солідарності. Тому введення територіального принципу розподілу суспільства в деяких випадках може розглядатися як умовний рубіж, що знаменує виникнення держави. Щоправда, у багатьох ранніх державах Африки, а також в державних утвореннях кочівників, довго зберігався розподіл суспільства за родоплемінним принципом, проте саме в них суспільний розвиток відбувався сповільненими темпами.

У міру поглиблення процесів суспільної диференціації відбувається формування органів публічної влади: постійне військо, суди, в'язниці, бюрократія, і їх відособлення від решти суспільства. Дуже часто цей апарат зростає поволі з дружини військового вождя, а умови завоювання можуть сприяти його порівняно ранній появі.

Стосовно податків, то вони виникають з добровільних витрат на відправлення вождем і його наближеними суспільно-корисних функцій і вводяться, звичайно, у міру становлення апарату примусу. Іншим їх джерелом є данництво. Тому введення регулярних податків у деяких суспільствах можна вважати однією з найважливіших ознак того, що держава вже виникла. Не випадково також введення податків зустрічало опір, і їх нерідко доводилося збирати за допомогою військової сили.

Розвиток всіх цих установ і інститутів полегшує експлуатацію одноплемінників. Вони в більшості випадків поступово стали головною і ведучою формою експлуатації, і сприяли відчуженню надлишкового продукту на користь класу експлуататорів, що формується. Таким чином, різні протодержавні структури є своєрідним каталізатором, прискорюючим процес станоутворення і сприяючим його завершенню. А з розколом суспільства на протилежні стани, вони змінюються справжніми політичними структурами, головною задачею яких відтепер стає придушення пригноблених верств і класів суспільства.

### **Перелік рекомендованої навчальної, наукової літератури:**

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). Ленинград : Издательство Наука, 1976. 197 с.

Первобытное общество. Основные проблемы развития / [под ред. А. И. Першица]. Москва : Наука, 1974. 288 с.

Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.

Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества. Москва : Центрполиграф, 2012. 384 с.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Що сприяло виникненню майнової диференціації?
2. Які форми експлуатації, які існували на завершальних етапах первісної історії ви знаєте?
3. Чим первісне рабство відрізнялося від «класичного»?
4. Що таке «данництво»?
5. Дайте визначення терміну «військова демократія».

# НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

## Підручники та навчально-методичні посібники

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2014. 296 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2016. 371 с.

Бунятин К. П. Давнє населення України: Навчальний посібник. Київ : Либідь, 1999. 228 с.

Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию (проблемы антропогенеза и становления культуры). Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Дроздов В. В. Історія первісного суспільства в схемах і таблицях: навч.-метод. посіб. для студентів ВНЗ. Ізмаїл : РВВ ІДГУ-СМИЛ, 2016. 199 с.

Залізник Л. Л. Первісна історія України : Навч. посібник. Київ : Вища шк., 1999. 263 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Вища шк., 2002. 430 с.

Матвеева Н. П. Реконструкция социальной структуры древних обществ по археологическим данным. Учебное пособие. Тюмень : Издательство Тюменского государственного университета, 2007. 206 с.

Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры (в первобытном и раннеклассовом обществе): Учебное пособие. Москва : Изд-во МГУ, 1979. 304 с.

Охріменко Г., Локайчук С. Духовна культура первісного населення : навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 188 с.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

Сніжко І. А. Культура первісної доби: Конспект лекції. Харків: Укр-ДАЗТ, 2012. 22 с.

Сегеда С. П. Антропологія : навч. посіб. для студентів гуманітар. спец. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2001. 335 с.

Сегеда С. П. Антропология. Пidrучник для студентiв гуманiтарних спецiальностей вищих навчальних закладiв. Київ : Либiдь, 2009. 424 с.

Станко В. Н., Гладких М. И., Сегеда С. П. История первiсного суспiльства. Київ : Либiдь, 1999. 239 с.

Степанчук В. Льодовики, мамонти та первiсні люди: Україна мiльйон рокiв тому. Київ : Наш час, 2007. 192 с.

### **Монографiї, статтi, публiкацiї**

Баженов О. Л. До проблеми заселення найдавнiшими людьми територiї України (доба раннього палеолiту) // Вiсник Кам'янець-Подiльського національного унiверситету iменi Iвана Огiєнка. Историчнi науки. Кам'янець-Подiльський : К-ПНУ iменi Iвана Огiєнка, 2018. Вип.11. До 100-рiччя вiд заснування Кам'янець-Подiльського національного унiверситету iменi Iвана Огiєнка. С.116-124.

Баженов О. Л. Раннiй палеолiт на територiї України: iсторiографiчний аспект // Освiта, наука i культура на Подiллі. Збiрник наукових праць. Кам'янець-Подiльський : Оіюм, 2017. Т.24 : Присвячено 100-рiччю подiї Української революцiї 1917-1921 рр. С.292-303.

Баженов О. Л. Середнiй палеолiт України: iсторiографiчний аспект // Вiсник Кам'янець-Подiльського національного унiверситету iм. Iвана Огiєнка. Историчнi науки. Кам'янець-Подiльський : 2019. Вип. 12. С. 18-27.

Баженов О. Л. Сучасна вiзiя походження людини i людського суспiльства в сучаснiй українській iсторiографiї // Вiсник Кам'янець-Подiльського національного унiверситету iм. Iвана Огiєнка. Историчнi науки. Кам'янець-Подiльський : К-ПНУ iменi Iвана Огiєнка, 2017. Вип. 10. С.13-20.

Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека. Київ : Стародавнiй свiт, 2008. 124 с.

Бурдо Н. Б, Вiдейко М. Ю. Феномен трипiлля у цивiлізацiйнiй iсторiї України (Походження, хронологiя, зв'язки, етнокультурний та цивiлізацiйний аспекти трипiльської культури) // Трипiльська культура. Пошуки. Вiдкриття. Свiтовий контекст (До 100-рiччя вiд дня народження О. Ольжича) : Збiрка наукових праць / Упоряд. М. Вiдейко, С. Кот. Київ : Спадщина, 2007. с. 5-27.

Гладилин В. М. Про випереджаючу роль розвитку фiзичного типу людини в процесi становлення палеолiтичного виробництва // Кам'яна доба України. 2008. Вип. 11. С. 120-121.

Гладилин В. Н., Ситливый В. И. Ашель Центральной Европы. Киев : Наукова думка, 1990. 268 с.

Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: Мир Древней Европы. Москва : РОССПЭН, 2006. 572 с.

Дробышевский С. В. Предшественники. Предки? Часть I. Австралопитеки. Часть II. «Ранние Ното». Москва-Чита: ЗИП Сиб. УПК, 2002. 173 с.

Дробышевский С. В. Предшественники. Предки? Архантропы. Гоминиды, переходные от архантропов к палеоантропам. Москва : Едиториал УРСС, 2004. 344 с.

Дробышевский С. В. Предшественники. Предки? Палеоантропы. Москва : КомКнига, 2006. 264 с.

Залізняк Л. Л. Неолітизація України. Від «східного імпульсу» до «балканізації» // МАГІСТЕРІУМ. Археологічні студії. 2018. Вип. 70. С. 4-16.

Залізняк Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України Вип. 12. Київ: Шлях, 2009. 278 с.

Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація // Кам'яна доба України. Вип. 8. Київ: Шлях, 2008. 184 с.

Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология. Москва : Наука, 1964. 326 с.

Зубов А. А. Палеоантропологическая родословная человека. Москва : Россельхозакадемия, 2004. 551 с.

Зубов А. А. Становление и первоначальное расселение рода «Ното». СПб. : Алетей, 2011. 224 с.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага : Артия, 1985. 568 с.

Кабо В. Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. Москва : Наука, 1969. 408 с.

Колер И., Ранке И., Ратцель Ф. История человечества: доисторический период. СПб. : ООО «Издательство «Полигон», 2003. 335 с.

Леві-Строс Клод. Первісне мислення / Пер. з фр., вступне слово та примітки С. Йосипенка. Київ : Український Центр духовної культури, 2000. 324 с.

Люсьен Леви-Брюль. Первобытный менталитет / Перевод с французского Е. Калыцикова. СПб. : «Европейский Дом», 2002. 400 с.

Манько В. О. Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес. Київ : О. Філюк, 2013. 248 с.

Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). Ленинград : Издательство Наука, 1976. 197 с.

Морган Л. Г. Древнее общество: Или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Мо-



ска : Книга по Требованию, 2012. 368 с.

Ногін Є. В. Неоліт Північно-Східної України: Наукова монографія. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.

Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 303 с.

Сапожников І. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів, 2005. С. 14-31.

Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи. Москва : Мысль, 1974. 309 с.

Степанчук В. М. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. 2006. С. 17-49.

Степанчук В. М. Особенности социальной структуры неандертальского общества (по материалам среднего палеолита Крыма) // *Stratum plus*. 2018. № 1. С. 43-57.

Степанчук В. М., Матвіїшина Ж. М., Рижов С. М., Кармазиненко С. П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // Вісник Національної академії наук України. 2012. № 8. С. 34-46.

Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Пер. с англ. Москва : Политиздат, 1989. 573 с.

Токарев С. А. Ранние формы религии. Москва : Политиздат, 1990. 622 с.

Україна крізь віки. У 15-ти т. Т. 1: Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.

Фрезер Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. - 2-е изд. Москва : Политиздат, 1983. 703 с.

Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. Москва: Наука, 1970. 280 с.

Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества. Москва : Центрполиграф, 2012. 384 с.

Яковлева Л. Найдавніше мистецтво України. Київ : Стародавній світ, 2013. 288 с.

Adam Kuper. The Reinvention of Primitive Society. Transformations of a Myth. 2nd Edition. London, Routledge Taylor & Francis Ltd. 2005. 288 p.

Davis S.J.M., Valla F.R. Evidence for the domestication of the dog

12,000 years ago in the Natufian of Israel // Nature. Vol. 276, PP.608-610.

Gibbons Ann. The first human : the race to discover our earliest ancestors. New York : Doubleday, 2006. 306 p.

Joseph Campbell. The Masks of God: Primitive Mythology. London : Secker & Warburg, 1960. 504 p.

The Cambridge encyclopedia of human evolution / Edited by Steve Jones, Robert Martin, and David Pilbeam ; executive editor, Sarah Bunnay; foreword by Richard Dawkins. Cambridge [England] ; New York, NY, USA : Cambridge University Press, 1992. 506 p.

# ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

## А

**Абсолютне датування** – встановлює точну або приблизну історичну дату події (тисячоліття, століття, рік, іноді місяць і день). В первісній історії найчастіше можна встановити лише тисячоліття, або століття.

**Австралопітек** (від лат. australis – південний і грец. πίθηκος – мава) – найбільш ранні представники родини «Гомо» (людина), котрі жили приблизно 4,5-2 млн. років тому.

**Авункулат** (від лат. avunculus – дядько по лінії матері) – система особливих відносин між дядьком із боку матері і його племінником, коли брат матері вважався більш відповідальним за виховання племінника і його життєву долю, ніж рідний батько.

**Авункулокальність** – поселення шлюбної пари у брата матері чоловіка.

**Анімізм** (від лат. anima – дух, душа) – форма первісної релігії, яка заснована на наділенні душою всіх речей, сил і явищ природи і здійсненні відповідних обрядів.

**Антропогенез** (від грец. ανθρωπος – людина і γένεσις – походження) – процес історико – еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, який вивчає цей процес.

**Антропосоціогенез** (від грец. ανθρωπος – людина, лат. societas – суспільство і грец. γένεσις – походження) – процес переходу від біологічної форми руху матерії до соціальної, є нерозривним у перетворенні тварини у людину і формуванні людського суспільства.

**Антропоморфний** (від грец. ανθρωπος – людина та μορφή – форма) – людиноподібний.

**Аполітейні суспільства** (від грец. προ – до, πολιτισμός – цивілізація) – первісні суспільства, які існували до виникнення цивілізацій.

**Архантропи** – друга стадія формування людини. Представлені: пітекантропом, синантропом, атлантропом, гейдельберзькою людиною.

## Б

**Батьківський рід** – союз кровних родичів, що пов'язані між собою родовими зв'язками по лінії батька

**Білінійність** (від лат. bi – подвійний і linea – лінія) – відлік спорідненості по лінії матері і батька одночасно.

**Білокальність** (від лат. bi – подвійний і locus – місце) – почергове поселення шлюбних пар у роду батька і матері.

## В

**Варварство:** 1) друга епоха історії людства, згідно періодизації Л. Моргана, починається із винайдення луку і стріл, гончарства і завершується появою писемності; 2) (в переносному значенні) крайня жорстокість.

**Відносне датування** – не оперує одиницями часу, тобто точно не вказує, скільки років, віків чи тисячоліть пройшло з часу тієї чи іншої події, а встановлює лише послідовність подій, відзначаючи, що одна подія відбувалась до або після іншої.

**Вірування** – окремі чи відносно систематизовані уявлення, що відображають віру людини у існування вищих сил і істот та їх вплив на її долю і пов'язаних з нею людей.

**Вождь** – вища виборна посадова особа у племені або союзі племен у функції якої входило керівництво господарською діяльністю, вирішення міжродових спорів, відстоювання інтересів племені поза ним і керівництво військовими діями.

## Г

**Генезис** (від грец. γένεσις – породжую, створюю): 1) походження, виникнення; 2) процес становлення і розвиток якогось явища.

**Географічне середовище** – сукупність факторів, залучених на даному етапі розвитку суспільства до суспільного життя (грунти, луки, води, корисні копалини, рослинний і тваринний світ, дороги, села, міста, нижня частина атмосфери), які є необхідними умовами існування суспільства.

**Гетерогенний** (від грец. ἑτερογενής) – неоднорідний за складом рід.

**Гляціал** – (від лат. glacialis – крижаний, льодовий) – льодовиковий період, відрізок часу в геологічній історії Землі, що характеризуються сильним похолоданням клімату і утворенням обширних покривних льодовиків не лише в полярних областях, але і в помірному поясі.

**Голоцен** – (від грец. ὅλος – весь, καινός – новий) – підрозділ антропогену; сучасний післяльодовиковий геологічний час, що розпочався близько 12 тисяч років тому. Початок голоцену збігається із закінченням останнього материкового заледеніння на півночі Європи. Впродовж голоцену суша та моря прийняли сучасні контури, склалися сучасні географічні зони, сформувалися заплавні тераси річок.

**Гомініди** (від лат. hominidae – людина) – родина приматів, яка включає в себе як викопних так і сучасних людей.

**Господарсько-культурний тип** – певний комплекс господарства і культури, що склався історично у різних народів, які знаходяться на

близьких рівнях соціально-економічного розвитку і мешкають у схожих природних умовах. Сьогодні етнологи виділяють три господарсько-культурних типи: збиральництво, полювання; мотичне землеробство; плужне.

**Груповий шлюб:** 1) не регламентоване, тимчасове чи постійне статеве співжиття пар, що належали до однієї вікової групи з господарем, при обов'язковому дотриманні принципів екзогамії; 2) форма шлюбу, при якій чоловіки однієї групи можуть бути чоловіками жінок іншої групи.

## Д

**Деградація** (від англ. degradation) – повільне погіршення, виродження, занепад; зниження чи втрата позитивних якостей.

**Демографічний вибух** – різкого збільшення чисельності населення, явище, яке відбулося у період неоліту в результаті появи надлишків продукції обумовлених переходом до відтворювальних форм господарювання та вдосконалення знарядь праці. Це привело до цілого ряду змін у первісному суспільстві і, зокрема, до і розселення його по планеті.

**Дикунство:** 1) назва першої епохи людської історії, яка розпочалася із появи людини і виготовлення нею перших примітивних знарядь праці і закінчилась винайденням гончарства, луку і стріл. (Уперше цей термін застосував Л. Морган у своїй періодизації первісної історії. Ф. Енгельс характеризував його як період збиральництва та мисливства.

**Дорелігійні вірування** – комплекс уявлень релігійно-міфічного змісту певної етнічної групи, що склався до того, як була розповсюджена на даній території одна із релігій.

**Дріопітеки** (від грец. δρυός – дерево, лісові хащі і πίθηκος – мавпа) – вимерлий рід людиноподібних мавп, віднайдених у Східній Африці та Євразії.

**Духовна культура** – напрацьована колективним розумом система виробничих навичок, народних звичаїв, пов'язаних із господарським, соціальним та сімейним життям людини, різноманітних видів мистецтва, народної творчості, релігійних уявлень і вірувань, які передаються від покоління до покоління.

## Е

**Еволюція** – форма безперервних поступових якісних змін у суспільстві, що відбуваються мирними засобами.

**Егалітарне суспільство** (від фр. egalite – рівність) поширене у західноєвропейській та американській науковій літературі визначення первісного суспільства, якому ще не властиве соціальне і майнове розшарування.

**Екзогамія** (від грец. εξω – поза, ззовні та γάμος – шлюб) – заборона шлюбних стосунків між членами однієї групи (роду, фратрії, племені, сільської общини, касти, конфесійної групи) – звичай укладати шлюб із членами іншої групи.

**Елітарна культура** – культура особливої верстви суспільства (еліти), найбільш здатної до духовної діяльності.

**Ендогамія** – (від грец. ενδον – всередині та γάμος – шлюб) – традиційна вимога укладати шлюби всередині певної людської спільноти (роду, племені, сільської общини, касти, групи, етносу тощо).

**Енеоліт** (від лат. aeneus – мідь і грец. λίθος – камінь) – мідно-кам'яна доба, що слідує за неолітом. Починає епоху палеометалів в археології.

**Еоплейстоцен** (від грец. eos – ранкова зоря, світанок) – нижній підрозділ четвертинного періоду. Охоплює відрізок часу від 2.0-1.7 до 1.0 млн років тому. Спочатку термін був введений як синонім нижнього (давнього) плейстоцена.

**Епікантус** (від грец. επι – на, над, зверху і κανθός – внутрішній кут ока) – жирова складка шкіри верхньої повіки (зустрічається головним чином у людей монгольської раси).

**Етнічна культура** – успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, що визначає стиль життя, виконує етноідентифікаційну роль, дає змогу виділити і протиставити себе іншим етносам.

## Ж

**Жертвопринесення** – частина релігійного культу і обрядовості, дарунок богам, духам, предкам дарів, ритуальне вбивство тварин (іноді людей) на жертовниках, в святилищах тощо.

**Житло** – природна чи штучна схованка людини для захисту від негоди, влаштована відповідно природним умовам, для задоволення загальних людських потреб (переважно для приготування і вживання їжі, відпочинку і сну) починаючи із епохи існування соціально - неоднорідного суспільства – і із престижних міркувань.

## З

**Збиральництво:** 1) одна із форм господарської діяльності, яка полягає у збиранні й обробці продуктів харчування, приготуванню з них їжі. В первісному суспільстві воно було поряд з мисливством і рибальством, однією із найважливіших галузей привласнюючого господарства, яке історично передувало відтворювальному господарству.

**Землеволодіння:** 1) володіння землею на певній правовій основі (користуванні, особистій власності, частковій власності), яка зумов-

лює відповідні права і обов'язки володіння; 2) земельна ділянка, яка знаходиться в чиямусь володінні чи власності.

## I

**Ідеологія:** 1) система політичних, правових, філософських, моральних, релігійних, естетичних і інших ідей і поглядів, яка виражає корінні інтереси, ідеали якоїсь соціальної групи; 2) суспільна свідомість.

**Індивідуальна сім'я (мала сім'я)** – форма сім'ї в умовах панування патріархату, яка передбачала тривале співжиття чоловіка, жінки та їх дітей, мала ознаки протистояння родовій організації.

**Ініціація** (від лат. *initiatio* – таємне дійство, посвячення) – звичаї та обряди, пов'язані із переходом молоді до групи дорослих чоловіків та жінок у первісному суспільстві та в деяких сучасних народів.

**Інтергляціал** (від лат. *inter* – межа, *glacialis* – крижаний, льодовий) – міжльодовикові проміжки часу, що розділяють дві льодовикові епохи (два льодовикові періоди). У четвертинному періоді інтергляціальні періоди характеризуються звільненням від льодовикових покривів помірних широт, потеплінням клімату, появою теплолюбивих істот.

## K

**Канібалізм** (від фр. *cannibalisme*) – людожерство.

**Клан** (гельське «*clun*» – потомство): 1) рід, структурна одиниця роду або сім'я; 2) назва роду, племені чи патронімії.

**Кровнородова сім'я** – за ствердженням Л. Мограна, перший тип сім'ї, яка прийшла на зміну первісному стаду. Сім'я була ендогамною, але передбачала заборону статевих стосунків між віковими групами (батьками і дітьми). Водночас, ці стосунки дозволялись між рідними братами та сестрами.

**Кроманьйонці** (від назви гроту Кро-Маньйон у Франції) – одна із груп неантропів, поширена переважно на території Західної Європи.

**Культ померлих** – обрядове дійство, що мало за мету захистити живих від злого впливу духу померлого родича.

**Кузенний шлюб** (від фр. *cousin* – двоюрідний брат) – шлюб між двоюрідними братами і сестрами: 1) кроскузенний (перехресно - кузенний) – шлюб з дочкою рідного, двоюрідного брата матері, або з дочкою рідної, двоюрідної сестри батька (тітки); 2) ортокузенний шлюб (від грец. *ortho* – прямий і фр. *cousin* – двоюрідний брат) – шлюб з дочкою рідного, двоюрідного брата батька (сестри) чи з дочкою рідної, двоюрідної сестри матері (тіткою).

**Культура** (від лат. *cultura* – обробіток, вирощування, виховання, освіта, розвиток): 1) все те, що створене людиною на відміну від того,

що створене природою; 2) сукупність матеріальних і духовних цінностей; 3) історично визначений рівень розвитку творчих сил суспільства, людини; 4) рівень, ступінь розвитку, досягнення в будь – якій галуззі знання чи діяльності.

## Л

**Лінідж** (від англ. – lineage, від лат. linea – лінія) – частина роду, створена близькими родичами, які, виводили себе від реального, а не міфічного предка.

**Локальність** – місце поселення шлюбних пар.

## М

**Магія** (від лат. magia – чаклунство, чародійство) – загальне визначення обрядів в основі яких лежить віра в здатність надприродними засобами впливати на природній перебіг подій, на предмети природи, тварин і інших людей.

**Мала парна сім'я** – перший тип не групового шлюбу, який передбачав індивідуальний шлюб, тобто лише між одним чоловіком і однією жінкою. Складалась із чоловіка, жінки і їх дітей. Поселення такої пари могло бути у роду жінки (тоді чоловік там і працював), або дизлокальним, тобто чоловік і жінка жили кожен у своєму роду і, відповідно, працювати кожен на свій рід. В обох випадках діти жили в роду матері. Процедура як укладання так і розірвання шлюбу була простою, оскільки у подружжя не було ніяких матеріальних зобов'язань один перед одним. Часто про дітей жінки дбав не чоловік, а брат жінки, а чоловік дбав про дітей своєї сестри. Існувала в період ранньої родової общини.

**Мала патріархальна сім'я** – складалась із чоловіка, жінки і їх дітей, із зверхністю чоловіка та поселенням подружжя у роду чоловіка.

**Материнський рід** – союз кровних родичів, які пов'язані родинними зв'язками по лінії матері.

**Матріархат** (від лат. mater – мати і грец. εξουσία – влада) – домінуюче становище жінки в сім'ї та суспільстві.

**Матрилінійність** (від лат. mater – мати та linea – лінія) – визначення спорідненості за материнською лінією. Поселення шлюбних пар у материнському роді.

**Матрилокальність** (від лат. mater – мати і locus – місцевий) – поселення подружжя у сім'ї чи роду дружини.

**Матеріальна культура** – об'єкти (предмети, речі), що матеріально існують у просторі у певний часовий період: знаряддя праці, житло, господарські споруди, їжа, одяг, прикраси, засоби пересування, і зв'язки.



**Моногамія** (від грец. *μόνος* – один і *γάμος* – шлюб) – одношлюбність, історична форми сімейно – шлюбних відносин, для яких характерно, що до шлюбу вступають лише один чоловіка і одна жінки для спільного проживання і виховання дітей.

## Н

**Неоантроп** (від грец. *νέος* – молодий, новий і *άνθρωπος* – людина) – людина сучасного антропологічного типу. Він належить до третьої, або іноді його відносять до четвертої стадії еволюції гомінідів: «нової людини», *Homo sapiens* (людини розумної). Представлений: кроманьйонцем і гримальдійцем (назви походять від місця їх знахідки).

**Неоліт** (від грец. *νέος* – новий та *λίθος* – рік) – завершальна доба кам'яного віку, час переходу до відтворювального господарства.

**Ноосфера** – нова, вища стадія розвитку біосфери, пов'язана із виникненням у ній людства.

**Нуклеус** – специфічна олівцеподібна заготовка із кременю від якої відколювали стандартні, правильної форми пластини з паралельними краями, котрі могли використовуватись як ножі та вкладиші (так звані мікроліти: сегменти, трапеції, трикутники).

## О

**Обряд** – діяство, що має регламентацію, пов'язану із найважливішими подіями соціального, сімейного і духовного значення (в тому числі і релігійного) життя спільноти.

**Община** – форма об'єднання людей, що характеризується спільним володінням певною ділянкою землі, засобами виробництва, повним або частковим самоуправлінням). Розрізнять **ранньородову**, що була притаманна суспільствам заснованих на привласнюючих формах ведення господарства (ранньородова община первісних мисливців, збирачів та рибалок); **пізньородову** общину – для якої характерним є осілість населення, домінування у господарстві відтворювальних форм, тобто землеробства і скотарства.

**Ойкумена** (від грец. *οἰκουμένη* – zesелена, населяю) – сукупність населених людиною областей Земної кулі.

## П

**Палеоантропи** (від грец. *παλαιός* – стародавня і *άνθρωπος* – людина) – узагальнена назва викопних предків людей, які жили в Азії, Африці та Європі 250-35 тис. років тому. З ними асоціюють неандертальців.

**Палеодемографія** (від грец. *παλαιός* – давній, *δήμος* – народ і *γράφω* – писати) – розділ демографії, що вивчає чисельність і склад народонаселення у первісному суспільстві.

**Палеоліт** (від грец. παλαιός – давній та λίθος – вік) – давня кам’яна доба, найдавніший період людського суспільства. У відповідності до розвитку матеріальної культури поділяється на ранній (нижній), середній та пізній (верхній). В археологічній періодизації – перший етап кам’яного віку.

**Парна сім’я** (у первісному суспільстві) – нетривке поєднання чоловіка і жінки для спільного проживання, народження дітей, часто не пов’язаних спільним майном.

**Патріархат** (від грец. πατήρ – батько і ἀρχή – влада) – період родового ладу, який характеризується домінуючим становищем чоловіка у господарстві, суспільстві і сім’ї.

**Патріархальна сім’я** – сім’я, яка існувала у піздньородовій общині. Складалась із чоловіка, жінки, їх дітей. До її складу могли входити близькі родичі. Очолював чоловік (батько), який був представником на сходках общини, де відстоював її інтереси.

**Патрілінійність** – відлік проходження дітей по лінії батька.

**Патрилокальний шлюб** – поселення шлюбної пари у роду чоловіка.

**Патрифіліція** (від грец. πατήρ – батько та filis, filia – син, дочка) – визначення спорідненості дітей за батьком.

**Пітекантроп** (від грец. πίθηκος – мавпа і ανθρωπος – людина) – найдавніші люди (архантропи), які жили в Південно-Східній Азії. Їх іноді ще називають «мавполюдьми». Представлені: синантропами (китайська людина), гейдельбергською людиною та ін.

**Плейстоцен** (від грец. πλεῖστος – найбільший, καινός – новий) – доба четвертинного періоду Кайнозойської ери (неоген або антропоген). Характеризується помітним похолоданням на планеті та материковим зледеніннями.

**Плем’я** – одна із найбільш давніх форм етнічної спільноти і соціальної організації, для якої притаманні родові зв’язки між її членами. Плем’я ділилось на роди і фратрії, мало спільну територію, деякі елементи господарського управління, самосвідомість і особисту назву, спільні звичаї, релігію, культуру, мову.

**Полігамія** (від грец. πολύ – багато і γάμος – шлюб) – багатошлюбність (шлюб з багатьма жінками чи чоловіками), частіше вживається у значенні шлюб із багатьма жінками.

**Поліандрія** (від грец. πολύ – багато і ἀνδρός – чоловік) – форма групового шлюбу при якому жінка має декілька чоловіків (здебільшого братів).

**Полігінія** (від грец. πολύ – багато і γυνή – жінка) – форма групового шлюбу, в результаті якого чоловік має декілька жінок.

**Поліморфізм** (від грец. πολύμορφος – різноманітний) – наявність значних відмінностей морфологічної будови у межах одного біологічного виду.

**Популяція** (від лат. populus – народ) – сукупність особин одного біологічного виду, які мають спільний генофонд і займають певну територію.

**Праобщина** – найдавніше людське об'єднання, перша форма примітивної соціальної організації. Вважається, що первісні колективи нараховували 20-30 осіб. Головною метою його було захист від ворогів і спільне добування їжі. На чолі стояв вождь – найсильніший у цій групі.

**Престижна економіка** – термін, що використовується для позначення особливих форм соціально-економічних взаємин у пізньому-первісному суспільстві (дарообмін). Зароджується внаслідок переходу до відтворювальних форм господарювання і вважається першим суспільним перерозподілом надлишкового продукту. Специфічною формою «престижної економіки» був також дарообмін. Обмінювались предметами чи послугами, індивідуально чи групами, окремими сім'ями чи родами, як в общині, так і поза нею. Основою обміну був принцип реципрокальності – тобто взаємності, еквівалентності (не дарувати більше ніж тобі можуть віддарувати).

**Проміскуїтет** (від лат. promiscuus – змішаний, всім доступний) – не впорядковані статеві стосунки в гурті, вірогідна стадія дошлюбного існування людського суспільства. Вважають, що вони визначались біологічним інстинктом - спадковістю тваринного минулого.

## Р

**Рабство** – стан повної залежності однієї людини від іншої, під час якої ця людина (раб) позбавлений засобів виробництва і є власністю свого пана – рабовласника, останній може купити, продати і навіть вбити раба.

**Рада племені** – зібрання старійшин родів для вирішення господарських справ і міжродових відносин. Скликала загальні народні збори всіх повноправних членів племені в екстраординарних випадках (війна, переселення, стихійне лихо тощо).

**Ранговане суспільство** – ступінь історичного розвитку, перехід від егалітарного до стратифікаційного суспільства. Існувала соціальна нерівність, але не було ще майнової.

**Раса** (від фр. – гаса, італ. – razza) – різновид людей, що історично склалась. Вона має спадкові відтворювані фізичні ознаки і належить до одного і того ж типу людини. (Вперше поняття «раса» до людини

застосував француз Ф. Бернье в 1675 р. У 1735 р. шведський натураліст К. Лінней класифікував людські раси на основі зовнішніх відмінностей.

**Расогенез** – це процес виникнення і становлення людських рас.

**Рід** – союз кровних родичів, які вели своє походження від спільного предка, носили спільне родове ім'я, разом вели господарство, мали спільне управління і культ (релігію).

**Родова рада** – зібрання усіх рівноправних членів роду чи старійшин для вирішення важливих справ пов'язаних із життям та діяльністю роду.

## С

**Синантроп** (від «Sina» – Китай і грец. ανθρωπος – людина) – група найдавніших людей, які жили на території сучасного Китаю.

**Синполітейні суспільства** (від грец. sin – існуючий одночасно і politeia – цивілізація) – первісні суспільства, що продовжували існувати поряд із цивілізаційними.

**Сімейно-шлюбні відносини** – комплекс звичаїв і обрядів, які відображають форми шлюбу і форми сім'ї.

**Сім'я** – мала соціальна група, заснована на шлюбі чи кровній спорідненості або всиновленні, характеризується спільним проживанням, всі її члени пов'язані спільним побутом, взаємною допомогою і моральною відповідальністю.

**Скотарство** – тип господарства чи господарський устрій, заснований на утриманні і розведенні домашніх тварин.

**Соціальна стратифікація** – наявність в тому чи іншому суспільстві різноманітних соціальних утворень, представники яких відрізняються один від одного різним обсягом влади, матеріального багатства, прав і обов'язків, привілеїв і престижу; історично організована структура соціальної нерівності, яка існує у певному суспільстві на історично визначеному проміжку часу.

**Соціальні відносини** – досить стійка система зв'язків між спільнотами, яка складається в процесі їхньої взаємодії в умовах даного суспільства.

**Соціогенез** (від лат. socioetes – суспільство і грец. γένσις – походження, формування) – процес формування людського суспільства.

**Союз племен** – тимчасове об'єднання споріднених чи сусідських племен, створене перш за все з метою оборони від ворога чи на основі соціально-економічних інтересів.

**Старійшина** – виборний голова роду чи общини, який часто поєднував духовні і світські функції, слідував за суворим дотриманням традицій роду, являвся представником роду у племені.

**Стан** – група осіб пов’язаних притаманними їм правами і обов’язками, закріпленими звичаєм чи законом, і часто спадковою професією.

**Суспільні стани** – великі соціальні групи, які відрізняються за своєю роллю в усіх сферах життя, життєдіяльністю суспільства, що формується і функціонують на підставі своїх основних соціальних інтересів.

**Стратифіковані суспільства** – ступінь історичного розвитку, пов’язаний із відтворювальними формами господарювання, коли існувала не тільки соціальна але і майнова нерівність.

**Сусідська община** – гурт людей, які можуть бути не пов’язані кривними зв’язками, а лише сусідськими, які спільно володіють певною територією, угіддями, захищають свою власність і можуть спільно виконувати якісь роботи (наприклад - будувати зрошувальні споруди).

## Т

**Табу** (від полenez. – заборона) – заборона, що накладалась традицією, жерцями чи людьми, які мали владу, на предмети, дії, слова, імена, порушення яких неухильно жорстоко каралось (хворобою чи смертю), переслідувалось надприродними істотами, духами, богами.

**Таємні союзи** – пізня форма союзів, які виникли як релігійні, міждові, а пізніше - як міжетнічні об’єднання, які були противагою племінній чи іншій формі офіційної влади.

**Тотемізм** («тотем» – на мові індійського племені оджибво Північної Америки означає «його рід») – комплекс вірувань і обрядів родового суспільств, пов’язаних із уявленням про спорідненість між групами людей (родів чи общин) і їх так званими тотемами - представниками тваринного чи рослинного світу, іноді із неживими предметами природи (камінням, горою, річкою чи ін.), а також в те, що такий представник є предком їх роду. На їх честь здійснювались відповідні обряди.

## Ф

**Фетиш** (від фр. fetiche – ідол, порт. feitiço – амулет) – неживий предмет, оточений релігійним поклонінням, уявний носій чудодійної сили.

**Фетишизм** – форма первісної релігії, заснована на поклонінні неживим предметам, яким приписують чудодійні властивості, які здатні надати допомогу тим хто їм поклоняється.

**Фратрія** (від грец. φρατρία – спільнота) – одна із ланок соціальної організації давніх суспільств, угруповання кількох, найчастіше двох або більше (парної кількості) родів, у межах одного племені, яке утворювалось або в результаті роз’єднання одного роду, або (рідше) - шляхом його штучного об’єднання.

## Х

**Хронологія** (від грец. χρόνος – час і λόγος – знання) – наука, яка вимірює час; послідовність історичних подій за часом; часова послідовність яких-небудь явищ, моментів, етапів тощо.

## Ц

**Цивілізація** – багатозначний історико – етнографічний термін, який у 1768 р. ввів А. Фергюсон для визначення періоду історичного розвитку, який йшов за періодами дикості і варварства і був ознаменований введенням землеробства і появою писемних законів, що закріплювали приватну власність. Сьогодні трактується також як досягнення певного народу, на певній території, за певний період тощо (Л. Морган і Ф. Енгельс вживали цей термін у значенні перехідного періоду від первісного суспільства до державності).

## Ч

**Чоловічі будинки** – споруди в центрі селища. Характерні для пізньо-первісного періоду. В них збирались всі дорослі чоловіки даного осередку, окрім молоді, яка не пройшла обряд ініціації. Доступ жінкам був категорично заборонений. В них вирішувались нагальні питання суспільного життя общини, проводились обрядові церемонії, зберігались предмети культу, приймали гостей, влаштовувались бенкети. Існували не залежно від того булаця община матрилокальною чи патрилокальною.

## Ш

**Шаманство** (від тунгусько – маньчжурської назви особливого культу служителя «самань») – одна із форм первісних вірувань, яка передбачала можливість за допомогою особливих ритуальних дій, які здійснювались спеціальною особою – шаманом, встановити контакт із духами для надання допомоги у лікуванні хвороби, мисливстві, рибній ловлі, у подорожах по потойбічному світі тощо.

**Шлюб** – оформлення звичаєвим правом чи законом союзу між чоловіком і жінкою для статевого життя в суспільстві, що породжує права і обов'язки подружжя по відношенню один до одного і спадкоємців.

**Шлюб відпрацюванням** – форма шлюбу, яка передбачає обов'язкове відпрацювання нареченого у господарстві родичів нареченої упродовж певного часу.

**Баженов Олександр Львович**

**Історія первісного суспільства :  
навчально-методичний посібник  
для здобувачів вищої освіти  
історичного факультету  
денної форми навчання.  
Видання 2, доп. і перероблене.**

Підписано до друку \_\_\_\_\_.

Формат 60x84/16.

Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 15,43. Наклад \_\_\_ прим. Зам. № \_\_\_.